

34641 431.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૪૭૯ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ક્રિષ્ણભક્તિ

વિષય દેવદાસ : ૪

આ પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું—

૧. રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી,
ભોરારણ ગોકલદાસ ચાલ નં. ૨/૩૬
સેન્ટ્રલ્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ.
૨. મેશર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની,
બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ,
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ.
તથા, જાણીતા સર્વે બુકસેલર્સ.

શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ

તેમના જીવનની ટુંકી કથા અને તુલના.

લેખક,

પ્રો. કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા,

એમ. એ.

પાકું પુકું, મૂલ્ય રૂપીઆ એક.

કાચું પુકું મૂલ્ય આના બાર.

મેશર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની,

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ,

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ.

સચિત્ર

માસિક પત્ર.

ગુજરાતનાં માસિકોમાં અગ્રગણ્ય

અને

જીનામાં જીનું જતાં નવામાં નવું, લોકપ્રિય

અને જાણીતું, ઉત્તમ લેખો, રસિક

અને પ્રોત્સાહક વાર્તાઓ, કવિ-

તાઓ, જીવનચરિત્રો અને

ઉત્તમ વાંચનથી

ભરપૂર,

નવું જીવન આપતું ! નવું ચેતન આપતું !

સચિત્ર

માસિક પત્ર.

સમાલોચક.

વાર્ષિક લવાજમ:

રૂપિયા ચાર: હિન્દ ખહાર શીર્ડીંગ સ્હાડાસાત.

સચિત્ર 'સમાલોચક' ઓફીસ,

રમણીયરામ ગોવર્દનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી

ગોકળદાસ ચાન્ન નં. ૨-૩૬, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ,

ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

સ્વ. રા. ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠીકૃત પુસ્તકો.

૩. આ.

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૧ લો: સાતમી આવૃત્તિ: ૨-૮

„ ભાગ ૨ જો: ચોથી આવૃત્તિ: ૧-૮

„ ભાગ ૩ જો: ચોથી આવૃત્તિ: ૨-૦

„ ભાગ ૪ થો: ત્રીજી આવૃત્તિ: ૩-૮

સ્નેહમુદ્રા (કાવ્ય:) ત્રીજી આવૃત્તિ: ૧-૦

શ્રી ઇશાવાસ્ય તથા કેન ઉપનિષદ્: ભાષાંતર

કરનાર: સ્વ. શાસ્ત્રી જીવરામ લલ્લુભાઈ ૦-૪

યુરોપ, એશીઆ વિગેરે ખંડોમાંની મહા

પ્રજાઓમાં જનસ્વભાવનાં લાક્ષણિક

દૃષ્ટાંતો ... .. (મળતી નથી)

લીલાવતી જીવનકલા ૦-૧૨

દયારામનો અક્ષરદેહ ૧-૪

સાક્ષર જીવન ૨-૦

The Classical Poets of Gujarat. 0-6

Marriage forms under Ancient

Hindu Law 0-12

મળવાનું ઠેકાણું:

રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી,

ભારતીય ગોકલદાસ ચાલ નં. ૨/૩૬

સેન્ટ્રલ્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ,

અને જાણીતા સર્વે બુકસેલર્સ.

સચિત્ર લોકપ્રિય માસિકપત્ર

સમાલોચકના

ગ્રાહકોને ખાસ લાવથી મળતાં નવાં પુસ્તકો.

૧.

તૈયાર છે:

૧. ગુલામગિરીનો ગજબ: નવ ચિત્રો સાથે,
અ. સૌ. વિમળા સેતલવાડકૃત ... ૩. ૨-૦

૨. લલિતનાં કાવ્યો: રા. લલિતની છબી સાથે
રા. જ-મશંકર મહાશંકર ખુચ-લલિતકૃત ૩. ૧-૦

૩. મારી વીસ વાર્તાઓ: કર્તાની છબી તથા
ખીન્ન આઠ ચિત્રો સાથે,
રા. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ, ખી. એ.,
એલએલ ખી. કૃત ... ૩. ૨-૦

૪. સાક્ષરજીવન: કર્તાની ત્રણ રંગની છબી સાથે
પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોરના પ્રવેશક તથા
ટિપ્પણસાથે, સ્વ. રા. ગોવર્ધનરામ માં
ત્રિપાઠી, ખી. એ., એલએલ. ખી. કૃત ... ૩. ૨-૦

૫. કમલાનાં પત્રો:

રા. શિવલાલ ઉત્તમરાય યાસિક કૃત ... રૂ. ૨-૦

૬. ઉષાકાન્તઃ બીજી આવૃત્તિ: કર્તાની

છબી તથા બીજાં આઠ સુંદર ચિત્રો

સાથે સ્વ. રા. ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ

દીવેટિઆ બી. એ. કૃત. ... રૂ. ૨-૦

છપાય છે: આ વર્ષમાં બહાર પડશે.

૭. અરવિન્દ ઘોષનું તત્ત્વજ્ઞાન. “આર્ય”

પત્રમાંપ્રકટ થયેલા પંદર નિબંધોના

અનુવાદ: શ્રી અરવિન્દ ઘોષની છબીઓ સાથે:

રા. મોતીલાલ જ્ઞેઠાલાલ મહેતાકૃત. ... રૂ. ૨-૦

આ સૌ પુસ્તકો સમાલોચકના ગ્રાહકો-જેમણે

અમ્હારી દસ રૂપીઆની ચોજના પ્રમાણે

લવાજમ ભર્યું હશે તેમને દસ ટકાના

વળતરથી આપવામાં આવશે.

રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી

ગોકલદાસ ચાલ નં. ૨/૩૬ સેન્ટ્રલર્સ્ટ રોડ,

ગિરગામ, મુંબઈ નં. ૪.

કમલાનાં પત્રો.

મૂળ અંગ્રેજી ઉપથી.

અનુવાદક,

રા. શિવલાલ ઉત્તમરામ યાજ્ઞિક.

• પ્રકાશક,

રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી.

મુંબઈ.

સંવત ૧૯૭૬]

[ઈ. સ. ૧૯૧૯.

મૂલ્ય રૂપીઆ બે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ

૮૦૩૮

પ્રથમ આવૃત્તિ.

ગ્રન્થ સ્વામિત્વના

સર્વ હક પ્રકાશકને સ્વાધીન છે.

Printed by Chintaman Sakharan Devle, at the Bombay
Vaibhav Press, Servants of India Society's
Building, Sandhurst Road, Bombay

Published by Ramaniyram Gowardhanram Tripathi,
Morarji Gokuldas Chawl No. 2-36 Sandhurst Road,
Girgaon Bombay.

અમ્હારા એ બોલ.

ગુર્જર પ્રજાની પાસે આ અમ્હારું છઠું પુસ્તક કમલાનાં પત્રો રજુ કરતાં અમ્હને આનંદ થાય છે અને અમ્હને આશા છે કે આ પુસ્તકની ઉપયોગિતા ગુર્જર પ્રજા સ્વીકારશે અને તેના યોગ્ય સત્કાર કરશે જ.

કમલાનાં પત્રો મૂળ અંગ્રેજી ભાષામાં મદ્રાસમાં છપાયા છે અને તેના ગુજરાતી અનુવાદ રૂપે અમ્હારા સ્નેહી રા. શિવલાલ ઉત્તમરામ યાજ્ઞિકે આજ કેટલાંક વર્ષો ઉપર સમાલોચકના ત્રૈમાસિક કાળમાં એ પત્રમાં પ્રગટ કર્યા હતા. તે વખતે આ પત્રો ગુર્જર પ્રજામાં સારો સત્કાર પામ્યા હતા અને પુરા પત્રોનો અનુવાદ એ રીતે પ્રગટ થયો ન હોવાથી લેખકને ઘણા જન તરફથી વારંવાર એ પુરા કરવા સૂચવવામાં આવ્યું હતું પરંતુ કેટલાક અનિવાર્ય સંજોગોમાં એ ભાવભરી માંગણીનો સ્વીકાર કરવાનું તેમનાથી બની શક્યું નહિ—એ સર્વે પત્રોનો આ એકત્ર સંગ્રહ અમ્હે આજે પ્રગટ કરીએ છીએ.

કમલાનાં પત્રો—એક હિન્દુ સ્ત્રીએ હિન્દુ જનસમાજના ઘણા ઉપયોગી જીવનપ્રશ્નોની ચર્ચા પોતાના પતિ પાસે રજુ કરી છે તે—છે. આ ચર્ચા માટે પસંદ કરવામાં આવેલા પ્રશ્નો બહુ ઉપયોગી અને વિચારને યોગ્ય છે. રૂઢિચુસ્ત હિન્દુસમાજના આગ્રહીઓ એ પ્રશ્નોમાં ઉંડા ઉતરી વિચાર કરવો જરૂરનો છે. નવો સમાજ ઉભો કરવાની મહેત્ત રાખનાર આપણા નવશિક્ષિત નવયુવક વર્ગે પણ આ પ્રશ્નો એટલા જ વિચારવા જેવા છે અને આ રીતે જ્યારે હિન્દુ-સમાજનો શિક્ષિત વર્ગ અને વિચારવંત વર્ગ આ પ્રશ્નો ઉપર

ઉઠેા વિચાર કરશે, તે ઉપર અનેક દષ્ટિબિન્દુઓથી ચર્ચા કરશે અને પછી તેના યોગ્ય નિર્ણયો ઉપર આવવા હૃદયથી પ્રયાસ કરશે ત્યારે જ માત્ર આવાં પુસ્તકોની કિંમત યોગ્ય રીતે અંકાયલી ગણાશે અને તેના લેખકનો પરિશ્રમ થોડે અંશે પણ સફલ થયો ગણાઇ શકાશે.

અનુવાદકે પોતાનાથી બને તેટલી સરલતાથી સુંદર અનુવાદ કર્યો છે અને આશા છે કે ગુર્જર પ્રજા મૂલ લેખક અનુવાદકના આ સ્તુત્ય પ્રયાસોની યોગ્ય કદર કરશે.

મુંબાઇ,
શ્રી કાર્તિક સુદ એકાદશી }
દેવદિવાળી, ૧૯૭૬.

પ્રકાશક.

અર્પણપત્રિકા.

પરમપૂજ્ય બ્રહ્મવિદ્યોપાલન પરાયણ,

રા. રા. મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી.

તીર્થરૂપ દાદાજી,

આપની પરમશીતલ છાયામાં જન્મી વૃદ્ધિ પામેલ
આ વ્યક્તિમાં, સાહિત્ય પ્રત્યે અભિરુચિના, જે કઈ
સંસ્કાર સ્થપાયેલા, તેના પરિણામરૂપે આ ‘કમલાનાં
પત્રો’ આપના ચરણમાં સમર્પી કૃતકૃત્યતા અનુ-
ભવનાર—

આ. સે. શિવલાલ ઉત્તમરામ યાજ્ઞિકના.

સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ.

આદિવચન.

“ Kamala's Letters to Her Husband ”—એ અંગ્રેજી પુસ્તકના આ ગુજરાતી અનુવાદનું આદિવચન લખવાનું સ્નેહકૃત્ય કરતાં મ્હને બે દૃષ્ટિથી અત્યંત આનન્દ થાય છે. પ્રથમ દૃષ્ટિ અંગત છે. એ અંગત દૃષ્ટિથી મ્હને જે ભાવોનો અનુભવ થાય છે તેનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ વાચકને ભાગ્યે જ આવી શકશે. અનુવાદક રા. શિવલાલ ઉત્તમરામ યાજ્ઞિક મહારા એક પરમ પ્રિય મિત્ર છે. તેમણે તેમની વિદ્યાર્થીદશામાં જે શક્તિઓ અને જે સ્વાભાવિક વલણ દેખાડ્યાં હતાં તે ઉપરથી તેમને માટે એવી આશાઓ બંધાયેલી કે તેઓ આગળ જતાં એક જીવસાક્ષર અને અસરકારક વક્તા થશે તેમ જ ગુજરાતી સાહિત્યના એક સૂક્ષ્મ અભ્યાસી અને સંસ્કૃતમયી શૈલીના એક સારા લેખક થશે. દુર્ભાગ્યે સંયોગે એક પછી એક એવા પ્રતિકૂલ આવતા ગયા કે રા. શિવલાલ ગ્રેજ્યુએટ ન જ થઈ શક્યા એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમના સંબંધમાં બંધાયેલી આશાઓ સફળ થાય એવી અનુકૂલ પરિસ્થિતિમાં તેમનું જીવન મૂકામું જ નહિ. છતાં, મૂળ તો નડિઆદના નાગર બ્રાહ્મણ, તેમાં વળી સાક્ષર શ્રી મનઃસુખરામ ત્રિપાઠી જેવા વિદ્યાના આરૂઢ ઉપાસકના દૌહિત્ર, અનેક વિદ્યાપ્રેમીઓના સ્નેહી અને સંગી, અને એ સર્વે કરતાં બે વધારે પોતે જાતે સ્વભાવથી જ વાચન લેખનના અજબ અનુરાગીઃ પરિણામે વિદ્યાના વાતાવરણના સતત અને નિકટ સંસર્ગમાં રહેવા રા. શિવલાલે નિરન્તર કરુણ તરફડીયાં માર્યાં જ કર્યાં છે, અને જે સમભાવમય હૃદયોએ તે જોયાં હશે તેમને પ્રતિનિવિષ્ટ વિધિ સાથે આથ બીડતા એ આત્મા માટે દયા થયા વિના ભાગ્યે જ રહી હશે. ન્હાનપણથી હું તેમનાં તર

ફડીયાંનો સમભાવમય સાક્ષી હતો એટલું જ નહિ, પરન્તુ તહે-
મના પ્રયાસોનો એક સ્નેહમય પ્રેરક હતો. “Go on, Shival-
bhai! Never mind unfavourable circumstances.
Do something substantial before you die—” એવું
નિરન્તર એકસરખી રીતે કહ્યાં જ કરનાર તહેમના સ્નેહીઓ
અને હિતૈષીઓમાંનો એક હું. કેવલ હકીકત કહેવાના આશયથી
જ આ જણાવું છું. હવે, વાચકજનનું, તહેને નથી લાગતું કે અનેક
આશાઓ અને નિરાશાઓના અનુભવો વારાફરતી કરાવ્યા પછી
જ્યારે નાવ દરિયાકાંઠે પહોંચે ત્યારે તે નાવની કારકીર્દીમાં અખૂટ
રસ લેનારને જે નિવૃત્તિ—જે આનન્દ—સંક્ષેપમાં જે ભાવો થાય તે
અપૃથકકરણીય અને અવર્ણનીય છે ? રા. શિવલાલની આ કૃતિને
વધાવી લેતાં એ પ્રકારના ભાવો હું અનુભવું છું. માત્ર એટલી જ
શુભેચ્છા ઉમેરું છું કે આટલે લાંબે કાલે પણ સફલ થયેલા તહેમના
પ્રયાસોનું આ ફલ અન્તિમ ન નીવડે અને તેઓ અનેક ઉપયોગી
લેખો ગુજરાતને ચરણ સમર્પે !

ખીજી દૃષ્ટિ સાહિત્યસંવર્ધનની છે. ગુજરાતી સાહિત્યના સંવ-
ર્ધન માટે જેમ આવશ્યક છે કે સ્વતંત્ર ગ્રંથો એક પછી એક
સમર્થ લેખકોને હાથે લખાઈ પ્રકટ થયે જ જાય તેમ એ પણ
આવશ્યક છે કે સંસ્કૃત, હિન્દી, બંગાળી, મરાઠી, તામિલ,
તેલુગુ, કંનેરીઝ આદિ દેશી ભાષાઓમાંથી તથા અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ,
જર્મન, ઇટલિઅન આદિ વિદેશીય ભાષાઓમાંથી અગત્યના
ગ્રંથોના અનુવાદો થાય. એવા અનુવાદો થયા વિના માત્ર ગુજ-
રાતી જાણનાર જગતના સાહિત્યને સરલતાથી પોતાનું કરી શકશે
નહિ. ભાષાન્તરો અને અનુવાદો રહામે અત્યારે જે પુકાર ઉદા-
વવામાં આવે છે તહેમાં વ્યાજખી તત્ત્વ એટલું જ ગણી શકાય

કે સ્વતાંત્ર અન્યો લગભગ નહિ જેવા લખાય છે એટલું જ નહિ, પરન્તુ જે ભાષાન્તરો અને અનુવાદો ઉભરાય છે તે સામાન્ય પુસ્તકોનાં, સામાન્ય પ્રકારના અને સામાન્ય લેખકોએ કરેલાં હોય છે. એમાં સાહિત્યનો શુકરવાર શો ? “Kamala's Letters to Her Husband”—એ પુસ્તક મૂળ અંગ્રેજીમાં એક મદ્રાસી ગૃહસ્થે લખ્યું છે, અને એ પ્રકટ થયું ત્યારથી જ તે લોકપ્રીતિ પ્રાપ્ત કરી શક્યું છે. તે પુસ્તકનો વિષય લોકોને રસ પડે એવો અને ઉપયોગી થાય તેવો છે. અનેકરંગી અર્વાચીન હિન્દુજીવન અને તહેને સુધારવાના “સુધારકો”ના પ્રયાસો એ વિષે એક શિક્ષિત લેખકના વિચારો જાણવા કોણ ઈતિભર ન હોય ? પરન્તુ વિષય પોતે જ આકર્ષક છે એટલું નથી; એ વિષયની નિરૂપણપદ્ધતિ પણ એાછી આકર્ષક નથી. એક શિક્ષિત હિન્દુ સ્ત્રી પોતાના પતિના ઉપર પત્રો લખતી હોય અને તહેમાં પોતાના હૃદયના ઉભરા કાઢતી હોય એ સ્વરૂપ જ જેટલું અપૂર્વ તેટલું આકર્ષક છે. આ સ્વરૂપ કલ્પવામાં લેખકે જે બુદ્ધિની અપૂર્વતા બતાવી છે તહેને અનુરૂપ નિપુણતા તહેમણે તે સ્વરૂપનું સફલતાથી આ લેખન કરવામાં દર્શાવી છે. વિષય અને નિરૂપણપદ્ધતિના આકર્ષણ ઉપરાંત શૈલીનું આકર્ષણ પણ જેવું તેવું નથી. લેખકે અંગ્રેજી ભાષા ઉપર સારો કાબુ બતાવ્યો છે એટલું જ નહિ, પરન્તુ સ્ત્રીસુલભ ઉદ્દગારો વિષેનું પોતાનું અદ્ભુત જ્ઞાન પ્રદર્શિત કર્યું છે. “ગમે તેવી સુશિક્ષિત પણ આખરે સ્ત્રી” એમ વિવેકી વાચકને કમલાના વિચારો માટે તેમ જ ઉદ્દગારો માટે થયા વિના બાબે રહેશે. કાંઈ ન સમજી શકાય તે બેશક, ન સમજાવી શકાય એવી કોઈ અજ્ઞ રીતે સ્ત્રીઓ વસ્તુઓનું ખરું સ્વરૂપ જોઈ શકે છે અને કોઈ પ્રકારના અદ્ભુત બદ્ધથી તે પોતાનું કહેવું પુરુષો પાસે કબૂલ કરાવે છે. સ્ત્રીઓ

અબલા અને પરતાંત્ર હશે, સ્ત્રીઓ અવિચારી અને ઊર્મિવશ હશે, સ્ત્રીઓ ટૂંકી નજરવાળી અને હઠીલી હશે:—હા, સ્ત્રીઓ આ સર્વ હશે, પરન્તુ તે એકલી એવી જ નથી; સ્ત્રીઓની બીજી બાજુ છે, અને છે માટે જ તે જીવનના કેટલાક પ્રદેશોમાં અનિયંત્રિત સામ્રાજ્ય ભોગવે છે અને પુરુષો જ્ઞાત્યે કે અજ્ઞાત્યે-ધૃત્યે કે અનિત્યે તહેમની સર્વોપરિ સત્તા સ્વીકારે છે. “કમલાના પત્રો” નાં લેખકે સ્ત્રીસ્વભાવ વિષેની ઉપરની વસ્તુસ્થિતિનું સાચું જ્ઞાન બતાવ્યું છે એટલું જ નહિ, પરન્તુ તહેમની કૃતિમાં એ ભાન પણ દેખાઈ આવે છે કે શિક્ષણ જેવું આગન્તુક તત્ત્વ ગમે તેવી અગત્યની અસર કરે તો પણ સ્ત્રીત્વનાં સ્વાભાવિક લક્ષણોને નષ્ટ કરતું નથી. “અર્વાચીન શિક્ષણથી આર્યસ્ત્રીત્વ નષ્ટ થઈ જશે” એ ભયમાં માત્ર સત્યાંશ જ છે; એ કાંઈ અમર્યાદિત સત્ય નથી. શિક્ષણતર તત્ત્વોની વિકારક અસરોનો ઈન્કાર કર્યાવિના સલામતીથી કહી શકાય એમ છે કે શિક્ષણ પોતે તો સ્ત્રીઓને પણ સરવાળે લાભ જ કરવાનો સંભવ છે. સંક્ષેપમાં, મૂલ અંગ્રેજી પુસ્તક એક લોકપ્રિય થયેલું સાચું પુસ્તક છે અને અનુવાદ માટે તહેની પસંદગી કરવામાં રા. શિવલાલે યોગ્ય જ કર્યું છે, અને તેથી ગુજરાતી સાહિત્ય સમૃદ્ધ જ થશે.

હવે રા. શિવલાલના અનુવાદ વિષે જે ખોલ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. રા. શિવલાલનો અનુવાદ “સમાલોચક” માં છૂટક છૂટક કટકે કટકે પ્રકટ થતો હતો, અને તે પ્રકટ થવા માંડ્યો ત્યારથી જ તે રસતી વંચાતો હતો. અનેક વાચકોએ તે અનુવાદ પુસ્તકાકારે સામટો પ્રકટ થાય તો સાચું એવી ઇચ્છા વારંવાર દેખાડેલી. આ ઉપરથી રા. શિવલાલનો અનુવાદ સફલ હોવાનું કેટલેક અંશે સાબીત થાય છે, અને આ અનુવાદને

સામટો વાંચી જનારને એમ તો લાગ્યા વિના ભાગ્યે રહેશે કે આ અનુવાદથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક સારા પુસ્તકનો ઉમેરો થયો છે. રા. મનઃસુખરામભાઈની પાસે ઉછરેલા હોવાથી બીજા બાબતોની માફક શૈલીની બાબતમાં પણ રા. શિવલાલ ઉપર તહેમની અસર સ્પષ્ટ છે. વેદાન્તનાં અથવા વિચારનાં ગંભીર પુસ્તકોમાં પ્રૌઢ અને સંસ્કૃતમયી શૈલી જોટલી સ્થાને ગણાય તેટલી આવાં પુસ્તકોમાં ન ગણાય; ઉલટી તે તદ્દન અસ્થાને ગણાવાનો ભય છે. રા. શિવલાલની શૈલીમાં સંસ્કૃતમયી શૈલીની અસર છે એ ખરું છે અને તેથી કેટલુંક ભારેપણું અને કઠણપણું દાખલ થયું છે એની પણ ના પડાય તેમ નથી, છતાં એકંદરે રા. શિવલાલે સ્ત્રીસુલભ ભાષા ઉપર સારો કાબુ બતાવ્યો છે અને મૂલ લેખકના ભાવ સારી રીતે ગુજરાતીમાં ઉતાર્યા છે. આખો અનુવાદ રસભેર વાંચી જવાય એવો છે. આવા સારા અનુવાદનું પ્રકાશન કરવા માટે ગુજરાતના એક સાહસિક યુવાન પ્રકાશક રા. રમણીયરામને અભિનંદન ધટે છે.

વીસનગર, } ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા.
તા. ૩૦:૧૧:૧૯૧૯.

કમલાનાં પત્રો-પોતાના પતિપ્રતિ.

ઉપોદ્ધાત.

પ્રિય વાચકવૃન્દ,

આ પુસ્તક માત્ર અનુવાદ જ છે. મદ્રાસના વકીલ આર. વેંકટ સુબેરાવે ઈંગ્લેન્ડભાષામાં 'Kamala's Letters to Her Husband' નામે પુસ્તક પ્રકટ કર્યું છે તે એટલું તે-લોકપ્રિય થઈ રહ્યું છે કે ત્રણ ચાર વર્ષની ટુંક મુદતમાં તેની બાવીસ આવૃત્તિ થઈ ગઈ છે. એ પુસ્તકમાં “કમલા” નામની નવશિક્ષિત બાલાએ “પોતાના પતિ પ્રત્યેના પત્રો” દ્વારા હિન્દુસંસારના શ્લેષીવાળા, ધર્મક્રિયાઓ આદિનાં રહસ્ય સહિત પ્રાચીન સામાજિક વ્યવસ્થાની ઉત્તમતાનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. તેનો લાભ ગુર્જર સહૃદય સન્નનોને મળે, તથા આર્યા-વર્તની ભાવિ પ્રજાનું અને ભાવિ ઉન્નતિનું ભાગ્ય જોઓનાં હસ્તમાં છે એવી ભારતરમણીઓનાં રસિક હૃદયમાં તે પત્રમાં રહેલ તત્ત્વજ્ઞાનનો રંગ પૂરાય, એવા કંઈક આશયથી, તેનો ગુર્જર ભાષામાં અનુવાદ કરવો ઉચિત ધાર્યો છે

સ્થૂલ તનના ભોજનનો વિષય જેમ ધાન્યાદિક છે, તેમ સૂક્ષ્મ મનના ભોજનનો વિષય સૂક્ષ્મ વિચારાદિ ગણાય છે. આર્ય સંસારની સામાજિક વ્યવસ્થા એટલી બધી અસ્તવ્યસ્ત તથા નષ્ટબ્રષ્ટ થઈ ગયેલી આજકાલ મનાય છે કે તત્સમ્પન્ધી ચર્ચા એ સર્વકોઈ સ્ત્રીપુરુષના મનને ભાવતું ભોજન થઈ પડી છે. તેવે સમયે આ ‘પત્રાવલિ’^૧ વાચકવર્ગ સમક્ષ ધરતાં હૃદય લેશ પણ સંકોચ અનુભવે નહિ એ સ્વાભાવિક છે. એમાં આવવાના વિધવિધ પ્રકારના સુંદર રસભર તૃપ્તિકર પદાર્થો કમલાનાં

કોમલ હસ્તે બનાવેલા છે; તે પદાર્થ વાયકવર્ગને પીરસવાનું માન મેળવવાનું સદ્ભાગ્ય, યજ્ઞમાન વેંકટ સુબેરાવની અનુમતિથી અનુવાદ કર્તાને પ્રાપ્ત થયું છે. ભોજન સરસ હોય અને ભોક્તા રસિક વિદ્વાન હોય તો પણ કેટલેક પ્રસંગે પીરસનાર તરફના આગ્રહની આપેક્ષા રહે છે. તદનુસાર કંઈક પદાર્થની મૂલ સહતામાં વૃદ્ધિ કરવાના હેતુથી, કંઈક ભોક્તાને અધિક રસ પડે એવા આશયથી કોઈ કોઈ કોઈ સ્થાને આગ્રહરૂપે મૂલવિચાર કંઈક કંઈક ખીતવવામાં આવ્યો છે. એવો પ્રયત્ન કરતાં કદિ અત્યાગ્રહ કે દુરાગ્રહ થઈ જતો હોય તો તેમાં દોષ યજ્ઞમાનનો ન ગણતાં પીરસનારને દોષપાત્ર ગણી તે દોષપ્રતિ અલક્ષ કરવા નમ્ર વિરૂપિત છે.

ભોજ્યપદાર્થોના ગુણુદોષનું નિરૂપણ, તેમાં કયો રસ પ્રધાન-પણુ વર્તે છે તે કયો ન્યૂન રહી ગયો છે આદિ નિરીક્ષણ, વિવેકી ભોક્તાઓ, ભોજનને અંતે નિવૃત્તિએ કરવાનું રાખે છે. તે પછી જ્યારે ‘પત્રાવલિ’ પાસે જ પડી હોય અને ભોક્તા અધિકારી વર્ગ ભોજ્ય પદાર્થની પ્રતીક્ષા કરતો કરતો ઉત્સુક-નયન^૨ થઈ રહ્યો હોય તેવે પ્રસંગે તત્કાલ તે પદાર્થ આણી નયન તથા ક્ષુધાની તૃપ્તિ કરવાને બદલે ભોજનનું સવિસ્તર વર્ણન પ્રસ્તાવનારૂપે પીરસનાર કરવા બેસે એ સર્વથા અનુચિત જ છે. તેથી સુઝ બંધુ ! વિવેકી બહેન ! સ્વીકારો આ સામગ્રી-કરો આરંભ અને લ્યો સુખેથી સ્વાદ ! અસ્તુ !

મુંબાઈ
સંવત ૧૯૭૫
અશ્વિન સુદિ ૧૨

અનુવાક,
લી૦
અનુવાદકર્તા.

૧. વાટ નેતો. ૨. ક્યારે આવશે એવી ઉત્સુકતાથી ઉઘાડી આંખે એકટશે નેઈ રહેતો.

(મૂળ) પ્રકાશકની પ્રસ્તાવના.

આ ગ્રંથમાં સમાયલા પત્રો જગત્ સમક્ષ મૂકતાં, તે પત્રો જેમ, કુમલાના અભિજ્ઞાન વિષયમાં જિજ્ઞાસાને પ્રવૃત્ત કરે એવા અને વિલક્ષણ છે, તેમ જ વળી ‘ ચારુ કલ્પનાઓથી વિશેષ કંઈ જ નથી ’ એવી મુદ્રાથી, તે પત્રો અને તેની કર્ત્રીને અંકિત કરે એવી ચર્ચા અનુકર્ષે એવા છે, એ મહારા લક્ષ્ય બહાર નથી. ખરેખર, એ પત્રો પ્રસિદ્ધ કરવાનો અંતિમ નિશ્ચય કરતા પહેલાં, એ ઉભય દક્ષામાં મહારો પોતાનો સંચાર થયો હતો. એ સાક્ષર સ્ત્રીને શોધી કહાડવાની, મહારા હૃદયમાં પ્રથમ ઉદ્બલવેલી તીવ્ર જિજ્ઞાસાએ, તરત જ, તે સ્ત્રીના અસ્તિત્વ સંબંધી, તથા તેની કૃતિયો—જે પત્રો તે—ના તથ્યત્વ સંબંધી શંકાઓને સ્થાન આપ્યું; તો પણ સર્વની તુલના કરતાં, એ પત્રોને, કલ્પના પ્રદેશના જ નિવાસી કરે એવું વિશિષ્ટ તત્ત્વ તેમાં કંઈ નથી; તેમ જ તે પત્રો, હિંદુઓના સાંસારિક તથા સામાજિક વ્યવહારમાં નિત્ય બનતા પ્રસંગોનું અને પ્રકૃતિઓનું જ માત્ર વર્ણન તથા નિરૂપણ કરે છે,—એમ જ્યારે મહે વિચાર્યું, તથા ધણીવાર માનવજાતિમાંના ઉત્તમ પ્રતિના ગુણગોને પણ, કેટલી બધી સત્ય અને મથાર્થ વસ્તુઓમાં અશ્રદ્ધા હોય છે, અને કેટલાં બધાં અસત્ય પરંતુ નિપુણતાથી વણી કહાડેલાં વૃત્તાન્તોનો, એ જ ઉત્તમ ગુણગો સ્વીકાર કરે છે,—ઓ વાર્તાનું જ્યારે મહેને સ્મરણ થયું ત્યારે જે અવિચારી નિર્ણયમાં હું એકદમ ધસી પડ્યો હતો, તેનો મહે ત્યાગ કર્યો, અને તે પત્રોની સત્યતા, કે જે મહેને નિષ્પ્રયોજન લાસી, તેથી ઈતર વિચારોથી, અથવા એમાં સત્યતા છે જ એમ ગ્રહણ કરીને એ પત્રોની પ્રસિદ્ધિના પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાનો મહે નિશ્ચય

કર્ચો. અને હું કબૂલ કરું છું કે એ સત્યતાથી વિરુદ્ધ અમુક પક્ષ લેવાની સ્થિતિમાં હું નથી.

આ ઉપરથી આટલું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે, આ પુસ્તક સાથેના મ્હારો સંબંધ એક પ્રકાશક તરીકેના સંબંધથી ભિન્ન નથી અને જે પ્રસંગોને લીધે ગ્રંથને પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવામાં આવ્યો, તે પ્રસંગોના નીચે આપેલા વૃત્તાન્તો ઉપરથી, તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ જણાશે.

એક મહિનાની વાત ઉપર, એક દિવસે, રવિવારે, સુંદર પ્રાતઃકાલને સમયે, પ્રથમાહાર કરી, હાથમાં તરતનું આવેલું છાપું રાખી, મારી આરામ ખુરસીમાં હું જરા આડો થયો હતો, અને ઉંડા વિચારમાં નિમગ્ન થયો હતો, તેટલામાં, તપ-ખીરીયા કાગળમાં, પુષ્કળ આસમાની અને કાળી સૂતળીવતે સંભાળીને બાંધેલું એક મ્હોટું પુસ્તક, મ્હારો માણસ લાવ્યો. મ્હેં આશાભેર આનંદી લાગણીથી તે પુસ્તક તેની પાસેથી લીધું કે જે ભાવ, કાગળ કે બીંદડી મ્હારી પાસે આવે છે ત્યારે ભાગ્યે જ અનુભવ્યા વગર હું રહું છું. એ નિયમમાં અપવાદ માત્ર ઉધરાણાની ટીપનો જ છે; અને જો કે એ બીંદડીનું કદ જોઈ, મ્હારા મનમાં ઉધરાણાની ટીપ સંબંધી શંકા થઈ, તો પણ જે પ્રકારે તે આવ્યું તે ઉપરથી હું સમજ્યો કે એ કઈ પેલું વારંવાર આવતું શૂળ હોય એમ શક્ય નથી. સૂતળીના વિધવિધ આમળાઓ વચ્ચે રહેલું મ્હારા નામનું પરખીડીયું મ્હેં દીઠું, ને તે થોડી મુશ્કેલી વેઠીને બહાર કાઢી ફાડ્યું, તથા તેમાંનો કાગળ વાંચવા માંડ્યો. તે કાગળ પણ, પરખીડીયા ઉપરના સરનામા માફક મુદ્રાલિખિત હતો. તિથિ કે સ્થાનના નિશાન વગરનો તે ગત્ર નીચે મુજબ હતો:—

“ મેહેરબાન સાહેબ:—આ કાગળ તથા તેની સાથેની બિંદી આપને પાઠવી, આપના કિંમતી વખતમાં વિશેષ પાડવા માટે મ્હારે કેવા પ્રકારની માફી માગવી એ મ્હારી જાણમાં નથી. જે કે લગભગ છ મહિનાથી મ્હારા મનમાં એ વિચાર ઘોળાતો હતો, તથાપિ લાંબા વખત સુધી, એ બિંદી લઈ તમારી પાસે આવવા મારી છાતી ચાલી શકી નહિ. તે આજે કંઈક લજ્જાપૂર્વક તમારી સમીપ આવું છું. તથાપિ મ્હને સંપૂર્ણ આશ્વા છે કે, આપ પૂરેપૂરે વિચાર કર્યા વગર, મ્હારી પ્રાર્થનાનું વિસર્જન કરશે નહિ, અથવા મ્હારી વિશ્વપ્રતિજ્ઞાને, મિત્યાવાદ કે કલ્પના ગણી, તેમાં અવિશ્વાસ ધરશે નહિ.

“ જે વિપત્તિ મ્હારે માથે આવી પડી છે તેનું પરિમાણ નિવેદન કરવા હું યત્ન કરીશ નહિ. એ પુસ્તકનો મૂલ લેખ આ સાથે મોકલું છું. તેના પઠનથી, કે જે પઠનમાં લીધેલો શ્રમ અને દીધેલો સમય સફલ થશે એવી તમને ખાત્રી આપું છું; એ આપત્તિ અનુમાની લેવાનું કાર્ય હું આપને આપું છું. હું શરમાઉં છું કે મ્હારા સારામાં સારા હસ્તાક્ષર પણ જરા ખરાબ આવે છે, અને ઈંગ્રેજી લિપિ જેટલી સ્પષ્ટ લખી શકું છું, તેટલી, મારી પોતાની લિપિ નથી લખી શકતો, તો પણ એ લેખ મ્હં જની શકે તેટલા સ્પષ્ટ અક્ષરમાં લખ્યો છે. પણ મ્હારે એમ કર્યા શિવાય બીજા રસ્તો ન હતો; કારણ એ પત્રવ્યવહારનું સ્વરૂપ એવું ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય છે કે કોઈ બીજા માણસને એની નકલ કરવાનું સાંપી શકું એમ ન હતું એ તમને સહજ જણાશે.

“ આ પત્રો, એ સર્વ વાત તમ્હારા સમીપ પ્રકટ કરશે, તે તેમાં મ્હારે આટલું જ ઉમેરવાનું છે કે,—હાલ હું એક અભાગીમાં અભાગી મનુષ્ય છું, તથા, થોડા મહિના ઉપર, જે બાઈ,

મ્હારે મન મ્હારો પ્રાણ અને આત્મા હતી, પણ જે હાલ, જેમ કાંઈ એક માણસ પોતાના વિશ્વાસઘાતી મિત્રથી અથવા હડકાયલા કૂતરાથી ત્રાસે અને તે ઉભયને ધિક્કારે, તેવી જ રીતે મ્હારાથી ત્રાસે છે, અને મ્હારો તિરસ્કાર કરે છે, તથા જેને, એક જ વિષયમાં, નિવારી ન શકાય એવું ઘેલાપણું લાગેલું છે, તે બાંધને, અદૃષ્ટ દેવીના કાંઈક દુષ્ટ અવર્ણનીય કટાક્ષે મ્હારાથી વિઘ્ન પાડી છે, કારણ તે બાંધ હજી પણ હયાત છે.

હું બાણું છું કે ત્હમે થીયોસોફીસ્ટ નથી; અને જે વિચારે આટલો બધો શ્રમ બહારવા મ્હને પ્રેર્યો છે—કે જે શ્રમ વ્યર્થ નહિ બન્યો એમ મ્હને વિશ્વાસ છે—તે વિચાર સારું ત્હમે કદાચિત્ મ્હને જ ‘ એક વિષયબ્રાન્ત ’ એ ઉપનામથી ડા’મશે. મ્હારી પ્રિય પત્નીની કલ્પનામાં પ્રવેશી, તેના હૃદયપ્રદેશમાં, સ્નેહશંકારથી સતત વર્ધમાન વિષયમય કંટક—જે હાલ તેના તથા મ્હારા જીવન ઉપર અંધારપછેડો નાંખે છે—ઉપજાવે એવા કાંઈ પણ વર્તન વિષયે હું તદ્દન નિર્દોષ છું, એ મ્હારે કહેવું પડશે. આવી સ્થિતિમાં, અને પુનઃ સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત થાય તે અર્થે મ્હારી નિરંતર કરાતી પ્રાર્થના સદાને માટે પ્રભુના દરબારમાં અશ્રુત રહેશે, એમ હું, આ સ્થિતિમાં, ધારી શકતો નથી; એટલું જ નહિ પણ, હજારો બુદ્ધિમાન પુરૂષોની પ્રાર્થના, દૈવ નિશ્ચયપૂર્વક, કાર્ય સત્વર સાધશે, એમ મ્હેં માનવા માંડ્યું છે—પછી તે માનવું બલે મૂઢવત હોય. કારણ આ નિઃસીમ સૃષ્ટિના અદ્ભુત યત્ર-સમુદાયમાં બ્યાપક, તેમ જ તેના નિયામક અને વ્યવસ્થાપક એવું જે પરમાત્માસંકલ્પબલ, તેનો અણુમાત્ર અંશ જેમાં રહેલો છે એ માનવસંકલ્પબલની મહાન શક્તિમાં મ્હને શ્રદ્ધા છે; તથા ‘ પ્રજા બોલે તે પરમેશ્વર ’ એ ધરડાઓની કહેવત હું અક્ષરશઃ સાચી માનું છું.

“ આવી રીતિએ જે ભાર હું તમારે શિર ધર્મપ્રીત્યર્થ મૂકું એ શ્રમવિહીન નથી એ હું જાણું છું કારણ કે એ પત્રો, અને તેની અભાગિની ગ્રન્થકર્ત્રી, જગતના અતીવ સુશિક્ષિત મનુષ્યોને મનોગોચર કરાવવા, તે પત્રોનું ઈચ્છામાં તમે ભાષાંતર કરશો એમ હું ખચિત આશા રાખું છું. તમારાથી અર્ધ-ગણું સારું કામ કરી શકે એવો કોઈ માણસ મારી જાણમાં નથી; અને તમારી સુકરતાથી ચાલતી લેખિનીની, તથા નિરાધાર અને દુ-ખી પ્રત્યે અનુકંપાથી જલકાતા તમારા શ્રમલ હૃદયની, પ્રશંસા પૂજ્યભાવપૂર્વક હું કરતો હોવાથી, આ મૂળ લેખ તમારા તરફ રવાના કરું છું; અને તેમ કરતાં આશા રાખું છું કે, તમે મહારા તત્ત્વશોધક વિચારને મનસ્તાપનિહત મગજની રોગગ્રસ્ત સંતતિ સમાન તુચ્છ ગણા છતાં પણ, તે પત્રોને પ્રસિદ્ધિપાત્ર ગણુશો; કારણ તે પત્રો હિંદુઓના સામાજિક વ્યવહારનું અને રીઠીરીતિનીતિનું પૂર્ણ જ્ઞાન પૂરું પાડે છે; તેથી તેટલા ખાતર પણ તે પ્રસિદ્ધિપાત્ર ગણુશો. શું હું તમારી મેહેરબાની અને સારા સ્વભાવ ઉપર હૃદયી જહાર દબાણ કરું છું સાહેબ !

“ એ સર્વનો નિર્ણય કરવાનું કામ, હું તમારી બુદ્ધિને સાંપું છું એ કહેવાની હવે ભાગ્યે જ જરૂર છે. જે પ્રમાણ મૂલ લેખ છે તે જ પ્રમાણ મહેં તેની નકલ કરી છે; જેમાં સહેજ પણ ન્યૂનાધિક મહેં કર્યું નથી; તે પત્રમાં આવતાં પત્રોનું ખરેખરું અભિજ્ઞાન થવા પામે નહિ તે હેતુથી, તે પત્રોનાં નામ માત્ર ફેરવ્યાં છે. તે પત્રોમાં સમાયેલો વિષય કેવળ કલ્પનામય રચના નથી, એવી કઈ પણ પ્રકારની તમારી ખાત્રી થાય તો પછી મહારે આટલું જ ઇચ્છવું શેષ રહે છે કે

‘એક દિવસ એવો પણ આવશે કે જ્યારે તમે તમારો અભિ-
પ્રાય ફેરવશો’; અને ત્યારબાદ તેને પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાની
મહારી ઈચ્છાને તમે ફલિત કરી શકશો તો તો હું તમારો
બહુ જ આભારી થઈશ. પરંતુ એ પત્રોને કોઈ પણ રૂપમાં
પ્રસિદ્ધ ન કરવાના નિર્ણય ઉપર કદિ તમે આવો, તો મારી
એટલી વિનંતિ છે કે એક સદ્ગૃહસ્થની આબરૂ સાચવવા સાર,
તમે આ કાગળ અને તે લેખ એ બંનેનો નાશ કરજો. કારણ
એ સર્વે તમે પાછું મૂકે તો નહિ જ મોકલી શકો. અને હું
તમને એટલી ખાતરી આપું છું કે જગત્ને આ કરણ કથાનો
લેશ પણ ગંધ ભવિષ્યમાં આવશે નહિ.”

લિ. તમારો સ્નેહાધીન કૃષ્ણ.

કાગળને છેડે જે સહી કરવામાં આવી હતી તે મુદ્રિત
નહોતી, ને તે તરફ મહારૂં લક્ષ, અર્ધો કાગળ વાચી રહેતા
પહેલાં ગયું હતું. તે અક્ષર કોના હતા તે ઓળખવામાં તેમ
જ તેના લેખક વિષે કંઈ પણ અટકળ કરવામાં નિષ્ફળ
નીવડવાથી, જે માણસ એ બીંદડી લાવ્યું હતું તેને ઉપર
ઓલાવી લાવવા મહેં મહારા માણસને કહ્યું.

બીંદડી લાવનાર માણસ ચાલ્યો ગયો છે એમ જ્યારે મહેં
જાણ્યું ત્યારે મૂકે રહેજ પણ આશ્ચર્ય થયું નહિ, કારણ
મહારો નોકર તે સમાચાર લાવ્યો તેટલામાં તે આખો કાગળ
હું વાંચી રહ્યો હતો.

મારી જિજ્ઞાસાએ ઉત્કટતાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. તે પાકીટ
ઉપરના બંધ-જે કંઈ થોડા નહોતા તે—મહેં તોડ્યા, અને તે
દળદાર પુસ્તક ઉઘાડ્યું. ખચિત, તેને તે જ વખતે આખું

પુસ્તક જોઈ જવા મહારો વિચાર નહોતો; તથાપિ તે કેવા પ્રકારનું છે તે જાણવા ખાતર થોડાં શરૂઆતનાં પાનાં ઉપર નજર ફેરવી. પરંતુ પ્રારંભનાં થોડાં પાનાં વાંચી રહ્યો એટલે વળી થોડાં વધારે પાનાં વાંચવાનું મન થયું, અને પાછાં તે વાંચી રહ્યો, એટલે વળી થોડાં બીજાં, એમ ‘થોડાં થોડાં કરતે કરતે,’ આગળ ને આગળ અનુક્રમે હું વાંચતો જ ગયો, તે એટલે સુધી કે મધ્યે મહેં કાચોકોઈ ખાધું તેનું મહને બાન સુદ્ધાંત ન રહ્યું, અને ચોપડીનો અંત આવી ઉભો રહ્યો.

ત્યાર બાદ એ પત્રોની સત્યતા વિષે મહેં મારા મનમાં ચર્ચા ચલાવી, પરંતુ મહારો અભિપ્રાય એટલી બધી વાર બદલાયાં કરતો હતો કે મહને તરત જ કંટાળો આવ્યો, અને માત્ર તેના ગુણ સંબંધી ચર્ચા કરવાની મહેં મર્યાદા બાંધી. એ પત્રોનો લેખક ગમે તે હોય, તોપણ, મનુષ્ય જીવનની એક સ્વલ્પ કથા તરીકે તે પત્રો મહને ખચિત અપ્રતિમ આનંદ-દાયક લાગ્યાં, અને આદિથી તે અંત પર્યંત સર્વત્ર એક અબલાનું હૃદય ને હસ્ત તેમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે એમ માનવા મહને વૃત્તિ થઈ.

આ સર્વ અર્થવગરનું કેવલ દિવા-સ્વપ્ન જ હતું એમ કેમ થઈ શકે? તેમાં દર્શાવાયેલી ઇચ્છા અનુસાર શું મહારે એ પત્રો ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રસિદ્ધ કરવા? એ કામ કઈ સહેલું નહોતું, તોપણ લગભગ પ્રલોભનનું રૂપ ધારણ કરતી તે પ્રાર્થનાને હું નિવારી શક્યો નહિ. એક વાર નિશ્ચય થયો કે ત્વરિત જ તે મૂલ લેખમાં મહેં મહારે ચિત્ત પરોવ્યું, અને તેનું સર્વ ચૂસી લઈ, જે આકારમાં આ પુસ્તક ત્હમે જીવો છો તે આકારમાં

મહેં એ સત્ત્વ બહાર કહાડ્યું છે. સારામાં સારી રીતે લખા-
યલા કાગળોમાં પણ જે પુનરુક્તિઓ સ્વાભાવિક આવી જાય
છે, તેવા કોઈ એક શબ્દ કે વાક્ય રહેજસાજ ઠીક કર્યાં શિવાય
બીજી કોઈ રીતની છૂટ મહેં એ મૂલ લેખ સાથે લીધી નથી.
વળી જોકે તેમાંનાં કેટલાંક પાત્રોનાં નામ ફેરવવાની મહેને વૃત્તિ
થઈ હતી તોપણ તે નામો જેમ ને તેમ રાખવા સિવાય બીજી
કોઈ માર્ગ મ્હારે નહતો; કારણ એમ બેવડા ફેરફારથી ખરે-
ખરાં નામ લખાઈ જવાનો ભય ઝડપીતો હતો.

જેટલું કહેવાનું હતું તેટલું કહીને હવે, આ પુસ્તક વાંચવાનું
અને તેની કદર કરવાનું કામ—જેને માટે એ પુસ્તક યોગ્ય છે
એવા—વાચકને હું સાંપું છું: અને નિંદક ટીકાકારને પણ હું
હિંમતથી કહી શકું છું કે—વાંચો અને આનંદ લ્યો !

પ્રકાશક,

(વેંકટ સુબેરાવ).

કમલાનાં પત્રો.

કમલાનાં પત્રો.

પત્ર ૧.

પ્રિયપતિ,

આ બે કલાકમાં કેટલા બધા અપશકુન, મારા નાથ ! જ્યારે હું ઘેર પાછી ફરતી હતી ત્યારે સૂર્ય અસ્ત થવાની તયારીમાં હતો, અને તેથી મને એક વિચિત્ર વિચાર આવ્યો—બહુ જ વિચિત્ર—કે તે મારા દુઃખની મશકરી કરતો કરતો જાણે હસતો હતો ! ત્યાર પછી પેલો આપણા કાળીઆર,^૧ અંકુશમાંથી છૂટો થઈ, અમને લઈ બેઘડક એવો તો પવનવેગે ઉડ્યો કે મારો જીવ જોખમાશે એવી ભીતિથી હું છળી ગઈ. જ્યારે હું અહિં આવી ત્યારે રાંડ બીલાડી ઉમરા આગળ આડી ઉતરી, અને વળી અધુરામાં પૂરું, જ્યારે હું અંદર આવી ત્યારે રકૂણ મને હેતથી આવકાર પણ દીધો નહિ ! ના—એક પણ શબ્દ નહિ ! આટલું બધું વીત્યા પછી પણ, બહાલા તમે શું એમ ધારો છો કે મારામાં હજીએ હાય^૩ રહી છે !

હશે ! કદિ તે બધા વહેમ હશે; તોપણ તેણે મારું કાળજી વિંધી નાંખ્યું છે; અને હવે તો તમારા સુખકર ઉત્સાહક સંનિધાન શિવાય બીજા કશાથી પણ મારા જીવને શાંતિ વળશે નહિ.

---

૧ કાળો ઘોડો. ૨ કમલાએ પાળેલા પક્ષિનું નામ; કમલાના પતિનું નામ પણ તે જ હતું. ૩ શક્તિ મનની તેમ જ તનની.

પણ તે બનવાનું નથી. દરેક પળ જાય છે તેમ તેમ આપણુ બંને વચ્ચેનું અંતર વધતું અને વધતું જાય છે.—જે અંતર અત્યારે આપણા દેહ વચ્ચે વસે છે એ અંતર વધીને આપણાં હૃદય વચ્ચે પણ કદિ વસશે ખરું ?! એ વિચાર મારા હૃદયમાં કંઈક શંકા અને કંઈક આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે.—હા; આપણાં હૃદય વચ્ચે,—કે જે હૃદયને પ્રેમે એકમેકમાં મેળવી-લીન કરી-એક કરી દીધાં છે. અરે રે! તે પ્રસંગનો વિચાર પણ હું કરી શકતી નથી.—આવી આપદાની ચિંતા કરતાં હું તો ત્રાસું. જીવો! જીવો! કલબલીયો લુચ્ચો! પહેલાં હું અંદર આવી ત્યારે તો મુવો મોતની માફક મૂગો ચોંટી રહ્યો! ચૂપ! ચૂપ! કાળાં કરમના કરતા! મૂગો મેર-જે તને તારી કુમળી ડોક વહાલી હોય તો! ‘ઠહાલી કમળા!’—‘ઠહાલી કમળા!’—ખરે રાજની માફક તમને સામા લેવાને હું ખુરશી ઉપરથી ઉભી જ થવા જતી હતી.

મારા પ્રાણુ! ખરે તમે શામાટે મને અહિં એકલી મૂકીને ગયા! શું મને કોઈના શાપ લાગ્યા છે? હાય! હાય! હું કેટલી બધી બહીની! કેટલી બધી છળી ગઈ! મારા મનમાં શું શું થાય છે—કેટકેટલો ઉદ્વેગ થાય છે—એ તો ઈશ્વર જ જાણે છે.

પ્રિયતમ,

કાલ રાત્રે મેં શું લખ્યું હતું તેનું સ્મરણ નથી, તોપણ એમ થાય છે કે એ ન લખ્યું હોત તો સારું થાત. હું અકળામણમાં ને અકળામણમાં ગાઢ નિદ્રામાં પડી ગઈ; સવારે ઉઠી ત્યારે મારા જીવમાં જીવ આવ્યો અને મનને શાંતિ વળી; તથા તમારું મધુરું નામ સાંભળી મારું હૃદય પ્રવૃત્તિત થયું. ળહાલા ! તે કોણ હશે ? પેલો કૃષ્ણ. તરત જ તે મારા લાડકડા પક્ષી પાસે હું ગઈ, ને તેના નાનકડા બંધીખાનામાંથી મેં તેને મુક્ત કર્યો; તેનાં મનોહર પીછાં પંપાળ્યાં; તેણે મંગલ ગીત ગાયું તેથી એક ચુંબન કર્યું; અને કાલ રાત્રે તેણે ગાળો ખાધી તેના બદલામાં એક ખીજું ચુંબન પણ કર્યું. પણ એ મુવાએ ભર-ભડતી ચાંચે મારા હોઠ ને ગાલ ઉપર ત્રણ વધારે ચુંબન કર્યા—અને તે પણ એટલા ભેરથી—કે મને લાગ્યું કે તમારી પધરામણીના સમાચાર કોઈએ એના કાનમાં કહ્યા હશે. મને આશા છે કે એ મારા નાનકડા માનીતા અને તમારા નામરાશી ઉપર તમે રોપ નહિ કરો.

હવે દહાડો ચડવા માંડ્યો છે. સૂર્યના ઉજ્જવલ પ્રકાશે અંધારી રાત્રિની શંકા અને ચિંતાને દેશવટો દીધો છે, અને હું કંઈક ખીજ જ બની ગઈ હોઉં એમ મને લાગે છે. દિવસ-પતિ માણસની સ્થિતિમાં કેટલો બધો ફેરફાર કરે છે !

આજે સવારે સારા શુકનમાં ઉંઘમાંથી ઉઠી તેનું ફળ પણ મળ્યા વગર રહ્યું નહિ. કારણ નવ વાગ્યા નહિ એટલામાં તો ટપાલવાળો તમોએ પાઠવેલી પ્રેમપત્રિકા લાવ્યો. એ કાગળ

તમે ગાડીમાં લખ્યો જણાય છે, અને તેને લીધે થડકતે હાથે ચિતરાયલા છેકા ને ખચકા જોઈ મને વધારે બહાલ આવે છે.

હા, વહાલા, તમારી શીખ પ્રમાણે ચાલવા હું પ્રયત્ન કરીશ. તોપણ હું એક અબલા છું—વળી તમે હેતના ઉમળકામાં કહેા છે તે પ્રમાણે તો બાળા છું. અને ક્યી બાળા ગુરુને પોતાની પાસે રાખ્યા વગર પોતાના પાંડ પઢી શકે—તેમાં વળી વિશેષે કરીને પ્રેમના પાંડ ? પરન્તુ તમારા કહેલા બોલ અને દીધેલા વિશ્વાસનું સ્મરણ કરી મારું બળ હું એકઠું કરીશ; કારણ કે તમારા વિયોગમાં આપણા ઉભયના પ્રાણુધારણની વાત, મારા મન પાસે હું કદિ પણ મનવી શકીશ નહિ, તોપણ પ્રસંગોને અનુસરી તમારી બુદ્ધિએ જે ઉપચાર બતાવ્યો છે તેમાં મારી પૂરી શ્રદ્ધા છે.

‘માત્ર એક જ વર્ષ’—‘જ્યારે જ્યારે બનશે ત્યારે છૂટો છવાયો આવી જઈશ’—‘શીઝાઈ જવાય એટલું ગરમ સ્થાન’—‘એક સુકુંમાર બાળા માટે તદ્દન અયોગ્ય’—અહાહાહા! તે વખતે તમારી દલીલો મારા હૃદયમાં ઉતરી—એટલી બધી તો તમારી મારી ઉપર સત્તા ચાલે છે. પણ હવે અત્યારે તો તે કારણો મારે ગળે પણ નથી ઉતરતાં ત્યાં હૃદયની શી વાત ! હું, મારો ધર્મ છે માટે—તમારી આજ્ઞા છે માટે—તમને રાજી રાખવાને જ માત્ર, તે સ્વીકારું છું.

હું અહિયાં મારાં માબાપ પાસે મારે પીયર રહું છું તેનું કારણ તમારી આજ્ઞા; મારાં માબાપને એથી સારું લાગે એમ જે તમે સ્નેહથી સૂચવ્યું હતું, તે નહિ. મને મારાં માબાપ ઉપર હૃદય આવે છે, તેઓ બહાલાં લાગે છે અને મારી છાતી

સરસાં છે. પણ તમે—ઠહાલા પ્રિયતમ, તમે એથી પણ અધિક ઠહાલા લાગો છો, તેથી પણ અધિક સમીપ વર્તો છો; શા માટે—મારી છાતીમાં જ તમારી મનમોહન મૂર્તિ વસેલી છે, અને આ વર્ણીકરણ, મોહનમંત્રથી તમે માત્ર બે વર્ષના સ્વલ્પ સમયમાં, સાધ્યું છે.

પ્રાણવલ્લભ ! મારા ઉલ્લાસ જતા પ્રેમ ઉપર અંકુશ રહે એ હેતુથી, નિત્ય પત્ર લખવા અને તેમાં અહિંના સમાચાર લખવા, તમે મને કહ્યું હતું. પરન્તુ મ્હારા મનરૂપી અશ્વને નિયમમાં લાવવા હું અબક્કા અબક્કા છું, તેથી હું અત્રેજ વિરામી જરા મારી વીણા વગાડીશ.

પત્ર ૩.

પ્રિય,

સોમવાર પછી એક લીટી સરખી મેં તમને લખી નથી— શામાટે મેં એમ કર્યું એ તમે કહી શકો છો ? આજ પણ મેં એ જ માર્ગે ચાલવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, પણ મારું મૌન તમને અસહ્ય ચિંતાનું કારણ થઈ પડે એ ભયને લીધે જ મેં મારો વિચાર ફેરવ્યો. પ્રિયતમ ! હું આજ્ઞાધીન બાલા નથી, એવું સ્વપ્ને પણ ન વિચારશો હોં. એવી હું કદી થઈ નથી, અને ભવિષ્યમાં કદિ થઈશ નહિ. સર્વ વાતમાં હું તમારા કહ્યા પ્રમાણે ચાલું છું. ખરેખર મારું મોઢામાં મોઢું સુખ-મારું સૌભાગ્ય-તમને રંજન કરવામાં, તમે દેખાડો તે દિશા તરફ જવામાં જ સમાયલું છે. પણ તમે કંઠણ કાચાવાળા જેટલું કરી શકો છો એથી અર્ધું સારું પણ મારાથી નથી થઈ શકતું—પછી ભલે ને હું ગમે એટલો પ્રયત્ન કરું.

આ ચાર દિવસ જે પત્રો મેં તમને બીજ્યા નહિ, તે પત્રોની દશાના જેવી જ કદિ આ પત્રની દશા થાય તો એનો નંબર પાંચમો ગણવાનો છે; અને તેમાં હું લગારે દોષિત નથી. મારા મનમાં જેવું આવે છે તેવું જ હું લખું છું; પછી આખો કાગળ વાંચી જાઉં છું, એક વાર; બે વાર. જે તેમાં મને સંતાપનો તાપ જ દેખાય છે તો પછી તેની જવાલામાં એક દીવાશળી શળગાવું છું, અને કામ પૂરું થાય છે એટલે પછી તે દિવસે તો બીજે કઈ પણ પ્રયાસ ન કરવનો ધર્મ પાળું છું.

પ્રિયતમ ! મારા પ્રેમને નિયમમાં રાખવા, અને મારો કાગળ અહિંની નવાબુનીથી અને તેની ચિકિત્સાથી ભરવા તમે મને

નહોતું સૂચ્યું ? એ પાઠ આપ સાહેબે જ મને પઢાવ્યો એની ક્યાં આપને ખબર નથી ? અને પરિણામ ગમે એ આવે તોપણ તેને અનુસરવા હું બંધાયેલી છું.

તોપણ, પેલી કોલાબા ઉપર આવેલી સુંદર શાળાના^૧ સહવાસને યોગ્ય મને ગણશે નહિ. એની અજી વાર છે. કોણ જાણે છે કે એક દિવસ હું પણ એને પાત્ર નહિ થાઉં ? અને તે પણ આપની કૃપાના પ્રતાપથી. એને સાર આપનો પ્રથમથી ઉપકાર માની મૂકું તો ઠીક થશે કેની ?

સાચું પૂછો તો એમાં લખેલું હું પોતે જ સહન કરી શકી નહિ, અને એવો કાગળ મોકલી, તમારો જીવ દબવી તમારા મનમાં ઉથલપાથલ કરાવવી મને ગમી નહિ—કારણ તમારે જોખમી કામ કરવાં રહ્યાં; અને તમારા મનમાં ઉથલપાથલ થઈ એનો અર્થ એ કે જે બીચારાનું ચોકડું બેસાડવાનું તમારા હાથમાં હોય તેના ભાગ્યની પણ કદાચિત્ ઉથલપાથલ થઈ જ સમજવી.

અત્યારને માટે તો આટલું બહુ થયું. વાત તમારી વિરુદ્ધ જાય છે; મારા ત્રણ ને તમારો એક—તમે મને પકડી પાડશો એવી મને રજ પણ આશા નથી !

---

૧. ઉન્મત્તશાળા, lunatic asylum.

મારા પ્રાણપ્રિય વલ્લભ !

તમારી પ્રેમપત્રિકા મળતાં હું હર્ષધેલી થઈ ગઈ છું. તેથી મારી જાતી ઉપરથી ચિંતાનો ભાર દૂર થતાં હોયું હલકું લાગે છે. મને નવાઈ લાગતી હતી કે ત્હમે તમારે મુકામે પહોંચ્યા પછી તુરત જ પત્ર કેમ નહિ લખ્યો હોય ? અને તમે જેને ‘કલ્પનાશીલ’નું નામ આપ્યું છે, એવા મારા મને શંકા કરી કરી મ્હને દુઃખી કરવા માંડી.

તમે ધારો છો એટલી બધી બહેલી તમારી બદલી થશે એમ તમે ભલે માનો, પણ માફ મન તે વાત કબૂલ કરતું નથી; અથવા તો આટલો વિલંબ થયો તે કારણથી લાંબું ભાષણ કરતી હું અટકું એમ ધારી, ટુકડો બચકો નાંખી શાંત કરવાની તમારી આ યુક્તિ હોય એમ પણ કેમ ન હોય ! ગમે તેમ હોય; એ શંકાનો લાભ હું તમને જ આપું છું જેમ તમે તમારાં આહવાને કેટલીએક વાર આપો છો તેમ.

મને કોણ જાણ કેમ આજે જરા નબળાઈ દાખવે છે ને જીવને ચેન પડતું નથી. ગઈ કાલે, થોડી રાત ગયા પછી અચિંત્યું માફ અંગ તપી આવ્યું, અને મને જણાવ્યા વગર, પિતાજીએ કે બાએ, બારોબાર ડાકટરને બોલાવા માણસ મોકલ્યું.—અને કહેવતમાં કહ્યું છે તેમ એ હાજર જ હતો; જાણ વાટ જોઈને બેઠો હોય ! એને બોલાવવો કે નહિ, તેની મારા મનમાં હું ધડભાંગ કરતી હતી. કારણ મને ડાકટરનું નામ સાંભળીને ઉલટી થવાનું થાય છે એ તમે સારી રીતે જાણો છો.

આર્તરક્ષકને^૧ સ્થાને જાણે આર્તભક્ષક^૨ ન હોય એવી એઓની મુખમુદ્રા જણાય છે. અને એઓની કાયની શળા^૩ ને પેલી ભૂંગળા^૪ ! બધ્યાં એ જ્યાં હોય ત્યાંથી ! એને તો નવગજના નમસ્કાર. શત્રુને પણ એનો અનુભવ થશે નહિ ! નજરે પડે એટલી જ વાર—તાવ ન હોય તોએ ચઢી આવે ને ક્ષય ન હોય ત્યાંથી થાય. ખરે, એનો મને બહુ જ ત્રાસ છે.

પેલા ડાક્ટર જરાશંકર અને એની પાંચ બહેનોની વાત જે કોઈ સાંભળે તેને એમ થયા વગર રહે નહિ. પોતે પ્રત્યક્ષ જ્ઞેયેલી વાત ભારતીએ મને તે દહાડે કહી. તોપણ એટલું કહ્યા વગર નહિ ચાલે કે આ ડાક્ટર એટલો કંટાળો આપે એવા નથી. મને તો લાગે છે કે બહુ ફેરાફાંટા થવાથી ડાક્ટર સાહેબ થાકી ગયા હશે, નહિ તો કાલ રાત્રે માત્ર નાડી તપાસી, ચાર ચૂર્ણ લખી આપીનેજ મને એ છોડી ન મૂકે. અત્યારે માંડે શરીર એટલું સાંડે થયું છે કે જાણે તાવ આવ્યો જ ન હતો. ડાક્ટરને રૂપીયા આપ્યા પ્રમાણુ પડ્યા, અને પિતાજીને મન એ ડાક્ટરની કિંમત આઠ આના હતી તે સોળ આના થઈ. ખરેખર ! મને સાંડે થયું એટલે એની દવા રામબાણુ ગણાય એમાં શો શક ! અરે હા; પણ એ દવા ક્યાં !—હા: હા: હા: હા: ! એ તો મારી મેજના ખુણામાં જેમની તેમ સહીસલામત છે.

છટ્ટ ! છટ્ટ ! દોઢડાહ્યા ડાક્ટરો, જેમની કાયની નળીયોનો તો જે તાવ આગળ હીસાબ પણ નહિ એવા તાવને દવાથી

૧ રોગીનો રોગ મટાડનાર. ૨ રોગીને મારી નાંખનાર. ૩ શરીરમાં તાવ કેટલો છે એ માપવાની કાયની નળી, thermometre. ૪ છાતી વિગેરેનાં હાડકાં સારાં છે કે ખવાઈ ગયાં છે તે જાણવાનું ચંત્ર stethoscope.

મટાડવાનો નકામો ફાંટો શીદને રાખતા હશે ! જાણુ ધન્વંત-
રીના બેટાઓ ! ખરેખર બહાલા, તમારાં પાવન પગલાં આ
ધરમાંથી ઉપડ્યાં, ત્યારથી એ તાવની શીશી હું પોતે જ બની
છું. દર અડધે કલાકે મારામાંનો પારો ચડે છે ને ઉતરે છે.
અને એ તાવ ને એ નાડીની પરીક્ષા કરનાર ડાકટર ત્રણ લોકમાં
શોધો તોપણ ક્યાંથી જડે ?—માત્ર તમારા શિવાય.

પ્રિયપતિ ! શુ હું તમારા મના કરેલા માર્ગ ઉપર જાઉં છું ?
તો હ્યો આ રહ્યું.

પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય પાત,

‘જે સુધારી શકાય નહિ તે સદ્વા વિણ અન્ય ઉપાય નહિ.’
પણ શા માટે તે સુધારી શકાય નહિ; તથા જો એમ જ હોય
તો તે સહી શકાય જ કેમ ? ના ના એમ નહિ ! એ તો આમ
હોવું જોઈએ. ‘જે સહી શકાય નહિ તે સુધાર્યા વિણ અન્ય
ઉપાય નહિ.’ નાથ ! આ એક કોણકો હોય એમ નથી લાગતું ?
જો તમારામાં શક્તિ હોય તો એ છોડો. પણ આટલું ભૂલશે
નહિ કે એ કોણકોને ને તમારી દાસીને કંઈ જ સંબંધ નથી.

કાલ બપોરે મારી સખા રંગીલી આવી હતી ને કલાકથી
પણ વધારે વાર બેઠી. થોડીક વાર તો મેં મારી વીણા વગાડી
પછી અમે વાતોએ ચડ્યાં, તેમાં એણે તમારી ‘નિર્દય માયા’
વિષે વાત કહાડી ટાલ્યું ચલાવ્યું. તે ઉપરથી અને એક વાત
પૂછવાની યાદ આવી. પ્રશ્ન જો કે અજકલો હતો તો પણ એથી
વાત ફેરવાઈ ને મારું ધારું થયું.

‘બહેન રંગી’, મેં કહ્યું, ‘જોતું ન લગાડીશ હોં, અને
ધણીવાર આ વાત છેડવાનું મન થતું હતું પણ કોણ જાણે
કેમ મારા હોઠ જ ઉઘડતા નહોતા. બહેન, કહે તો ખરી કે તું
આવડી બાળક ને તને કેશ કહાડી નાંખવા શા ગમ્યા જો. લોકો
તો કહે છે કે તારાં માખાપ જૂના વિચારનાં છે ખરાં, તેમ છતાં
પણ એ બાબત એમણે કંઈ પણ બલાત્કાર તારાપર કર્યો નથી
એટલું જ નહિ પણ ઉલટાં તારી સામાં થયાં; તોપણ તે તારે
હાથે જ તારો વેશ ઉતરાવ્યો !’

પછીથી મારા ઉછાંછળાપણાને લીધે માફ મન બન્યું. કારણ તરત જ રંગીની આંખમાં પાણી ભરાઇ આવ્યાં, પણ તરત જ તેણે તે નિવાર્યા; અને જાણે કંઈ થયું ન હોય એમ કરીને સરળ સીધી રીતે ઉત્તર દીધો કે:—‘કમળા બહેન ! શું કહું ! મને કંઈ તમારી માફ કે ડેળવણી મળી નથી. મારાં માબાપ ગરીબ પડ્યાં એટલે કંઈ ઘેર શીખવવા બાદ રાખવી એમને પરવડી નહિ, તેમ જ તેમણે મને કોઈ છોકરીયોની નિશાળમાં મૂકી પણ નહિ. પણ મારે કલ્પા વગર નહિ ચાલે—અને પરમેશ્વરનો પાડ કે મને એટલી સમજ આપી—જે તમે મને થેલી ન ગણી કહાડો તો મારે કલ્પા વગર ચાલશે નહિ કે, તમારા પેલા સુધારાવાળાની દલીલોનેકની હું મારા પગની ઠોકરે ઉરાડું. સુઆ ! રજ્યાના મગજમાં ધુન ભરાઇ છે તે જેના ને તેના મગજમાં દસાવે છે !’

તે ધમ લઇને એવા તો જુસ્સાથી બોલી કે મહા મહા મહેનતે હું માફ હસવું ખાળી શકી. ઠાવકું મહોડું રાખી આશ્ચર્ય-યુક્ત નિશાસાથી હું તો એક ને એક ઠરે મારી સહીયર સામું જોઇ રહી.

તેણે તો ચલાવ્યું કે—‘ગમે એટલું કરો પણ છેવટે પુરુષ તે પુરુષ જ છે, અને સ્ત્રીઓ તે સ્ત્રીઓ જ છે. પ્રકૃતિનો એ એક મહાન અને વાસ્તવિક સિદ્ધાંત છે. તે સત્ય સિદ્ધાંત ઉપર પેલા સાડાત્રણ ડાહ્યાઓ આંખમીયાંમણાં કરે છે. રજ્યા ગમે એટલું કરેને પણ એમાંની એક રેખ પણ એમનાંથી ફેરવી શકાવાની નથી. કેટલાંક કામ એવાં છે કે તે કામ પુરુષો કરી શકે અને કરે પણ ખરા, પરન્તુ સ્ત્રીઓથી કોઇ કાળે તે કામ થઈ શકવાનાં પણ નહિ અને સ્ત્રીયો તે કામ કદિ કરવાની પણ નહિ.’

‘ ત્યારે તારા મનમાં તો એમ કે ગમે એટલો કાચો વયમાં
આળસાં થાય તો પણ તેણે ફરી લગ્ન કરવું નહિ ? ’

‘ હા, હા, એમ જ ! મનમાં તો શું પણ મોઢે કહું છું મોઢે.
અને—પેટમાં રાખજો પણ—જે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ એથી વિરુદ્ધ
વાણી ઉચ્ચરે છે કે વર્તે છે તેઓ વિષે સારો વિચાર પણ મને
તો નથી આવતો. ’

‘ પણ તેમાં તે આપડીયોનો શો દોષ, રંગી ? જ્યારે પૂરાં
દશ વર્ષ થયાં નથી હોતાં ત્યાં તો ખીચારી આપણી કાલી
કુમળી કુમારિકાઓને પરણાવી દે છે, અને વળી તેમાંની ઘણીને
તો પૂરાં પાંચ કે છ વર્ષ પણ થયાં નથી હોતાં. તેવામાં કમન-
સીએ તે પરણેલાને, ન કરે નારાયણ ને કઈ થયું તેમાં તે આપ-
ડીએ પોતાનો જન્મરો જગાડવો ને આળવો. જેને તેણે દીકે-
લોય નહિ ને જેને તે વરેલી પણ નહિ તેવાની ખાતર તે ખીચારી,
કાચા ગાળી જીવતર ધૂળ મેળવે એમ શું તું કહેવા ઇચ્છે ?
હાય ! હાય ! બહુ રે એ જીવવું; એના કરતાં તો મરવું ભડું. ’

‘ વરે-લી નહિ ! ’ મારી સખી ‘ વરેલી ’ શબ્દના પ્રત્યેક
અક્ષર ઉપર ભાર દઈ દઈને બોલી, ‘ અને મને તો લાગે છે કે
તમારા મનમાં તો એમ હશે કે આપણી બહેનો મોટી નવજુ-
વાન થાય, ને પછી વરની શોધમાં શેરીએ શેરીએ ભટકે, અને
પરાયા લોક તેના ઉપર પ્રેમ બતાવે ને પ્રીતિ કરે, ને એ બધું
એ કુમારી કન્યા સ્વયંવરના નામે સાંખે. વાહવા ! ઠીક !
પ્રેમમાં મસ્ત અને અન્ધ બની ગયાં હશે તે વખતે માખણીયા
જીભ અને ચળકતો ચહેરો, બહુ સુંદર જીગતે જોડાં બનાવશે.
અને કદિ એમ ઇચ્છાવર વરવામાં પણ કઈ ભૂલ થઈ તો હું

ધારું છું કે બીજે દહાડે છૂટા છેડા કરવાની પણ તમે તેને છૂટ આપશો. ’

‘ હાસ્તો વળી ’, મેં જરી પણ ખચકાયા વગર ઉત્તર દીધો.

‘ આં હાં ! એ ખરેખર નવો જ ધારો—પેલા ગોરા લોકોનો. અને તેઓનાં જોડાંમાંથી કેટલાં ખરેખરો સુખી સંસાર ચલાવે છે એ તો ઈશ્વર જ જાણે છે. ઉપરની ટાપટીપથી કદિ પણ ભૂલ ખાવી નહિ; કમલા બહેન ! ઉજળું એટલું દૂધ નથી હોતું; પીળું એટલું સોનું નથી હોતું. અને મેં તો એવું સાંભળ્યું છે કે ગોરા લોકો આપણી રીત વખાણે છે. બહુ કરીને તેઓ પોતાના રીતિરીવાજને અનુસરતાં સુખના ભોગી થવાને બદલે દુઃખના ભોગ થઈ પડ્યા હશે તેથી જ આપણા ધર્મનું તેઓના હક્ક સાથે સાદું કરવા તલપાપડ થઈ રહ્યા હશે. પણ શ્વેત તે શ્વેત અને—’

એટલામાં પેલો ગમાર તમારો ઓળખીતો, ધબધબ જોયા કર્યા. વગર, ઓરડામાં અમે બેઠાં હતાં ત્યાં, અસભ્ય રીતે ચાલ્યો આવ્યો, તેથી અમારી વાતમાં ભંગ પડ્યો. એ વળી એમ જ સમજે છે કે એ વકીલ થયો છે એટલે જાણે એને સ્વર્ગનો દાંડો મળ્યો હોયની. વંદેલાની માફક આખા ભારતો ભારતો અને એની રોજની ટેવ પ્રમાણે વિલક્ષણ રીતે ઝીણી મૂછો આમળતો આમળતો, તે કંઈક બાળુબાળુઓ; જેમાંનું કંઈ પણ અમે સમજી શક્યાં નહિ, પણ આપ ક્યાં ગયા છો કે પાછા ક્યારે પધારશો એ સંબંધી કંઈ પૂછતો હશે એમ લાગ્યું. તે કોને પૂછતો હતો તે પણ કંઈ સમજાતું ન હતું. મને તો લાગ્યું કે એ બીંતને કે છતને પૂછતો હશે; કારણ એટલામાં તો એની તીક્ષ્ણ

નજર એ સર્વ પ્રદેશમાં મુસાફરી કરી રહી હતી. બાલુબણી રહ્યાં એટલે એનો ચેહેરો કે જે કામદેવની મૂર્તિને પણ પછવાડે મૂકે એવો એ ધારે છે—તે ઉપર અમે મોહી પડીએ એમ એના મનમાં હોય તેમ હાલ્યા ચાલ્યા વગર ઉભો રહ્યો; જાણ એક પૂતળું ઉભું કર્યું ન હોય ! હું તો ગભરાઈ ગઈ તે નીચું જ નેમ્મ રહી, કારણ આવી અમર્યાદ અને મૂર્ખાઈભરેલી ચાલનો મને કોઈ દિવસ અનુભવ થયો ન હતો. પણ રંગી તરત સમય સમજી ગઈ, અને ઉત્તર દેવા તયાર હતી. જ્યારથી એની બાયડી મરી ગઈ છે ત્યારથી આજ ચાર પાંચ મહિના થયાં એ મુવો રંગીની પુઠે પડ્યો છે—ઈશ્વર કરે ને એનો ઉદ્દેશ સારો હોય.

મારી સખી તો ખુલ્લે સાદે બોલી કે,—‘ અહિંયાં તો ચાકર-નકર કોઈ નથી ભાઈ; અને તમે જે પૂછો છો તે વિષે અમે કંઈ સમાચાર આપી શકીએ એમ નથી. ’

પ્રત્યુત્તરમાં એક શબ્દ પણ નહિ; અને કંઈ માનભંગ નહિ થયો હોય તોપણ તે ગુંચવાયો તો ખરો જ—કારણ કેટલાક માણસો એવી જડ પ્રકૃતિના હોય છે કે માનભંગની લાગણી જ તેમને હોતી નથી—એવી રીતે તે પોકળશંકરે વિદાયગીરી લીધી; જો કે તેમ કરતાં તે પોતાની ગરીબડી મૂંછની દાદ લેવી ચૂક્યા ન હોતા. વહાલા ! એ ત્રણ મિનિટમાં તો છ વાર મૂંછો આમળી.

ગભરામણમાંથી શુદ્ધિમાં આવતાં આવતાં મ્હેં મલકાવી હું બોલી કે,—‘ સ્નેહસાધક ! ’

‘ ખરેખર સ્નેહસાધક ’—મારી સહીએ સામું કહ્યું: ‘ અને ખલેને ચિતાકુમારી વરમાળ આરોપે ત્યાંસુધી સ્નેહની સાધના

ક્યાં જ કરે. એક જ વખતે ચાર જગ્યાએ તો ભાઈસાહેબે પોતાના પાસા ફેંકવા માંડ્યા છે. અને તે પણ તેની વહુ બીચારી મરી ગઈ તેના સાત દહાડા તો પૂરા થયા નથી તેટલામાં. જેમ જેમ મહિના ઉપર મહિના ચડતા જાય છે તેમ તેમ ભાઈસાહેબ ઉમરમાં નાના ને નાના થતા જાય છે.’

‘શું ! ખરેખર !’ મેં કહ્યું; ‘એ તો બાઈમજાની વાત ને જાણવા જેવી. અત્યાર સુધી તેં મને કેમ કહી નહીં લુચ્ચી ! પણ હવે તો એણે પોતાનું પાત્ર પસંદ કર્યું હશે એમ લાગે છે, અને એ—’

‘ઈશ્વર એનું ભલું કરે બહેન !’ મારી સહી વચમાં બોલી ઉઠી. ‘જવા ઘો ને વાત; ફૂટે માથું ને કાઢે રાતું; આપણે શું ?’

‘કદિ રસ્તામાં સંતાઈ રહી એના પ્રેમપાત્રનું હરણુ પણ એ કરે, બા !’

‘અને એનું પ્રેમપાત્ર એને ગુંગળાવીને સ્વધામ પણ પ્રહોંચાડે !’

લોકોમાં વાત ચાલે છે એમ અધમમાં અધમ ઘોર કર્મ કરવાની એની મૂર્ખાઈમાં એ મચ્યો. રહેશે તો રંગીએ કહ્યું એ બનવું અસંભવિત નથી.

ત્યારપછી અમારી રસમાં ચડેલી વાત પાછી ચલાવીને, મેં કહ્યું ‘ત્યારે તું એમ કહે છેની કે આપણે સાર આપણી ચાલતી આવેલી રીત ઉત્તમમાં ઉત્તમ છે.’

‘હા’ રંગીએ કહ્યું, ‘પણ હું એમ નથી કહેતી કે રીતિ સર્વ વાતે પરિપૂર્ણ છે.—આ સૂર્યની દૃષ્ટિ નીચે ચાલતા વ્યવ-

હારમાં એક પણ વસ્તુ પરિપૂર્ણ નથી. આપણું જીવન અપૂર્ણતાથી વણલું છે, અને અતીવ ઉચ્ચગ્રાહ ચિત્રમાં માત્ર આકારી, જાતને દુઃખી કરવી એના જેવી મૂર્ખાઈ એક પણ નથી.’

તેણે એક ક્ષણુ વિરામ લીધો, અને સત્યનો ધ્વનિ કરતા તેના તત્વજ્ઞાનથી મારા મુખ ઉપર જે ગભરામણુની છાયા પડી તે કઈ થોડી નહોતી.

‘હું એમ પણ કહીશ’, તેણે એ પ્રમાણે આગળ વાત ચલાવી, ‘કે આપણી જે સંસ્થા છે તે નીતિના તેમ જ ધર્મના દૃષ્ટિબિન્દુથી અત્યુત્તમ છે. કારણ, સાચું પૂછો તો, જેના ઉપર પ્રીતિ હોય તેને પરણવું, તેના કરતાં જેને પરણવું, એના ઉપર પ્રેમમય થવું એમાં વધારે કુલીનતા તેમ જ ઉદાત્તતા સમાયલી છે. આપણે બાળક હોત્યે છીએ ત્યારે આપણાં બીજાં બધાં ભાઈબહેનોની માફક આપણા પતિ પણ બાળક જ હોય છે અને તે જેવા હોય છે તેવાને પણ ધીમે ધીમે આપણે ચહાતાં અને પ્રીતિવશ થતાં શીખીએ છીએ. જેમ આપણાં માબાપને પેટે આપણે જન્મ લીધો તે વાર્તા સ્વીકારીએ છીએ તેવી જ રીતે આમાં પણ એમની પસંદગીને આપણે મૂળે મ્હોડે સ્વીકારવી જોઈએ. જેવું એકમાં તેવું બીજામાં. અને પ્રથમ વિષયમાં આપણાં માબાપે જાણુ કે અજાણુ કરેલી ભૂલો અને મૂર્ખાઈ બીજા વિષયમાં થયેલી ભૂલો અને મૂર્ખાઈ કરતાં ઓછી હાનિકારક નથી. અને બહેન, તમને ખબર છે કે આપણા લગ્નસમ્બન્ધ એક કરાર નથી પરંતુ પવિત્ર બન્ધન છે.—જે બન્ધન અભેદ છે, કદિ પણ ત્રુટિ શકે નહિ એવું છે. અને તે જ પવિત્ર બન્ધનથી સ્ત્રીપુરુષ જોડાઈ યાવચ્ચન્દ્રદિવાકર અભેદ—એક—બની રહે છે.’

‘ યાવચ્ચન્દ્રદિવાકર ! ’ આશ્ચર્યથી ચક્રિત થઈ મારાથી બો-
લાઈ જવાયું. ‘ તેના પતિના મૃત્યુ પછી પણ ! હીક ! ત્યારે
તો અસહની સ્ત્રીઓ કરતી હતી તેમ પત્નીએ પોતાના પતિ
સાથે ચિતા ઉપર સતી થવું જોઈએ, એમ જ કહોની. ’

‘ ના, ના ! ’ મારી સખીએ કહ્યું, ‘ એ તો બાયલાપણું
કહેવાય. સતીએ તો પોતાના પ્રાણાધાર માટે જગત્માં જીવી,
મનને મારી, જ્યાંસુધી સ્વર્ગમાં તેને મળવાનો સદ્ભાગ્યનો
દિવસ આવે ત્યાંસુધી પોતાના પ્રિય પતિના જીવના ઉદ્ધાર માટે
ધર્મકર્મ કરતાં કરતાં દુઃખમાં દહાડા પૂરા કરવા જોઈએ. નહિ
તો પછી, જે પદ્ધતિને આપણા રાજ્યકર્તાઓએ કેટલાંક બીજાં
કારણથી નિર્મૂલ કરી છે તે—પતિનું મસ્તક પોતાના પર્યંકમાં
લઈ ચિતાપર્યંક ઉપર પોતાના દેહનો અન્ત આણવાની—આપણી
પ્રાચીન પદ્ધતિ ખરેખર અનુકરણીય છે. ’

‘ હં ! ત્યારે તો આપણી વિધવા બહેનો પુનર્લગ્ન ન કરે
એમ કહેવામાં તારો આ હેતુ હશે નહિ ? ’

‘ ખચિત જ : જો તેમને આપણા ધર્મ પાળવો હોય ને
આપણી જ્ઞાતિમાં રહેવું હોય તો. ’

‘ તેમ છતાં પણ બહેન રંગી ! દસ વર્ષની અંદર સૌભાગ્ય-
નષ્ટ થયેલી લાખો કુમળી બાળાઓ, અને તેઓનાં નીરસ
શુષ્ક ભવિષ્યવાળાં લાંબાં જીવનો, એ વિચાર ને એ ચિંતાર
હૃદયભેદક અને આપણને નીચું જોવડાવે એવા તને નથી
લાગતા ? ’

“ ના, બહેન—લગારે નહિ. લાખો ના’તી ધોતી થયેલી
કુમારિકાઓ અને સ્ત્રીઓને પતિની શોધમાં આમ તેમ ભટકતી

જેવી એ ચિત્ર જેટલું મર્મભેદક છે તથા આપણું નાક કાપે એવું છે તેટલું આ લગારે નથી લ્યો. કારણ, જ્યારે ધૃત્તાવર વરવાની છૂટ આપી ત્યારે કાણ એવું મૂર્ખ હોય કે પોતાના કોડ પૂરા કરે એવી મનમોહન મૂર્તિની વાટ ન જીવે! અને એમ વાટ જતાં જતાં સમે એવો આવે કે,—‘ધરડી ઘોડી લાલ લગામ.’ કાં તો કોઈક ધરડાં ઠચ્ચરને પરણી દુઃખમાં દહાડા કહાડવા, અથવા પોતે કુમારી ડોસી થઈ, કન્યજાતે કાળજે શોકમાં ઝુરી ઝુરીને મરવું. હવે કરો તુલના. એક પક્ષે ડામા-ડોળ ડોલતી સમાજનાં અવ્યવસ્થિત તત્વોનો ત્રાસ, અને ઈતર પક્ષે, શાંતિ તેમ જ સંતોષમાંથી ઉપજતું આત્યંતિક સુખ—કારણ તે કદાચિત્ ઉત્તમ નહિ તો સામાન્ય પણ દૃઢ કરેલી વ્યવસ્થાનો પરિણામ છે,—અને—...પણ એ બધાનો આધાર તમારી દૃષ્ટિ ઉપર છે કમલા બહેન...જેવી રીતે જીવે તેવું દેખો:—મેં પ્રથમથી જ નથી કહ્યું કે ઉજળું એટલું દૂધ નથી હોતું.’

હું તો નિશ્ચય જ બની ગઈ.

‘અને આપણા વિશાલ પ્રદેશમાં, કરોડો સ્ત્રીઓની વસ્તીમાં કંઈ લાખ એ લાખ તે ગણતરીમાં છે?’ તેણે આગળ ચલાવ્યું.

હું તો સર્વ રીતે ખશીયાણી પડી ગઈ. અને ‘કેલવણી મળી એટલે પરવાર્યા’ એ સિદ્ધાંત સત્ય નથી, કિન્તુ અસત્ય છે એમ મારી ખાત્રી થઈ. ગાડું ભરી ચોપડીયો વાંચ્યાથી જે ન સૂઝે તે માત્ર નિરીક્ષણપૂર્વક વિચાર કર્યાથી સૂઝે છે અને બુદ્ધિ પણ તે જ રીતે ખીલે છે એમ નિશ્ચય થયો.

હજી પણ જે પ્રશ્ન પૂછી મેં મારી શાણી સહીયરને રસભરે વાતે ચડાવી હતી તે પ્રશ્નનું સમાધાન ન થયું એટલું મારા મનમાં ખૂંચતું હતું.

તેથી મેં કહ્યું કે,—‘ વારૂ પણ રંગી, તું કહે છે એ બધું ખરું. છે એમ માનીયે, તોપણ એ ખીચારી નવજીવાન બાળાઓએ પોતાનો વેશ શામાટે ઉતારવો જોઈએ ? તથા ભૂખે મરી કંઠાલ જીવન ગાળવાનું કઈ કરણ ? શું પોતાની જીવતી પ્રિયાના એવા દુઃખમય જીવનથી તેના પતિના સદ્ગત જીવને સુખ થતું હશે ! કે પછી સંસારની વિષયલાલસામાં બૂડી વિધવાઓ અનાયાર ન કરે એટલા સાડ આએ તે એક યુક્તિ આપણા ઋષિઓએ શોધી કહાડી હશે ? તારા કાળા ભરર કેશથી તું કેવી સુંદર દેખાતી હતી રંગી ! જાણે સ્વર્ગની અપ્સરા. અરે ભૂંડી ! તને વળી વેશ ઉતારાવવાનું ક્યાંથી સૂઝ્યું ? ’

‘ જાઓ ! જાઓ ! ’ મારી સખીએ લગાર ઠપકાભરેલી આંખ કરી મને કહ્યું,—‘ એ બધું તમારી પેલી અડપલીયાળી જીભવાળાઓનું નવું વણી કહાડેલું ટાપટીપીયું તર્કશાસ્ત્ર. સ્ત્રીના કેશને ને વેશને થોડો જ પોતાના પ્રેમાર્દ્ર અન્તઃકરણની પવિત્રતા સાથે સંબંધ છે ! જેનું મન રંજન કરવા સાડ આ કેશ અને વેશ છે તે પોતાનો મનનો માનીતો પતિ તો ગયો, પછી બળ્યા એ કેશ અને જળ્યો એ વેશ. એ તે શા કામનાં બહેન ? એણે તો પછી પોતાના પ્રિયપતિની ખાતર અને તેની આબરૂની ખાતર ધર્મમય જીવન નભાવવું જોઈએ. ’ એટલું બોલતામાં તો તેની સુંદર આંખમાં ઝળઝળાયાં ભરાઈ

આવ્યાં—‘ પત્નીને પોતાના પ્રિય પતિને અભાવે રૂપ કે અલંકારની ચિંતા શી ? માઈ જે ચાલે તો માઈ સ્વ-રૂપ પણ વિરૂપ કરે, જેમ મારા ચોટલાનું ને દરદાગીનાનું કર્યું છે તેમ ! પણ શું કરે ? ઈશ્વરના ધરતું આપેલું રૂપ તેમાં હું અભાગિની રજ પણ ફેરફાર કરી શકતી નથી. મારા ગયા જન-મનાં કર્યાં પાપે મને શાપી છે તે આ કલંકરે મારે અચાલ્યે પણ વેઠવું પડે છે. જે એ કલંક ન હોત તો મને માઈ જીવન સુખના સંચય સમાન નીવડત. તેમ જ--જે મારા લાડ-કડા વહાલાને કદિ ઓળખ્યા પણ નથી, છતાં થોડા સમયમાં તેમને ઓળખીશ ને સ્વર્ગમાં ભેટીશ એ સદ્ભાવની પૂરી આશા છે તેવા-મારા પતિ પ્રતિનો મારો ધર્મ બળવી એક નિષ્ઠાથી તેની ભક્તિ કરવાનું અનુપમ સુખ મળત, તે પણ ત્યારે જ. ’

છેલ્લા શબ્દો બોલતાં બોલતાં તો તે ગળગળી થઈ ગઈ. તેને બહુ જ લાગી ગયું અને આંખમાંથી દડદડ દડદડ આંસુની અરબલિત ધારા ચાલી. એની અસર સામે હું પણ ટકી શકી નહિ. ખરેખર ! ધર્મ અને ભક્તિસંબંધમાં મારી શાળી સખીના ઉચ્ચગ્રાહમાં કઈક અતકર્ય પ્રતાપ અને પ્રભાવ

૧. સ્ત્રીના શૃંગાર તેમ જ સૌન્દર્ય આદિનો ભોગી તેનો પતિ છે. તથા જો સારાં સારાં વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરી મનહરણ કરવાનું છે તે પોતાના પતિનું, જગતનું નહિ. તે પતિ ગત થાય ત્યારપછી સ્ત્રીને વસ્ત્રાલંકાર સંબંધે દરકાર કે વિચાર સરખો કરવા જરૂર નથી એવો ભાવાર્થ છે.

૨. સૌન્દર્યનો ભોગી જે પોતાનો સ્વામી તેનું પરલોકગમન થયા છતાં પોતાનું સ્વાભાવિક સૌન્દર્ય નષ્ટ કરવાની અશક્તિરૂપી કલંક.

છે એમાં તો શંકા જ નથી. “પોતાના પ્રિય પતિને અભાવે રૂપ કે અલંકારની પત્નીને ચિંતા શી !”
 બહાલા ! આ શબ્દોમાં નિર્મલ પ્રીતિ અને અચલ ભક્તિની પરિસીમા જ આવી ગઈ હોં !

પછી તે થોડીક જ વાર બેઠી અને ‘વહેલી પાછી આવીશ’ એમ વચન આપી ગઈ. પણ તેણે ભાગ્યે જ આપણા ખાંચો ઓળંગ્યો હશે તેટલામાં તો કંઈક આશ્ચર્યથી અને કંઈક સંતાપથી સમીપમાં જ કંઈ વિલક્ષણ શોરબકોર સાંભળ્યો.—
 બે પરિચિત સ્વરનો ભેળશેળ ધ્વનિ કાને પડ્યો. તેમાં એક તીણા હતો અને બીજો કઠોર હતો. અને એમ ભાસ થયો કે શબ્દ તેમ જ પ્રહારની સારી વહેંચણી થઈ હતી.

આ લાંબા ટાલણવાળા કાગળના આરંભમાં જે કાલ્કડો મેં લખ્યો છે તે અહિંયાં લગાડવાનો છે.

બહાલા ! આ કાલ્કડો છોડીને તેનું ઉત્તર તમારા હવે પછીના પત્રમાં લખજે, અને ધનામમાં તમારે જે જોઈએ તે આપવા તમારી બહાલી તૈયાર છે.

પરમપ્રિય,

આજના સમાચાર જાણવા જેવા છે; તેમ જ તે આનંદદાયક પણ છે. પેલી ચંચળનું ચોકડું એ લોકોએ ખેસાડ્યું છે— પેલા મોટા માણસના છોકરા સાથે. તેને પહેરામણીમાં રૂપીયા ત્રણ હજાર પહ્યા છે, અને વિશેષમાં એ રૂપીયાથી ત્રમણું મોંઘું એવું કન્યારત્ન. બંનેના-વરવધૂના-જન્મક્ષર પણ બરોબર મળતા આવ્યા છે—જ્યારે અન્ય સર્વ વસ્તુ અનુકૂળ નીવડે છે ત્યારે જન્મક્ષર ક્યાં નથી મળતા આવતા જે ?

પોતાની પૌત્રીને પોતાના જીવતાં પરણાવવાનો લ્હાવો મળશે એમ વિચારી તે બુદ્ધ દાદા મનમાં રાજ રાજ થઈ ગયા છે. હવે એમનો જીવ નીરાંતે જશે. અને અવગતિ નહિ થાય. એએક અઠવાડીયામાં લગ્નનું મુહૂર્ત લેવાશે.

બહેન રંગીના તત્ત્વજ્ઞાનના બહુકારા હજી પણ મારા કાનમાં વાગ્યા કરે છે. તેના સિદ્ધાંતો, તે કહે છે તે સમયે સખલ જણાય છે. તો પણ આપણી છોકરીયોનાં ને તેમાં ખાસ કરીને આપણી આત્મણુ જ્ઞાતિની છોકરીયોનાં—ઉંમરે આવ્યા પહેલાં લગ્ન કરવાની રૂઢિ અને બહુ ગુંચવણભરેલી લાગે છે. ‘લગ્ન’ શબ્દથી સૂચવાતો પવિત્ર સંબંધ બન્ધ થઈ ગયો છે, અને હવે તો તેને સ્થાને ‘કન્યા-વિક્રય’ જ થાય છે. જેની પાસે પૈસા હોય તે કાન્તા લે; હજીસુધી લીલાનું કંઈ પણ નક્કી થયું નથી. તેને બીચારીને અગીયારમું વર્ષ હજી હમણાં એકું એટલામાં આપણી આખો બ્રહ્મપોળમાં એક પણ

૧ સોનું. જેની પાસે પૈસો વધારે હોય તેને કન્યા મળે.

ધર એવું નહિ મળે કે લીલાનું નામ અવાતું નહિ હોય, કે' એના સંબંધી ચિકિત્સા નહિ થતી હોય. અને નવરા ધાલમે-લીયા લોકો, - 'આવડી મોટી ખાયડી જેવી થઈ તોપણ લગ્ન નથી કર્યા; એ તે શું ભાઈ!' 'અરે એને તો વીસ વર્ષની કરશે!'; 'સ્વયંવર કરવાનો છે સ્વયંવર'; 'એ તો ઇચ્છાવર વરવાની છે ઇચ્છાવર'; 'એનું નામ તે સુધારાવાળા; જાણે એમના આપદાદા મૂર્ખ હતા અને એ જ ડાહ્યા' વિગેરે કહી લીલાના આપને પૂઠે વગોવવામાં. ખાકી રાખતા નથી. તેનો આપ ખીચારો જરી સુધારાના મતનો છે, એ ક્યાં તમારું અ-જાણ્યું છે? વર બાલક જ હોય ને ભવિષ્યમાં કેવો નીવડશે એ કલ્પી ન શકાય એવી સ્થિતિમાં લાકડે માંકડું વળગાડી પોતાની પ્રાણ સમાન પુત્રીનું ભાગ્ય ગમે એવા સાથે જડવું એને ગમતું નથી. ગયે શુક્રવારે એક જાણે એને એક મોટે અમલદાર ખતાવ્યો જે વનમાં? જવાની તયારીમાં છે; પહેલી વહુથી પાંચ છોકરાંનો તે પિતા છે પણ પૈસે તાજે અને તર છે; તે વખતે તો ખરે લીલાના આપને બહુ જ ઝાંઝ ચડી હોય એમ લાગ્યું. વળી કેટલા બધા તો એની દયા ખાય છે! કારણ તેઓના માનવા અને કહેવા પ્રમાણે 'એણે આવું સારું ધર, અને આવો રૂડો વર હાથમાંથી જવા દીધાં!'

ખરેખર! મને તો એમ થાય છે કે, 'સોળમું વર્ષ પૂરું

---

૧ 'વનમાં જવું' એ શબ્દ ઉંમર સંબંધમાં વપરાય છે ત્યારે એનો અર્થ, 'પચાસ વર્ષ ઉપરની ઉમરનો' એમ થાય છે. એકાવન, બાવન એ વન કહેવાય; વાનપ્રસ્થાશ્રમને યોગ્ય વય પણ બહુ કરી આ જ ગણાય છે.

‘થયા પહેલાં કોઈ કન્યાનો વિવાહ^૧ કરવો નહિ. તેમ જ વીસ વર્ષની અંદરની કન્યાને પચ્ચાસ વર્ષ ઉપરના વર સાથે પરણાવવી નહિ’ એવો એક કાયદો જ શામાટે ન પસાર થવો જોઈએ ? થોડા દિવસ ઉપર આપે મને વાતમાં ને વાતમાં કહ્યું હતું કે, ‘આપણા સામાજિક અને ધાર્મિક વિષયોમાં વચ્ચે પડ્યું નહિ’—એવી આપણા રાજ્યકર્તાઓની રાજનીતિ છે, તે મારા લક્ષમાં છે. પરંતુ એ નિયમ હમેશાં પળાતો હોય એમ જણાતું નથી. કારણ રાજ્યકર્તાઓની મરજીમાં આવે છે ત્યારે તો તે આપણા સામાજિક તેમ જ ધાર્મિક વિષયોમાં પણ માથું મારે છે. વળી વિશેષમાં આપે જણાવ્યું હતું કે, આવા કાયદામાંથી યુક્તિ કરી લેકો છટકી જાય ને પોતાનું જ ધાર્યું કરે; અને વસ્તુતઃ કેટલાએક દીર્ઘદર્શીઓએ એવો કાયદો ઘડવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ માંધ અધા ગોટાળો કરી નાંખ્યો. તમારા અધા કાયદાની ખૂંચખાંચ અસમજવા જેટલી મારી શક્તિ નથી એ મારી ખાતરી છે; પરંતુ તે સાથે આટલું પણ ખડું છે કે એ સંસ્થામાં કોઈક સ્થળે હાનિકારક રોગ છે, ને તે રોગને નિર્મૂલ કરવા નેપાળાના રેયની જરૂર છે.

અત્ર જ વિરામીશ. કારણ જે એક પંક્તિ વિશેષ લખીશ તો મને બય લાગે છે કે મને પાછું હમેશનું ભૂત આવશે. આવતી કાલ પત્ર નહિ લખું. આવતી કાલે! હા ! આટલા અધા દિવસોમાં આવતી કાલે જ,—અરેરે ! તમારો વિયોગ આ અભાગિનીને અહુ જ સાલશે, ને રજ પણ એન પડવા નહિ દે.

૧ આ વાક્યના બે અર્થ હોય એમ જણાય છે કે:—જે જ્ઞાતિમાં વરકન્યાની સગાઈ થયા પછીથી લગ્ન થતા સુધીમાં ફેરફાર થઈ શકે છે તે જ્ઞાતિઓમાં સોળ વર્ષ સુધી તેનાં લગ્ન કરવાં નહિ. પરંતુ જે જ્ઞાતિઓમાં આ સગાઈ અથવા વિવાહ એ જ લગ્ન ગણાતું હોય ત્યાં સોળ વર્ષ સુધી સગાઈ કરવી નહિ.

પ્રિયતમ,

માણિકનાં કંકણ પ્રેમપૂર્વક આશીર્વાદસહ પાંડવી આપે કેટલી બધી કૃપા દર્શાવી છે !—તમારા કાર્યના વ્યવસાયમાં મારે વિષે આટલી બધી કાળજી ! મારો જન્મદિવસ સ્મરણમાં રાખવાનો શ્રમ ! અને તે લક્ષ્યમાં રાખી અત્રેથી જ એ કંકણ ખરીદીને લઈ ગયા છતાં મને તે સંબંધે સહેજ ધસિરો પણ કર્યો નહિ ! અહોહો ! પ્રાણુવલ્લભ, માત્ર પત્રથી જ ઉપકાર માનવાને સટે મુખથી અને હૃદયથી હું તમને કેવો બદલો આપત ?—જે તમે અહિંયાં હોત તો . હા ! જે અહિંયાં હોત તો !

પ્રિયપતિ ! તમારો વિરહ મારું કાળજીનું ડોરી ખાય છે, અને તમારી કલ્પનાશીલ કાન્તા ઉપરની તમારી સત્તા એથી પણ અધિક અસહ્ય છે. જે આ હૃદય, આ લેખિનીદ્વારા આ પત્ર ઉપર આરોપી શકાતું હોય, તો કેટલી શાંતિ વળે ! પણ નહિ ! હું તમારી આજ્ઞા બરોબર પાળીશઃ રખેને મારા કલ્પનાતરંગની લગામ ઢીલી મૂકતાં, મારું ચિત્ત ખશી જાય, જેથી આપણા પરસ્પરના પ્રેમમાં કંટાચિત વિઘ્ન આવે.

ગઈ કાલનો ઉત્સવ બહુ જ રમણીય નીવડ્યો હતો. આમંત્રેલી સર્વ સન્નારીઓએ આવીને માન અને શોભામાં વૃદ્ધિ કરી. માત્ર ભારતી જ આવી ન હતી. તેનો પતિ થોડા સમય ઉપર બીજી વાર પરણ્યો ત્યારથી તે કોઈપણ ઉત્સવમાં ભાગ લેતી નથી. ગરબાની ગમત પણ ઠીક જામી હતી. તેમાં ખાસ કરીને આપણા ‘રેણુસ્ત્રાર’ની પ્રવીણ પુત્રીઓ એવા તો મનહર અને મધુર સ્વરથી ગાતી હતી કે લાજની મારી અપ્સરા-

ઝોઝે જળશય્યા^૧ કરી. મને થયું કે તમારો પેલો ધૂમ્રપાન કરનારો મિત્ર હોત તો ઠીક થાત; કારણ કન્યાઓની કેલવણી અને ગીત ગાવાની કલાનો તેને સ્વાને પણ સારો વિચાર થતો નથી. મારી ખાતરી છે કે બહાલસોઈ બહેનોના જોડાનું વખાણ કર્યા વગર તે રહેત નહિ.

પેલા પોકળશંકરની ઉદ્ધતાઈ મારી આંખ આગળ તરતી હતી, એટલે છેલ્લે બારણે આપણા લૈયા જોરાવરસિંહને બેસાડ્યો હતો જેથી કોઈ અટક્યાજો અંદર આવી રંગમાં ભંગ કરે નહિ.

લોકો તો કહેતા હતા કે તમારા અતિશયોકિતનિપુણ^૨ મિત્રની બહેન પરણવા સાકું 'વિધવાવિશ્રામ'માં ગઈ છે. પણ એ વાત તદ્દન ખોટી જ છે એમ જણાય છે. ગઈ કાલે જ તેની મા સાથે તે આપણે ત્યાં આવી હતી.

ગરીબ બીચારી, હજી^૩ તો એના દાંત દૂધીયા છે તેટલામાં એનો જન્મરો બળી ગયો જોઈ જાતી શ્રી જાય છે; અને મૂઆ લોકો એનો કેડો છોડતા જ નથી કારણ કે તે ખૂણો સેવતી નથી ને પ્રત્યેક ઉત્સવમાં જાય છે. વળી તેણે વેશ ઉતરાવવા ના પાડી છે તેથી તેના કાળા કેશ જોઈને જૂના વિચારના લોકોની આંખમાં તો જાણે મર્યાં પડ્યાં હોય તેમ તેઓ ઉલટે છે.

૧ જળશય્યા કરવી એટલે પાણીમાં પડતું મૂકી મરી જવું. અપ્સરાઓ ઘણે ભાગે પાણીમાં વસે છે ને ક્રીડા કરે છે તથા સંગીત અને નૃત્યકલામાં અતિ કુશલ હોય છે એમ પ્રાચીનકાલથી મનાય છે. અહિં એવી કલ્પના કરવામાં આવી છે કે પૃથ્વી ઉપરની માનુષી કન્યાઓએ એવા મધુર સ્વરથી ગાયું કે સ્વર્ગમાં રમતી વસતી અપ્સરાઓ શરમાઈ ગઈ ને તેથી જળમાં ડુબી મરવાનું તેમણે ઉચિત ધાર્યું.

૨ હોય તેથી વધારે બોલવામાં-બડારા મારવામાં-નિપુણ.

બહાલા, જ્યારે સૌભાગ્યવતી મધુકલિકા પીપળાની પ્રદક્ષિણા કરતી કરતી વર^૧ માગતી ત્યારે તમે એ વિચારને હસી કહાડતા એ સ્મરણમાં છે? તે વિચારને તમે મૂર્ખાઈની મૂર્તિ અને વહે-મનું પૂતળું અથવા એથી પણ વધારે ખરાબ નામ આપતા હતા. પણ હવે શું કહેશો? તેને દહાડા પૂરા થવા આવ્યા હોવાથી તે પોતાની બહેનને ઘેર આવી રહી છે, અને બેએક મહિનામાં તો તેને ઝોરડો સેવવો પડશે.

હજી પણ મને થાક અને સુસ્તી દાખવે છે—કાલે આખી રાત વિચારમાં અને સ્વપ્નમાં ગાળી તેની અસર—સર્વ સુખકર પરન્તુ પરિણામે દુઃખકર અને નિરાશાજનક.

રસિક પતિ,

નદી કિનારે આજ સવારે કેવી રમણીય લીલા થઈ રહી હતી. આવડા મોટા સૂર્યને, રાહુ લગભગ આખો ને આખો ગળી ગયો, એટલે સૂર્ય નમ્ર અને નિર્બલ બની ગયો, અને દિવસે, ચંદનીવાળી રજનીનું કોમલ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. સર્વ ગંભીર અને ભયાનક દેખાતું હતું તથા નાસ્તિકમાં નાસ્તિક મન ઉપર પણ આશ્ચર્ય અને પ્રશંસાની છાપ પડ્યા વગર નહિ રહી હોય.

આ ગ્રહણનો અર્થ રૂઢી આમ કરે છે કે;—^૧ પ્રકાશનાં રાગ-રાણીયે પાપ કરેલું હોવાથી જગતકર્તાએ, શિક્ષા તરીકે તે રાગ-રાણીને વર્ષમાં અમુક અમુક અંતરે દંશ દઈ દઈ દુઃખ દેવા એ સપોને આજ્ઞા કરી છે, તેથી ગ્રહણ થાય છે. તમારા ખગોલ-

૧ ગ્રહણ સંબંધી આ પત્રમાં જણાવેલી રૂઢીવાર્તા મદ્રાસ તરફ પ્રચલિત હશે; પરંતુ આપણા ગુજરાત તરફ જુદી જ આખ્યાયિકા ચાલે છે. સમુદ્રમંથનમાંથી અમૃત નિઃસર્જ્ય તેનું પાન દેવાને જ માત્ર ગુપ્તપણે કરાવવામાં આવતું હતું તે સમયે રાહુ દેવશરીર ધારણ કરી દેવો વચ્ચે આવી બેઠો. તે વેશધારી રાહુને દેવ ગણી લઈ તેને પણ અમૃત આપ્યું ને તે, તે રાહુએ મહોમાં પણ મૂક્યું. એટલામાં સૂર્ય-ચન્દ્રે તેને પરખી કહાડી પ્રસિદ્ધ કર્યો; તેથી નારાયણે રાહુ ઉપર ચક્ર ફેંક્યું. ચક્ર, રાહુના શરીરને વાગે એ પહેલાં અમૃત કંડ-સુધી પહોંચી ગયું હતું. રાહુના કંઠથી નીચે અમૃત ઉતરે તે પહેલાં તો તે ચક્રથી તેનો શિરચ્છેદ થયો, અને ઘડ, અને મસ્તક જૂદાં પડ્યાં. તેમાંના ઘડને ‘કેતુ’ કહે છે. અમૃતથી અમર બનેલું મસ્તક ‘રાહુ’ નામના ગ્રહ તરીકે પ્રખ્યાત છે. પોતાના છલને પ્રકાશમાં લાવી રંગમાં ભંગ કરનાર સૂર્ય-ચન્દ્ર છે એ જાણી વૈરજુદિથી રાહુ પ્રસંગે પ્રસંગે સૂર્ય-ચન્દ્રને પીડા કરે છે તેનું નામ ગ્રહણ એવી આપણા ગુજરાતમાં બહુ ભાગે સમજ છે.

શાસ્ત્રમાં જેને ‘ જાયા ’ કહ્યો છે તેની ઉત્પ્રેક્ષા બનાવી કદાચિત્ ‘ સર્પ ’ નામ આપ્યું હશે. પણ મને એમ લાગ્યું કે એ ઉભય સ્પષ્ટીકરણ અને સત્યની વચ્ચે આભ અને જમીન જેટલું અંતર છે. અને કઈંક સહજ જ સત્ય વસ્તુ મારા મગજમાં વિદ્યુતના ચમકારા માફક ઝળકી ઉઠી.

શું એ સત્ય તમારા આગળ પ્રકટ કરું ? તમે મને હસી કહાડશો અને ‘ કલ્પનાશીલ કુમારી ’^૧ શબ્દથી મને સંબોધવામાં તમને પુષ્ટિ મળશે એટલી જ ભીતિ છે. મને તો એમ લાગે છે કે પ્રેમ-અનંગ^૨-ના માર્દવજનક^૩ ગ્રસનશીલ^૪

૧ કલ્પનાશીલ=જેનો સ્વભાવ અનેક પ્રકારના ખરા ખોટા તર્ક અને કલ્પનાઓ કરવાનો છે તે. આવાં માણસો વારંવાર સહજ સહજમાં પોતાની પ્રિયવસ્તુ સંબંધી કઈં કઈં તર્કો ઉઠાવી મિથ્યા સુખદુઃખ સેવે છે. ‘ કુમારી ’ શબ્દ લાટમાં વપરાતો શબ્દ છે; પ્રેમમાં મુઘ્ધ મનુષ્યો ગમે એવી પ્રૌઢ કે વૃદ્ધ વયના હોય છે છતાં પણ આવા રનેહસૂચક શબ્દો વાપરે છે, એ સુવિદિત છે.

૨ અનંગ=અંગ વગરનો; કામદેવ જે પ્રેમનો અધિષ્ઠાતા ગણાય છે તેને શિવજીએ બાળી ભસ્મ કર્યો ત્યારથી તે ‘ અનંગ ’ એટલે અંગવગરનો કહેવાય છે; એ અંગ વગરનો હોવાથી પામર પ્રાણીના શરીરમાં પ્રવેશ કરતાં તેને મુશ્કેલી પડતી નથી.

૩ મૃદુતા, કોમળતા ઉત્પન્ન કરનાર. પ્રકૃતિથી જ સ્ત્રીમાં કોમલતાએ અને કોમલ ગુણોએ વાસ કરેલો હોય છે. તે કોમલ ગુણો જેવા કે પ્રીતિ, દયા, નમ્રતા, વિગેરે.

૪ ગેળી જવાના સ્વભાવવાળી. સ્ત્રીપુરુષો પોતાના પ્રીતિપાત્ર મનુષ્યના વિચારમાં ને વિચારમાં એવાં તો લીન થઈ જાય છે કે તેટલો સમય પોતાની જાતને ભૂલી જાય છે. આવે પ્રસંગે તેનું પ્રીતિપાત્ર તે વિચાર કરનારને ગળી ગયું એમ કહી શકાય. પ્રેમનો પ્રભાવ એટલો બધો છે કે પ્રીતિમાં પડેલ પ્રાણી સ્નાનસ્નાન ભૂલી જઈ પોતાના પ્રેમ-પાત્રના ધ્યાનમાં જ એકતાર થઈ જઈ પોતાના અસ્તિત્વને ભૂલી જાય છે-અન્યરૂપ થઈ જાય છે, એમ ભાવાર્થ છે.

પ્રભાવની જ ઉત્પ્રેક્ષા બનાવવા એ ‘સર્પ’ તેમ જ ‘છાયા’ શબ્દોનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રીતિબંધનથી બંધાયેલાં સ્ત્રીપુરુષો, એકબીજાને ગળી નથી જતાં ?—પરસ્પરમાં તલલીન થઈ નથી રહેતાં શું ? અને તે જ પ્રમાણે, આવા સુખ-કર સમાગમનો પ્રસંગ કવચિત્ જ આવે છે (—તે વખતે જેટલો લાભ લીધો તેટલો થોડો) એ વિચારે પ્રેરેલા ઉત્સાહથી પ્રકાશનો રાગ પોતાની રાણીનું, અને રાણી રાગનું ઝસન શામાટે ના કરે ?

જ્યારે જ્યારે કોઈ પણ બળ્ય અને દિવ્ય દેખાવ મારી નજરે પડે છે ત્યારે ત્યારે મારા વિચાર સ્વાભાવિક રીતિએ તમારા તરફ વળે છે. તેમ આ પ્રસંગમાં પણ તમારા તરફ જ વળ્યા. મારા મગજમાં વિચારો ઉભરાવા લાગ્યા કે માનવીઓનો ગર્વિષ્ઠ અને પ્રચંડ નિયંત્રા પણ સ્ત્રીઓના ઝસનશીલ પ્રેમ આગળ કેવો નરમ પાણી પાણી થઈ જાય છે ! તેમ થવાનું કારણ આપ કહી શકો છો ? કારણ, બહાલા ! આટલું જ કે—વસ્તુતઃ ‘સ્ત્રી પ્રેમ—પ્રેમ—અને—પ્રેમ જ છે, અન્ય કંઈ નથી.’

સ્ત્રી એ પરમપવિત્ર પ્રેમનો જીવનો ઝરો છે. તે ધામિ ધામિ પુરુષને પોતાના રસમાં ઝસ્ત કરે છે—ફૂંચાડી અદસ્ય કરી લે છે; અને તેમ કરતાં કરતાં તેનામાં દિવ્ય પ્રેમાગ્નિનો અંશ મૂકી દે છે, તથા તે અંશથી પ્રકાશતા પુરુષને બહાર કહાડે છે. તે અંશ જેમ જેમ વધતો જાય છે, તેમ તેમ તે પેલા પુરુષને વધારે અને વધારે મહાન અને સત્તાવાન બનાવતો જાય છે.^૧

૧ લગ્નથી પુરુષ સ્ત્રીપાસેથી પ્રેમની શિક્ષા લે છે. પ્રથમ તે સ્ત્રી, પતિને વશ વર્તી, તેને પોતાને વશ કરી લઈ, તેના હૃદયમાં પ્રાંતિનો અંશ મૂકે છે. ત્યારપછી થોડેક સમયે તે પુરુષમાં રહેલ પ્રેમનો અંશ વિસ્તરે છે તેમ તેમ તે વધારે વધારે સંબંધીઓ ઉપર પ્રીતિ બતાવી સુખદુઃખમાં ભાગ લે છે તે ઉપયોગી થાય છે. એમ કરતાં કરતાં ઉત્તરોત્તર ‘આખી વસુન્ધરાને કુટુંબજાત ગણી તે પ્રમાણે વર્તે છે.

આજ સવારે પણ હું એટલી બધી નરમ હતી કે મેં એક ધુમાયલા કાચનો કકડો હાથમાં રાખી ઘેર જ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. એ ધુમાયલા કાચનો ઇતિહાસ પણ જાણવા જેવો છે. પ્રયોગ કરતાં કરતાં આખો કાચ ભાગી ભૂકો થયો ત્યારે મહા મહા મહેનતે તે મહા ચતુરાઈએ ધુમાયલા કાચનો એક કટકો મારી પાસે રહેવા પામ્યો. મારાં માતાપિતાએ, ગાડીમાં બેસી દરિયા કિનારે ફરવા જવાનું કરાવ્યું. બહાં બીચારાંએ કદિ એમ ધાર્યું હશે કે એથી મને કંઈક ચેન પડશે. આનન્દ-પટમાં અન્તર્હિત, અદૃશ્ય, અન્તર્ગત શોક એથી તો ઉલટે વધશે એ વિચાર ભાગ્યે જ એઓને આવ્યો હશે.^૨ મને આશ્ચર્ય થાય છે કે તેમની યુવાનીમાં તેમને આવો વારાફેરાનો, પ્રેમની કસોટી કરે એવો સમય જ નહિ આવ્યો હોય ! તેમનો ગૃહસ્થાશ્રમ શું નિઃસ્વન^૩ ઓહતા જલનો એક સરલ પ્રવાહ-ઓહો-હશે કે જેનાં પાણી કદિ પણ આડાં અવળાં નહિ વહ્યાં હોય ? અને જેમાં ભંગ કે વિચ્છેદને અવકાશ જ નહિ રહ્યો હોય ?

૧ સૂર્યનું તેજ એટલું પ્રચંડ હોય છે કે તેના સામું જઈ શકાતું નથી. ગ્રહણ સમયે પણ સૂર્યસામું જતાં આંખે ઝાંખ વળે છે. પાર-દર્શક કાચને દીવા ઉપર ધરી રાખ્યાથી દીવાની મેંશ કાચ ઉપર વળગે છે. એવા ધુમાયલા કાચથી વગરહરકતે સૂર્યનું દર્શન થઈ શકે છે.

૨ માળાખંડી મર્યાદા સાચવવાને તથા તેમને શોક ન થવા દેવા સારા બહાતકારી કસોટી મહોડું રાખે, પરંતુ અન્તઃકરણમાં વિરહાગ્નિ બળતે તેમને પોતાની સમોવડી સડીયરોનું સુખ જોઈ અધિક જોસ્થી બળે.

૩ કંઈ પણ ઘોંઘાટવગરનો; કલેશ-ડંકાસવગરનો.

દરિયા કિનારા પાસે પછી બીડમાં ચાલવા માંડ્યું. તે વખતનો દેખાવ ખરેખર લબ્યતાની છાયા પાડે એવો હતો. ધુધવાટો કરતાં ઉછળતાં આવતાં મોજાંની છોજો જ્વરથી કિનારા સાથે અથડાતી હતી; આવા પવિત્ર સમયે રત્નાકરનાં પાવક જલમાં સ્નાન કરી, પાપ ધોવા તથા પવિત્ર થવા સારું, મોજાંને ચીરી અન્દર જવાની જે સ્ત્રીપુરુષોએ હિમત ધરી હતી કે તૈયારી કરી હતી, તે સ્ત્રીપુરુષોને ધસડી જવાનો આ વિકરાલ દરીયાઇ ઘોડાએ નિશ્ચય કર્યો હોયની શું ! એમ લાગતું હતું.

લોહાની બીડ એટલી બધી હતી કે ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધી આશરે એક માઇલ જેટલા પટમાં તો કીડીને ચાલવા જેટલી પણ જગ્યા ન હોતી. પણ તેમાં માણસોની સંખ્યા કેટલા હજારની હતી, અને તેમાં કેટલા ના'વા સારુ આવ્યા હતા, અને કેટલા માત્ર લીલા જોઈ ગમત મેળવવા આવ્યા હતા, તેની કોને ખબર ? દર કિનારા ઉપર એક જાખી પાડનારને ધણી મહેનત તથા મુશ્કેલીથી પોતાનું યન્ત્ર અને ઘોડી લઈને ઉભો રહેલો દીઠો. ઠેકાણુ ઠેકાણુ લાંબી લાકડીયો ઉપર ચોડેલાં રમકડાં દેખાતાં હતાં અને તે રમકડાં ઝાલનારાનાં મો'ડાં બીડમાં અદૃશ્ય થયેલાં હતા. પગલે પગલે બીખારી ને ભિક્ષુક તો ખરા જ;—કોઈ જોડેલા, કોઈ આમ તેમ ભટકતા, કોઈ ગાતા અને કોઈ ઘંટા વગાડતા હતા. પશ્ચિમ તરફ ફરી એટલે એ ઇંગ્રેજ સ્વારો એક બીજાની અડોઅડ ઘોડા કુદાવતા વાર્તાવિનોદનકરતા કરતા આવતા હતા. તેઓ કવચિત્ અટકી જતા, કવચિત્ ઘોડાને આમ તેમ વાળતા ને દોડાવતા ને કવચિત્ ઘોડાને ગેલ કરાવતા ને નચાવતા હતા. તે એ સ્વારોમાં એક સ્ત્રી હતી એમ અટ-

કળ કરતાં મને બહુ મુશ્કેલી પડી નહિ. તે વખતે તેના સ્વર્ગીય સુખસાથે માત્ર વિરહ-દુઃખની દુલના કરતાં મને મૂર્ચ્છા આવવા જેવું થયું. પણ એટલામાં મારી સાહાયે તમારો પેલો કાયદાને ફૂટી મારનાર આવી પહોંચ્યો. કારણ એના અચિંત્યા દર્શનથી એવું તો આશ્ચર્ય થયું, અને એના બહુરૂપી વેશથી હસવું અન્તરમાં એવું તો ઉછળ્યું કે બીજા સર્વ ભાવ ઉડી ગયા. પચાસેક વારને છેટે મેં પોકળશંકરને મારી તરફ આવતાં દીઠો, અને તેની સાથે તેનો જાની દોસ્ત, ભોજનભટ્ટ^૨ કૃત્રિમશંકર હતો જ. પરંતુ તેઓ મેં ધાર્યા તે જ હતા એમ મારી ખાતરી થાય એ પહેલાં તો કાણુજાણ ક્યાંથી પોકળશંકરની નજર મારા પિતાજી ઉપર પડી ને તરત જ તેણે પૂઠ ફેરવી; તથા તેના નિપુણ મિત્રે એનો વારંવાર હાથ પકડીને ધણાએ ખેંચ્યો તો પણ એ તો મૂઠીયો વાળીને નાઠો અને પલકમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો.

કાણુ જાણુ છે કે આ બીડમાં આવા હજારો પોકળશંકરો ન હોતા પછી ભલેને આપણા પોકળશંકર બીજા બધા પોકળશંકરોમાં પહેલો નંબર ધરાવતા હોય.

એક મનોભાવમાંથી બીજા ભાવમાં, અને તેમાંથી વળી ત્રીજામાં થતું અતિ ત્વરિત સંક્રમણ એ અનુભવ મને આજ પ્રાતઃકાલે જ થયો, અને તે નોંધી રાખવા જેવો છે. પોકળશંકરની હાસ્યજનક પધરામણીને એક પળ થઈ નહિ હોય એટલામાં મારી નજર યાછી દરીયા ઉપર પડી ને જોઉં છું તો,—સોળ વર્ષની નવયૌવના ગંધર્વસ્વરૂપની કન્યા કિનારેથી પાછાં વળતાં

૧ જેને ભોજન અતિ પ્રિય હોય તેવો, ખાવામાટે પારકાંની ખુશામતો કરી પારકાને ત્યાં જ ધામા નાંખનાર.

મોજાની છોજોમાંથી બહાર નિઃસરતી મંદ મંદ ગતિથી આવતી હતી; પણ ખીચારી તેની લગોલગ ચાલતા એક સાઠ વર્ષના બુઢિયાના પંઝામાં ફસાઈ પડી હોય એમ જણાતું હતું.

આવું અનુપમ રત્ન જોઈ મને બહુ જ આનન્દ થયો, પરંતુ તે રત્ન રમકડાના હાથમાં ગયેલું જોઈને કરુણા ઉત્પન્ન થઈ તે એથી પણ અધિક હતી. તે બુઢિયાને હું તો તે છોકરીનો દાદો જ સમજત, પણ સારે ભાગ્યે હું તેને ઝોળખતી હતી. તે ડોસાના દુર્ભાગ્યે, અંતકાલ સમયે પોતાની પુંજનો ગાંસડો વાળી સાથે લઈ જવાની હિકમત તેને શોધી જડી નહિ, તેમ જ મરણ પછી એ પુંજ પિતરાઈઓ ભોગવે એ વિચાર પણ તેનાથી સહન થઈ શક્યો નહિ, તેથી છોકરાની આશાએ તેણે હમણાં જ લગ્ન કર્યું છે, એ વાત મારે સારે ભાગ્યે હું જાણતી હતી એટલે જ અયોગ્ય તર્ક બાંધવાના પાપમાંથી હું ઉગરી.

તે ક્રોમલ સુકુમાર બાલા લાજની મારી સહજ કંપતી હતી અને તેના કાળા કેશ વિખરાયલા હતા છતાં પણ તેના નિરૂપમ લાવણ્યમાં વૃદ્ધિ કરતા હતા. તેનું ગૌર ગાત્ર તેણે પહેરેલી ઝીણી શ્વેત સાડીને અધિક દીપાવતું હતું. તે સાડી ભીંજાયેલી હોવાથી ભારે થઈ હતી અને તેના અંગને એવી તો સજડ ચોટી ગઈ હતી કે તેનું પ્રત્યેક અંગ સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત^૩ થઈ માણસનું મન હરી લેતું હતું—મારા મનમાં એમ જ થયું કે આ તો રત્નાકરમાંથી માનવજાતિનો ઉત્સવ જોવા સાક્ષાત્ સુન્દર અપ્સરા પૃથ્વી ઉપર આવે છે: અને ક્ષણભર મારા

૧-૨ વૃદ્ધ વાંદરો અથવા માંકડો, અને સાઠ વરસનો ડોસો.

૩ દેખાઈ.

મનમાં ઓછું આવ્યું કે ઇશ્વરે મને પુરુષજાતિમાં^૧ શીદને અવતાર ન આપ્યો?—પણ તે એક જ ક્ષણ. ખીજી જ પળે મારા હૃદય ઉપર કરુણાનું વાદળ છવાઈ ગયું, અને તે વાદળ એટલું તો ધન હતું કે મારી આંખે અંધારાં આવ્યાં, અને મને કશું સૂઝે નહિ એવી જોભાન સ્થિતિમાં પલકભર હું રહી. તરત જ હું સચેત થઈ, ને સહસા મુખમાંથી ઉદ્ગાર નિઃસરી પડ્યો કે:— ‘રંગી ! બહાલી રંગી ! અરેરે તું ક્યાં ગઈ?’

નાથ ! હું મારો અપરાધ સ્વીકારી ચૂકી છું. આવું કામ અત્યારસુધીમાં કોઈ પણ વખત મેં કર્યું હોય એમ મારા સ્મરણમાં નથી. તો આટલો અપરાધ તમે ક્ષમા નહિ કરો ? આટલા પાપમાંથી મુક્ત નહિ કરો ? હાલ જેવી છું તેથી અન્ય જાતિમાં જન્મ ઇચ્છવા જેટલી મને ચળાવવા શું આ જગતમાં કોઈ પણ વસ્તુ સમર્થ છે ? નહિ ! નહિ ! બહાલા કદિ પણ નહિ ! પછી ભલેને ત્રિલોકનો વિભવ મળે ! તે સર્વ તૃણસમાન ત્યાજ્ય છે.—કારણ, પ્રિયપતિ ! જો એમ જ થાય તો તો પછી ન તમે ઓળખો મને, કે ન હું ઓળખું તમને—હા ! તમને; કે જે મહારા પ્રાણ કરતે પણ વિશેષ પ્રિય છો.

મારા તન-મન-ધનના સ્વામિ ! મારા એ પાપ માટે તમે શી શિક્ષા ફરમાવો છો ? શું પ્રાયશ્ચિત્ત ? શું હું એક પગ ઉપર ઉભી રહું ?—આપણાં અતિ ગહન શાસ્ત્રનાં માર્મિક રહસ્યોમાં પ્રવેશ કરનારા જેવી રીતિએ આજ સર્વારે દરીયામાં કરતા હતા તેમ—અને તમારા નામની લક્ષ્મીના દેરવું ? બહુ જ આનંદથી

૧ તે કન્યાનું સુન્દર રૂપ જોઈ કમળા એવી તો તેના ઉપર મોહી પડી કે તેને એમ થયું કે—‘શું કરું ! હું સ્ત્રી છું; પણ જો પુરુષ હોત તો આને જ પરણત, ’—એવો ભાવર્થ છે.

હું તેમ કરીશ. કારણ, પ્રીતમ ! તમારું નામ અને પેલા મધુરી
મોરલીથી ગોપીઓનાં મન હરિ લેનારનું નામ એક જ છે.—
કૃષ્ણ. અહાહાહા ! ખરે, તમારી મનમોહક મૂર્તિએ મોહનમંત્ર
મારી માનિનીનું માન મૂકાવ્યું છે. મારા હૈયાના હાર, અંતરના
આધાર, આપણે પાછાં ક્યારે મળીશું ! ! ! કૃષ્ણ ! કૃષ્ણ !
કૃષ્ણ !

પ્રાણપ્રિય,

તમારું બુધવારનું પત્ર અહીંયાં જ પહોંચ્યું. કોલકાતો જવાબ ખરો નથી તેથી તમે તમારું ધનિમ ગુમાવ્યું છે. તે કોલકાતે અને રંગીને કે તેની પૂઠે પડેલા પેલા જંગલીને કઈ સંબંધ જ નથી.

એ વાત વાંચી થઈ ગઈ છે, અને તેનું લાંબું પુરાણ લખી તમને કંટાળો આપવાનું મને મન થતું નથી. એ બધો જંગ આપણા પાડોશી છેલસંકરના ધરમાં મચ્યો હતો. છેલસંકર-ભાઈને ચાહા પીવાનો વખત થયો હતો. તેમણે ચાહાનો એક ઘુંટડો પીને, - ‘આતે ચાહા છે કે ઉનું પાણી ? ચાહાનો તો કઈ સ્વાદ જ આવતો નથી ! આવી ચાહા કરાતી હશે ?’ એમ કહ્યું કે તરત ઉત્તર મળ્યો કે ‘જેવી આવડી તેવી કરી છે ને સારી કરાવવી હોય તો બોલાવો તમારી બીજી કોઈ સગલીને, તે કરી આપશે.’ આવા ઉદ્ધત ઉત્તરથી છેલસંકરભાઈ એકદમ રાતાપીળા થઈ ગયા ને ક્રોધમાં ઉઠી જતા ચાહાથી બરેલો પ્યાલો તેમની પત્નીના ઉપર ફેંક્યો. તેમનાં પત્નીશ્રી પણ કાંઈ તેમનાથી ગાંજ્યાં જાય એવાં ન હોતાં. તેમનો પણ પિત્તો ઉછળી આવ્યો. સારાં સારાં માનપાન પામવા આવેલાં રસિકવહુ આવું અપમાન સહન કરે ? એમણે સામી બમણી ઉલટથી એમના પતિની પૂજા કરી અને બાકી રહેલું પૂરું કરવા તેની

૧ આવા પ્રકારના બનાવ જવલ્લે જ બને છે, તેથી હિંદુ સંસારના પતિ-પત્નીના સંબંધ વિષે વાંચનારના મન ઉપર ખોટી અસર થવી જોઈએ નહિ. પરસ્પર અનુકૂલ સ્વભાવવાળાં દંપતીઓનાં ચિત્રો કરતાં વિષમ આચાર-વિચારવાળાં કન્યાનાં ચિત્રો આ પત્રોમાં બહુ છે એ દુર્ભાગ્ય છે. પરંતુ એટલું લક્ષમાં રાખવાનું છે કે કમલા હમેશાં રમુજ અને મન ઉશ્કેરાય એવા સમાચાર પત્રમાં લખતી હતી. અને

‘છટકેલો છેલ્લો, અને બરાડતા બેલ’નાં માનવચનમાં સ્તુતિ કરી. પછી તો શું પૂછવું ? એ તો એસ્તો. ધબ્બ કરતો એક ઘોડો અને ઉપરથી લાત. એટલે રસિકલક્ષ્મી તો એક કારમી ચીસ પાડી બેભાન થઈ પડ્યાં. કારણ તમે જાણો છો જ કે એમની તખીયત બહુ જ નાજુક છે. આખા ધૂળીઆમાં ‘હો હો’ થઈ રહી, અને બંને જણનો પક્ષ ખેંચી બોલનારની કંઈ ખોટ પડી નહિ. કોણ જાણે શાએ કારણથી ઘરડાં તે ખીચારી છોકરીનો વાંક કહાડતાં હતાં. ‘પુરુષોને તો હજાર પાસની ચિંતાઓ હોય છે,’ તેઓએ કહ્યું ‘જ્યારે આખા દિવસના કામકાજથી કાયર થઈ થાકી લોથપોથ બની આકળવિકળ સ્થિતિમાં પુરુષ ઘેર આવે તે વખતે ઘરમાં પણ તેને મનગમતું ન મળે તો એકાદ કડવો શબ્દ કહી બેસે પણ ખરા, અથવા કંઈ એવું કરી બેસે પણ ખરા ! તેમાં થઈ શું ગયું ? આવી સ્થિતિમાં સમય સમજી લઈ તેને જાળવી લેવો, એ તો એની શાણી વહુનું કામ છે. પતિ ગમે એ કરે પણ સામે ઉત્તર દેવાય જ કેમ ? બધું સાંખી લેવું જોઈએ. તેમ છતાં સામે ઉત્તર દેવાઈ ગયો તો પછી બદલામાં એક લાત કે લપડાક મળે તેમાં કોઈનો શું દોષ ? એવું સરસ ઇનામ મળ્યું તે તો વહુરાણીના પોતાના જ પરાક્રમનું ફળ.

આ વાતમાં મારાં માતૃશ્રીનું કહેવું મને તો બરોબર લાગ્યું નહિ. મેં તો સાફ કહ્યું કે આ કંઈ પહેલી વારનો પ્રસંગ નથી કે જ્યારે તે છેલ્લજાઉએ પોતાનું પોત પ્રકાશ્યું અને સ્નેહનો

સુખી કુટુંબીના સરલ અને શાંત સંસારમાંથી આવા પ્રસંગો લાગ્યે જ મળી આવે એટલે તેને ઉપર વણ્યા એવા એવા પ્રસંગો ખૂણે ખોચે રેથી ગોધી શોધી લખવા પડતા. - પ્રસિદ્ધકર્તા આર. વેંકટ. સુબેરાવ.

બદલો, ગાળો અને લાતોનો મેહ વર્ષાવીને વાળ્યો. પરંતુ માતુઃશ્રી તો પોતાના જ વિચારને વળગી રહ્યાં ને કહ્યું કે ‘જે સુધારી શકાય નહિ તે સહાવિણુ અન્ય ઉપાય નહિ.’ માતુઃશ્રી અનુભવી છે એટલે એઓના વિચાર તેમ જ અભિપ્રાય સત્ય હોવા જોઈએ એમ મને પૂરી શ્રદ્ધા છે, છતાં કાણુ જાણુ કેમ, મને ખીચારી રસિકવહુની દયા આવે છે; અને ત્યારથી અત્યાર-સુધી પણ મારા હૃદયમાં, આવા જ ભણુકારા વાગ્યાં કરે છે કે,—‘જે સહી શકાય નહિ તે સુધાર્યાવિણુ અન્ય ઉપાય નહિ.’ માતુઃશ્રીના વિચારથી વિરુદ્ધ વિચારનું પોષણ કરવાનું પાપ મારાથી થઈ જાય છે તેનું કારણુ ગમે તો મારી સહીયર પ્રત્યેનો મારો પક્ષપાત હોય કે નવીન કેલવણીના સંસ્કાર હોય; જે હોય તે હોય, પરંતુ તમારે જે કાલ્પકો ને તેનો ઉત્તર વિગેરે લગાડવાનાં છે તે આ જગ્યાએ લગાડવાનાં છે.

‘મદન-ઉપવન’માં લગ્ન થવાનાં છે તે શુભ સમયે અત્ર આવશે એમ તમે લખો છો. શું ખરેખર?—માત્ર એટલું જ ઈશ્વર પાસે માળું છું કે જે આનંદ ને આશા એ વાંચીને મારા હૃદયમાં ઉછળી રહ્યાં છે, તેનું પરિણામ નિરાશામાં ન આવે.

પ્રિયતમ,

ધણું નહિ તો થોડું પણ ગાંડુધેલું લખવાની રજા આજે આપવી પડશે, કારણ કે એવી વાતોથી મારું પેટ ભરાઈ ગયું છે તેથી તે બહાર કહાડ્યા વગર જીવને રહેન નહિ પડે.

કાલે રાત્રે મને એવું સ્વપ્ન આવ્યું કે આપ અત્ર પધાર્યા છો ને આ દેહલતા આપના અંગની આસપાસ વિંટળાઈ વળી. સુખસંતોષની સીમા રહી નહિ, ને હું એટલા બધા હરખમાં આવી ગઈ કે મ્હોટેથી રડી પડી; ને તે પણ એટલું રડી એટલું રડી કે અત્યંત શોકમાં પણ કોઈ એટલું બધું રજ્યું નહિ હોય.

લોકો કહે છે કે,—‘ જે છોડા મળે છે. ’ પરંતુ એ કહેવતની ખરેખરી ખૂબી આજસુધી સારા સમજ્યામાં ખરોખર ન હોતી આવી. અરે ! જે આનંદાવેશમાં હું રડી તે શું કહું ! અત્યંત હર્ષ પણ અત્યંત શોકની માફક આંસુ આણું ! ને તે પણ આટલાં બધાં !

અહિં મારું કલ્પનાશીલ મન પ્રશ્ન કરે છે કે સ્નેહ અને દ્રુષ સાથે રહી શકે ખરાં ? એ જે છોડા કદિ મળતા હશે ખરા ? તમે કોઈ એક માણસને આહો અને તેમ છતાં પણ તેને ધિકારી શકો ખરા ?

મને પૂછતા હો તો હું કહું છું કે ‘ હા ’. શું ‘ સ્નેહ ’નું અગાધ સરોવર કોઈ કોઈવાર ‘ શંકા ’ના^૧ બીજને પોષતું નથી ?

૧ વહેમ. એક વ્યક્તિ ઉપર અતિશય પ્રેમ હોય છે તો કુદરતી રીતે જ તે પ્રેમ, વહેમ ઉપજવે છે કે,—જેના ઉપર મારો આટલો બધો પ્રેમ છે તે તેનો પ્રેમ બીજ કોઈને તો નહિ આપતું હોય ? જુઓ—પાપશંકી સ્નેહ : શાકુંતલ.

અને તે શું દ્વેષના ઝેરી રોપાને ઉછેરતું નથી? સરોવરનું પાણી પીયો, એ સ્વર્ગના સુધાપાનનું ભાન કરાવશે; રોપાનો સ્વાદ ચાખો, એ નરકના હાલાહલ ઝેરનો ડેર કરાવશે. સ્વર્ગ અને નરક એકમાં જ! શું આ ચમત્કાર નહિ?

ઠહાલા! શું કદિ પણ હું તમને ધિકારી શકું ખરી? અને તમે મને? ના નાથ! નહિ! નહિ જ! મારા ઉપર સ્નેહ-ભાવ રાખજો! હા, નિરંતર સ્નેહભાવ રાખજો! હું ગમે એટલા દોષોનો ભંડાર હોઉં છતાં પણ ઠહાલા! તમે તો મને તમારૂં પ્રીતિપાત્ર જ બનાવજો. જેટલા પ્રેમથી હું તમને ચાહું છું, તેથી અર્ધા પ્રેમથી મને ચાહો. અને જો તેમ ચાહાશો તો હું ખાત્રીથી કહું છું કે આ પૃથ્વી ઉપરના પ્રેમીજનોમાં તમારો જોડો જડનાર નથી.

જોઈએ તો મને અંધારી ડાઠડીમાં કેદ કરો, કે જોઈએ તો મારા હાથ પગ જકડીને બાંધો—આપને કાવે તે કરો!—પરંતુ પ્રીતમ! તમારી પ્રીતિ અચલ અને અમર રાખજો છો! તેથી તમે મને બહુ જ, બહુ જ, ઠહાલા લાગશો. તમારી વિહારયષ્ટિ^૧ ઉપર ખીલો મારી મને જડો, જેથી સદા-સર્વદા—હું તમારી પાસે જ રહું. મને તમારી વીંટી બનાવી દો, અને તે વીંટીરૂપે મને તમારી આંગળી ઉપર નિરંતર રાખી મૂકો.

પેલા દંભીલાલ અને એની વહુ માટે કેવી ખોટી ખોટી વાતો ચાલે છે? બધાં કહે છે કે તેમની વચ્ચે ચંદ્રમા બેઠો છે; કારણ કે દંભીલાલ પોતાની વહુને તેને પીયર જવા દેતો નથી.—એક અઠવાડિયું પણ નહિ. દંભીલાલ કહે છે કે તેને જો તેની વહુનો વિરહ થાય તો તેનાથી એક દિવસ પણ જીવાંચ નહિ. અને તમને

ખખર છે કે દંભીલાલ જ્યારે જ્યારે બહાર જાય છે ત્યારે એક
ઝોરડીમાં પોતાની વહુને પૂરી પાકો બન્દોબસ્ત કરીને જાય છે.
એનું નામ તે પ્રેમ ! અને પોતાના પ્રેમપાત્રને રત્નથી પણ
અધિક સાચવવાની તેની સંભાળ તે જ એ પ્રેમની અમૂલ્યતાની
ખરેખરી સાબીતી. લોકો એને ંહેમ-શંકા-નું નામ આપે છે.
હું તેને પ્રેમ કહું છું. કદિ પ્રેમ અને ંહેમ-સ્નેહ અને શંકા એક
જ હશે.

શું હું ગોટાપિંડા વાળું છું ? તો ભલે મને ભ્રમિતમનની ભા-
મિની કહો, પરંતુ પ્રીતિ એવી રાખજે કે દાસીને તમારી જ
ગણુજે—હા !—તમારી પોતાની જ.

પત્ર ૧૧.

પાછી એની એ વાત.—પ્રેમની અને પ્રેમની—અને તે પ્રેમ પણ કેવો!—અસાધારણ—અલૌકિક—મુવેલાનો જીવતાં ઉપરનો પ્રેમ. હું કોને વિષે લખું છું ? બહાલા ! પેલી ભારતીની પોટલા જેવી બહેન જે દુર્ભાગ્યે ગયે વર્ષે જ વિધવા થઈ !

તે ખીચારીને ભૂત આવે છે. કહે છે કે તેનો પતિ પોતાની નવોદા નાર સાથે સંસાર માંડવાનો હતો એટલામાં જ મરી ગયો તેથી તે ભૂત થયો છે. તેની સાથે તે ખીચારાને વાતચીત ન કરવા દીધી એટલું જ નહિ પણ તેનું મ્હોડું સરખુંએ મરતી વેળાએ જોવા દીધું નહિ, તેથી તેનું વેર વાળવા તે હવે તેની પછવાડે પડ્યો છે. મૂર્ખાઈ ભરેલી રૂઢિ, અને લોકોની અકલ-વગરની વાતો ! જો જીવાન વરવહુને મળવા દીધાં તો તમારી મશ્કરીયો કરશે, અને ન મળવા દીધાં તો તમારો વાંક કહાડશે ! વાહ ! શું દુનિયાં પણ દોરંગી છે.

આમાં પણ ચોકળશંકર!—એની લીલાનો કઈ પાર જ જણાતો નથી. જ્યાં કોઈ બાલવિધવાની કે કન્યા પરણવાની વાત હોય ત્યાં એ કાળમુખા કંગાલનું નામ તમે સાંભળવાના જ. રંગીએ તરછોડી કહાડ્યો એટલે તે દિવસથી એણે પોતાની સાધના ધરની પડોશમાં કરવા માંડી અને તે દિવસથી ભૂત બોલવા માંડ્યું. સંસારનો રથ એક ચક્ર ઉપર જ ચાલતો જણાય છે.

રંક ખીચારી ! તેને મધ્યરાત્રીએ એક અંધારી કોટડીમાં અથવા પાછલા વાડામાં ઝાડ નીચે ભૂત કહાડનાર ભૂવા સાથે એકલાં રહેવું પડે છે. તે તેને પસંદ પડે છે એમ જણાય છે !—

અને ભૂત પણ નરમ પડે છે ને કબજામાં આવે છે;—કદાચિત લાંબો વખત નહિ તો એટલી વાર તો ખરું જ. એક ભૂવા પાછળ બીજા. આટલા આંગળીને વેઢે ગણાય એટલા દિવસમાં તો કાણુ જાણુ કેટલાએ ભૂવા આવી ગયા !

• લોકો તો કહે છે કે ભૂત ધૂણુ છે તે સૌ તેની માનાં કારસ્તાન છે. શામાટે તેણુ પોતાની નવજુવાન વિધવા પુત્રીને કેશ રાખવા દીધા ? અને તે પણ નિત્ય સારી રીતે ચોટલો વાળે એમ કરવા દીધું ? તે સારાં સારાં લૂગડાં લતાં ને ઘરેણાં ગાંઠાં પહેરે અને સારું સારું ખાય.—એ બધું તેણુ શા સારુ કરવા દીધું ? એમ અન્ધારૂં ચાલવા દે ત્યારે જ છોકરી ફૂટડી દેખાય, અને ત્યારે જ જીવતાં ને મુવેલાં બંને ભૂતોનું મન હરણુ કરે ને ? નિંદાને કંઈ સીમા હોય છે ? વધારેમાં વધારે આગળ પડીને નિંદા કરનાર પેલી શાણી મધુકલિકા. શિવાય બીજું કાણુ હોય ? એ બીચારી ભૂલી ગઈ લાગે છે કે એક વખતે એને પોતાને પણ ભૂત આવતાં, અને તે પણ વહેમ પડે એવાં ભૂત આવતાં—જે તે વખતે વાત ચાલતી તે ખરી હોય તો ‘ચાયણી કરબડાને હસે’ એવો સંસાર છે.

મ્હને તો તે ટીકાનો ભોગ થઈ પડેલી બીચારી માની બહુ દયા આવે છે. વિધવા થયેલી જુવાન દીકરીયોની બળતી હોળી છાતી આગળ જોવી પડે એથી અધિક દુઃખ માને કશું હોય વા ? હૈયામાં હોળી ને બહાર લોકોને મન દીવાળી. ઘરમાં શોક ને લોકમાં અપકીર્તિ ને નિંદા—તે તો બીચારી છેક જ નરમ બની ગઈ છે. તોપણ એ જબરી હિંમતવાળી છે—જ્યારથી એનો જમાઈ, જાણુ એક વહુ આછી પડતી ન હોય તેમ, બીજી વહુ પરણ્યો ત્યારથી તેણુ ભારતીને સાસરે મોકલી નથી.

સર્વ ક્રાઈને ગુન્યવણુમાં નાંખનાર આ વિચિત્ર પ્રકારના લગ્નનું કારણ મેં તમને લખ્યું છે ? હવે એ વાત કઈ છાની રહી નથી. ભારતી હજી તો સાત વર્ષની હતી તેટલામાં તો તેનાં માખાપે પૈસા ઉપર મોહીને ધનેશ્વરને પરણાવી અને ધનેશ્વરની માએ—તેને માથે ટોકનાર પતિ રહ્યો નહિ એટલે—પૈસા પોતાના જ કુટુંબમાં જળવાઈ રહે કરી, ડાકણને પણ રૂપાળી કહેવડાવે એવી પોતાની અગીયાર વર્ષની ભત્રીજી^૧ સાથે તે અક્ષલના બાર-દાનનું પુનર્લગ્ન કરાવ્યું. આવી રીતે તે પહોંચેલી પાકી ડોશીએ ભારતીનાં માખાપ અને સગાં સંબંધીની સ્વાર્થી યુક્ત ધૂળ મેળવી. આ ઉપરથી છોકરાં અને દેડકાંની વાતનું રમણ થાય છે. રમનારને મન તો રમતને ગમત, પરંતુ ખીયારા દેડકાંનો તેમાં ખોરકુટો અને મરો. ધનેશ્વરના ધનની વેદી ઉપર બે ગરીબ ગાય જેવી દીકરીયોનો ભોગ !—સુંદર ભારતીના સંબંધમાં આવું સાંભળીને કોની આંખમાં આંસુ ન આવે ?

લોકો કહે છે કે : ‘તેના કરમમાં જ એમ હતું.’ મારાં માતૃ:શ્રી નિત્ય સવારમાં ગાય છે કે,—‘લખી વાત મિથ્યા ન થાયે લગારે’—એમ. બરોબર. ‘કર્મ’ !—હિંદુતત્ત્વજ્ઞાનનું છેલ્લામાં છેલ્લું શરણ-સ્થાન, અને કરેલા અપરાધનું આશ્વાસન. સારી પેઠે વિચાર કરી, જાણી જોઈ, ધોળે દહાડે ખરે બપોરે હાથમાં દીવો લઈ ફૂવામાં પડવું, અને પછી દોષ મૂકવો વિધાતાને લલાટે ! પરંતુ તે જ કરમનું^૨ કટાક્ષ ભારતી ઉપર કષ્ટકર્તા નીવડ્યું છે તે તો

૧ ભાઈની દીકરી. એથી પેઢીએ આવી રીતિનાં લગ્ન હિન્દુઓમાં ગાત્ર જૂઠાં હોય તો થઈ શકે છે.

૨ અણસમજી લોકો આવા પ્રસંગમાં પોતાના ‘કરમ ને’ નિન્દે છે. પરંતુ નિંદા કરતાં ‘કરમ’નો અર્થ એમ લે છે કે ઇશ્વરે જ એમ નિર્માણ કર્યું છે. ત્યારે ખરી રીતે તો તેણે પોતે પૂર્વજન્મે કરેલ કર્મનું તે ફળ હોય છે. આવા પ્રસંગોમાં તો તે જન્મનું અવિચારી કર્મ તેનું જ આ ફળ હોય છે. હાથનાં કીધાં હૈયે વાગે તેમાં ખીજને દોષ દેવો નહીંમો છે.

આ છે કે:—કાયદાની રૂઠિએ ભારતીને પોતાના પતિને ત્યાં રહેવું જ પડશે, અને તે પતિ તથા તેની સર્વગુણસંપન્ન માતાનું દાસત્વ વહેવું જ પડશે, નહિ તો પછી ના પાડવાના બદલામાં વગરભાડાની કોટડીનો અનુભવ લેવો પડશે !

વગરભાડાની કોટડીનો ! અરેરે ! ક્યાં ગયા તમારા પેલા ધારા કરનારાઓ ! પેલા માનવંતાઓ ને નામદારો !—જેઓ રાત્રે પૂરું ઉંઘતા પણ નથી, અને અઢળક ધન વાવરે છે—જેઓ મત મેળવવા તથા નાકલીટી ખેંચવા સાફ એજન્ટો ને ઉધરાણીદારો ને દલાલો રાખે છે—અને જેઓ પોતે પણ તેટલા જ સારુ વિનતિઓ, આજીજીઓ, ભલામણપત્રો, તાર ને અના ને પનાથી, તેઓના મિત્રો, મિત્રોના મિત્રો, અને મિત્રોના મિત્રોના મિત્રો તરફથી, એવાં પત્રો લાવી, મત આપનારાઓને કાયર કાયર કરી નાંખે છે ! શું એ બધું એક જાતનું ‘ફારસ’ નથી ? એ ચુંટણી થાય છે તે તથા તેને સાફ કોઈને લાંચ, તો કોઈને બરખી પેંડા તો કોઈને મોટી નોકરી વિગેરેની લાલચ અપાય છે તે બધું ? ત્યારે શું એ સર્વ ‘પદવીસાધક’^૧ ને ‘પ્રસંગસેવક’^૨ જ છે ? હું તે કેવી રીતે માની શકું, કારણ કેટલાએકને પદવી નથી મળી છતાં જેઓ કુલીન અને પરમાર્થી છે એવાઓને હું ઓળખું છું.

કહેવત છે કે ‘મા તેવી દીકરી.’ તેમ ભારતી પણ માના જેવું કામ કરી પોતાની માનું નામ ન રાખે તો પછી એ એની માની દીકરી શાની ? ‘થવાનું હોય તે થાય પણ હું સાસરે

૧ માત્ર પદવી મેળવવા પ્રયત્ન કરનારા, સ્વાર્થી, title-seeker.

૨ જેવા સમય દેખે તેમ વર્તનાર, વા પ્રમાણે પીઠ દેનાર. આવા માણસો સારાસારનો કે લાભહાનિનો વિચાર કરતા નથી, Time-server.

જવાની નથી' એમ તેણે દ્રશીને ના પાડી. અને કહેવાય છે કે ત્રણ વકીલોએ--જેમાંનો એક તો આખરદાર ગૃહસ્થ છે-- તેનો પક્ષ લેવાનું અને જરૂર પડે તો કંઈ પણ પૈસા લીધા વગર તેની તરફનું સર્વ કામ કરવાનું માથે લીધું છે. માખીઓ મારતા પોકળશંકર જેવા વકીલ વગરપૈસે કેસ લડવાની ઉદારતા અને એક અખલાનું રક્ષણ કરવાની શૂરવીરતા^૧ દર્શાવે તે તો હું સમજું; પરંતુ આવા સંભાવિત સદ્ગૃહસ્થનું નામ આમાં આવે તેની મને સમજણ પડતી નથી, ને તે મારા મગજને ગુંચવે છે. કારણ મોટાં માણસોનાં મ્હેં પણ મોટાં હોય છે; એટલે તેઓની દસ્તુરી-શી-પણ તેટલી જ મોટી હોય છે. એમ લાગે છે કે પવિત્રમાં પવિત્ર વિચારે તેનું હૃદય પીગાળ્યું હોય, અને તે સુકુમાર બાળા ઉપર તેને પૂરેપૂરી દયા આવી હોય. ગરીબ બીચારી! પૂર્વજન્મમાં તેણે એવું શું પાપ કર્યું હશે કે જ્યારે તે અત્યારે રૂપરૂપે અંગાર છે ને ભરજીવાનીના મદમાં મસ્ત છે તેવે સમયે તેની દશા એક નામનીશાન વગરની અને ધરવગ-ગરની છબીના જેવી થઈ પડી--કે જે છબીને ટાંગવાને ખીલો સરખો પણ મળતો નથી.

સર્વ સારા માણસો બીચારી ભારતીને સહાય થાય અને સર્વ સ્ત્રીઓ તેનું રૂકું વિચારે ને રૂકું બોલે તથા તેનાં સર્વ સંકટમાં શ્રીકૃષ્ણપરમાત્મા તેની બાંહ્ય ધરી ઉતી આંચ આવવ દીધા વગર તેને પાર ઉતારે એવી તે પરમકૃપાળુને મારી પ્રાર્થના છે! અસ્તુ!!!

હૃદયહારી હૃદયપતિ,

બહુ જ બચંકર સમાચાર ! કલમ પણ મારાથી હાથમાં પકડી શકાતી નથી. પેલા નિર્દયશંકરની પત્ની પરલોક પામી !—તે કાઠીયાવાડી બાંધાની કદાવર સ્ત્રીને મેં ગઈકાલે સાંજે તો હરતી ફરતી ને વાતો કરતી દીઠી હતી ત્યારે તો તેના નખ-માંએ રોગ નહોતો; અને આજ સવારે સાત વાગે સાંભળ્યું ત્યારે તો મ્હેં માન્યું પણ નહિ. પરંતુ તે વખતે આ પૃથ્વી ઉપર તેના અસ્તિત્વનું ચિહ્ન પણ રહ્યું નહોતું !—નદીયે બાળીને ડાધુ^૧ પાછા પણ આવ્યા હતા.

કેટલું બધું આશ્ચર્ય ! શા શા તર્ક વિતર્ક ને ગામગપાટા-જ્યાં જાઓ ત્યાં એ ને એ જ. સઘળું પાર પડી ગયું છે. પાછળ માત્ર એ જ વસ્તુઓ રહી છે. એ જ-લોકોની માન્યતા, અને સગાંવહાલાં તથા વૈધની તે સંબંધી વાતો. પોલીસવાળાએ જે તજવીજ કરી હતી તેનાથી સગાં વહાલાં તથા ડાકટરના વૃત્તાંતને પુષ્ટિ મળી હતી. તેઓ તો એમ કહે છે કે હૃદયમાં એકાએક તીવ્ર વેદના થઈ આવી ને તે મરી ગઈ; પણ લોકો એમ માને છે કે તેના બાગના મોટા ફૂવામાં તે પડીને બૂડી મરી. તેની નણુંદના વ્યવહારમાર્ગમાં તે કંટક સમાન હતી;—અને તે બિચારી સદ્ગુણી સ્ત્રીને વિષે ન સાંભળી શકાય એવી વાતો ઊરાડી તે દુષ્ટ નણુંદ પોતાના ભાઈનું મન નિરન્તર ભંભેર્યાં કરતી; અને તે દયાવગરનો દૈત્ય તે બિચારીને નિત્ય એટલું મારે કે તેની પીઠ લોહીલુહાણ થાય, સોળ ઉઠે, ને ભૂરાં ચકામાં પડે. પણ કહે

૧ અગ્નિદાહ કરવા માટે શબને શ્મશાનમાં લઈ જનાર તેમ જ તેઓ સાથે બીજા શ્મશાન જનારા ' ડાધુ ' કહેવાય છે.

છે કે કાલ રાત્રે તો નિર્દયશંકરે હૃદ વાળા. તેણે તેનો એવો તો આટોફૂટો કર્યો કે તે ખીચારીને આવી રીતે જીવવા કરતાં મરવું સાઈં લાગ્યું.

આજ રાત્રે આથી વધારે મારાથી નહિ લખી શકાય. આવા ઘાતકી પતિની પત્થર જેવી કંઠણુ છાતીની કઠોરતાનો વિચાર કરતાં માઈં મસ્તક ચક્કર ચક્કર ફરે છે અને હાથ થરથર કંપે છે. મારી સહીયર મારા નયન સમીપ ફરતી દેખાય છે. ગુણીયલ ગૌરી ! હાય હાય ! તું ક્યાં ગઈ ? અરે રે ! શું તું પાછી નહિ જ મળે ? !

ઉચ્ચે આકાશમાં એવી કોઈ શક્તિ વસે છે ખરી કે જે આ માંતું સત્ય જાણી શકે અને એવા મહાધોર અપરાધોને માટે આવા અધમ પાપીઓને યોગ્ય રીતે દંડે ? આ પૃથ્વી ઉપર તો એવી કોઈ શક્તિ વસતી નથી. આ લોકમાં તો સંપત્તિ એ જ શક્તિ—સમર્થમાં સમર્થ.

પ્રિયતમ,

શોક અને હર્ષ વચ્ચે એક વેંતનું જ અંતર જણાય છે. ગઈ કાલનો શોક શમે એટલો સમય થયો નથી એટલામાં તો સહ કોઈ આજના અનાવ વિષે વિનોદ કરવામાં ગુંથાયલું છે. એક દિવસ ખીજ દિવસને કેવો ભૂલાવી દે છે !

અંતે પૌકળશંકર પરણ્યા ખરા !—જેમણે પોતાની સાતિની કુમારી કન્યાઓમાંથી અને અને તો વિધવાઓમાંથી પણ પત્ની પસંદ કરવાના પ્રયત્નમાં કઈ મણા રાખી નહિ તે પૌકળશંકર, કારણ થોડા ધણા સુધારક લેખાવાના નિર્દોષ ધંધામાં તેઓ આનંદ માણતા હતા. અપણા લોકોમાં માન આપવા યોગ્ય ગણાતી વિધુરાવસ્થાના મિષ્ટે તે ધણાં સંભાવિત કુટુંબોમાં પદ-પ્રસાર કરી શક્યો હતો; પરંતુ પ્રત્યેક સ્થાને તેણે પોતાનું પોત પ્રકાશ્યું, ને નહાડું નામ કહાડ્યું—જે કે પેલા કૃત્રિમશંકર માફક સહિ વાતે પૂરા નફ્ટ શઠ તરીકે નહિ, પણ માત્ર ખાલી આડંબર રાખનાર તથા મિથ્યાભિમાની મૂર્ખ તરીકે લેખાયો હતો.

પૌકળશંકર, ભવિષ્યમાં પોતાની પત્ની થનાર કન્યા માટે, તે કદાચિત્ અસંભવિત નહિ તોપણ અલૌકિક ગુણવાળી હોવી જોઈએ,—એવી ખોલી કરતા અને તે શા માટે એમ ન કરે ? એક તો ખીલતો ઉજ્જવલ ભવિષ્યવાળો વકીલ, કદાચિત્ ન્યાયાધીશ થવાની પણ આશા રાખી શકે એવો, વળી જે કે વિષયાસક્તિ તેનામાં પુષ્કળ છે, છતાં પણ થોડા સમયમાં ધનાઢ્ય સ્થિતિમાં નિવૃત્ત થાય તેવો ! તેનામાં રૂપની ન્યૂનતા તો હતી જ નહિ—ખીજ કોઈ નહિ તો એ પોતે તો એવું ધારતો જ હતો;

વળી તેને થયાં છે તેથી ઓછાં વર્ષ તેણે જણાવ્યાં હતાં. તેમ છતાં પણ દરેક જણ તેના કલ્પામાં વિશ્વાસ મૂકતું હોય એમ લાગતું હતું ! વળી એવો તે કાણ નીકળે કે જે જૂન દસ્તાવેજ ને વસ્તીપત્રકની શોધખોળ કરી તથા તેમાંની તિથિઓ મેળવીને પોળશંકરનો જન્મ થયો તે પહેલાં તેણે કમ્પો શીખવે! શરૂ કર્યો હશે એમ સિદ્ધ કરી તેનો રકાસ બનાવે.

આવા બત્રીસલક્ષણા, અને અમે વિવાહમાં ગાઇએ છીએ કે ‘એ વર ચારે પાસે પૂરો રે’—એવા વરને તોલ આવે એવી તે કઈ અપ્સરા ત્રિભુવનમાં પણ મળે એમ છે ? વળી તે ચંચળ અને બુદ્ધિવાળી, સંગીત અને વળી ગણિતશાસ્ત્રના અભ્યાસવાળી, રૂપમાં સુંદર અને વ્યવહારમાં કુશલ, કુલીન તેમ જ સુશિક્ષિત, પૈસે પૂર, તેની નાસિકા બહુ લાંબી નહિ તેમ બહુ ટુંકી નહિ એવી મધ્યમ, પરંતુ તેનાં નયન તેની સદ્ગત પત્નીનાં નયન જેવાં હોવાં જોઈએ—ટુંકામાં તેની પહેલીવારની વહુ કરતાં દરેક રીતે ચડીયાતી તે કન્યા હોવી જોઈએ. અને એવો આગ્રહ રાખવો એ શું કઈ વધારે પડતું ગણાય ? પોઝળશંકરની પ્રથમની પત્ની તેને એટલું બધું ચાહતી હતી કે તેનો સ્નેહ સહજ પણ વિસારે પાડી શકતો નથી અને તેના સદ્ગુણા પ્રત્યેક જન આગળ ગાયા વગર તે રહી શકતો નથી. તે બીચારીના સ્મારક તરીકે આવા પ્રકારની નિવાપાંજલિ શિવાય બીજું અર્પણ કરી શકાય એવું શું ઉત્તમ છે ?

પોઝળશંકરે પોતાની નવી પત્નીનામાં જોઈતા ગુણાનું એક મ્હોટું પત્રક બનાવ્યું હતું, અને તે પોતે પોતાને હાથે લખી ગામ પરગામ બધે ફેરવ્યું હતું. આ પત્રકથી સર્વ કોઈ કંટાળી ગયાં હતાં, તથા એવી સકલકલાકૌશલ્યસંપન્ન કન્યાની શોધમાં સા-

હાથ કરવા તેણે ઘણી ઘણી વિનતી કરી આણેલા મિત્રો, અને જે જે સગાંવહાલાને સારી શાણી કન્યાઓ શોધી કહાડી તેમનાં નામ આપવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું—તે સર્વ પોતાને સોંપેલા કામથી કાયર કાયર થઈ ગયાં—તેમાંનાં કેટલાંએકને તેણે આશાભંગ કર્યો અને કેટલાંએકનું તો અપમાન પણ કર્યું. તેથી જ્યારે ગયે અઠવાડીયે હેંકારો ઉડ્યો કે પોકળશંકરે પોતાનું પ્રેમપાત્ર પસંદ કર્યું છે અને ધડીયાં લગ્ન લેવામાં આવશે ત્યારે એ વાતથી જેટલું આશ્ચર્ય અને કુતૂહલ ઉપજ્યું તેટલી તેમાં શંકા અને અશ્રદ્ધા પણ થઈ.

આજ સવારે લગ્ન થયાં પણ ખરાં—તેની સદ્ગત સદ્ગુણી વહુના માનમાં ચાર કલાકમાં સઠિ કાંઈ સમેટી લેવામાં આવ્યું! નહોતી કુંકુમપત્રિકા કોઈને મોકલવામાં આવી કે નહોતો વરઘોડો કહાડવામાં આવ્યો. નહિ કંઈ ઠાઠમાઠ કે નહિ કંઈ ઉત્સવ ઉજાણી. તો પણ એમ કહેવાય છે કે કન્યાની વડીયાઈએ ધરમાં કંકાસ કર્યો ને ધમાચકડી મચવી તથા એટલું પણ કહ્યું કે “વર ખીજવાર પરણે છે પણ મારી દીકરી કંઈ ખીજવાર નથી પરણતી.”

સઠિ કોઈના મનમાં ‘હાશ! હવે છુટયાં’ એમ થયું છે; તો પણ જેણે માત્ર અગીયાર ચોમાસાં દીઠાં છે એવી એક બાલા સાથે પહેલી જ નજરે તારામૈત્રક રચાઈ, પ્રેમ બન્ધાયો એ પ્રસંગ મારે લોકોમાં ચિકિત્સા થવા માંડી છે, અને તેના લાભમાં નહિ એવી અનેક પ્રકારની ચર્ચાનો વ્યાપાર ચાલી ચૂક્યો છે. એમ જણાય છે કે તે કન્યાની હિસાબ ગણવાની ચાલાકી અને ચતુરાઈ બેઠ પોકળશંકરનું મન તેના ઉપર મોહ્યું. તેણે તેને એક સાદા સરવાળાની સંખ્યાઓ લખાવી હતી. તે દાખલો કરતાં

તેના પ્રેમપાત્રે જે ભૂલ કરી તે જ ભૂલ-સારે ભાગ્યે-પોકળ-
શંકરે તપાસતાં કરી એટલે પોકળશંકરની ખાતરી થઈ કે મારે
લાયક જીવિતે જોડું આ જ છે.

આ ઉપરથી નીચલી પંક્તિઓનું સ્મરણ સહજ થાય છે.

કુતરો કુતરી ઉભયમાં, બાઝી પ્રેમની ગાંઠ;
કારણ નહિ બીજું કંઈ, પણ, બંધાયાં સાથ.

ધ્રુવર તે નિર્દોષ બાલાને સૌભાગ્ય અર્પો, અને તેના પતિ
પોકળશંકરનું પોકળ પૂરવા જોઈલી શક્તિ સમર્પો !

સૌભાગ્યશિરોમણિ,

ઉત્તરક્રિયાનો આરંભ એઓ કરી ચૂક્યા છે. નિર્દયશંકર ક્રિયા કરતાં વાંછા વળે તો વાંસો દુઃખે ને નમ્યું આપ્યું કહેવાય એટલે એ સર્વ ક્રિયા પરહસ્તે પોતાના નામનો સંકલ્પ કરાવી બ્રાહ્મણદ્વારા કરવાનું ઈચ્છું છે, ને એ પોતે પલંગ ઉપર પોઢ્યો પોઢ્યો મુખથી ‘મમ’ કહેશે એટલે પત્યું. આ વ્યવસ્થા સગવડ ભરેલી અને વખાણવા જેવી છે, અને કારણમાં એમ જણાવાય છે કે તેને ખીયારાને એટલું બધું પોતાની પ્રિયપત્નીનું પરલોકગમન સાલે છે કે સ્વહસ્તે તેની ઉત્તરક્રિયા કરવાની તેની છાતી ચાલતી નથી.

વિલક્ષણ, બહુ જ વિલક્ષણ સમાચાર સાંભળ્યા છે—વિલક્ષણ તથાપિ સત્ય. ઉત્તરક્રિયાને અંતે આજે સવારે બલિ મૂકવામાં આવ્યા, તેને કાગડાએ ચાંચ સરખીએ મારી નહિ; એટલું જ નહિ પણ તેને ઓળે પણ ન આવ્યા. ન જ આવ્યા ! તે ઠેઠ ત્યાંસુધી કે જ્યારે તેનો અભિમાની પતિ, ત્યાં જેઓ હતા તે સર્વની સમક્ષ, પોતાનું શુભાન ઉતારી, હાથ જોડી ઉભો રહ્યો, અને મનમાં તે પરલોકવાસી પત્નીના આત્માને સંબોધી તે પત્નીના સર્વ અભિલાષો—જે તે જાણતો જ હતો તે—તૃપ્ત કરવાનું વચન આપ્યું, અને તેના એકના એક પુત્રનું, જાણે તે જીવતી જ હોય, એ પ્રમાણે પાલન પોષણ કરી ઉછેરવાની, તથા તે પુત્રને ઓરમાન માતા તરફથી કઈ પણ જાતનું દુઃખ થાય નહિ ને પોતાની માનું ઓછું ન આવે એમ સંભાળ લેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી ત્યાંસુધી તે કાગડા ન જ આવ્યા.

વચન દીધું, ને પ્રતિજ્ઞા લીધી કે એકદમ તે કાગડાઓ ટાળાં-
બંધ તે બંધિ ઉપર તુટી પડ્યા અને એ એક ક્ષણમાં તો એક
દાણા સરખોએ રહેવા દીધો નહિ. એ ચમત્કાર જોઈ ત્યાં ઉભેલા
સર્વે આશ્ચર્યમાં ગરક થઈ ગયા. ધ્રુવિવરને ન માનનાર નાસ્તિક
પતિ બીતિનો માર્યો થરથર થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો. સદ્ગુણી
ગૌરીનો આત્મા તે બંધિ ઉપર બમતો હતો તથા તેની મનઃ-
કામના પૂરવાની પ્રતિજ્ઞા પતિ લે ત્યાં સુધી કાગડાઓને ત્યાં જતા
અટકાવતો હતો એ વિચાર કેટલો બધો વિસ્મયજનક છે !

કેટલી ઉદ્વેગાધી અને મને તો લાગે છે કે વિચાર કર્યા વગર
પેલા કહેવાતા કેળવાયેલા અને નામધારી સુધારકોમાંના કેટલા-
એક આપણી ધાર્મિક ભાવનાઓ ને ધાર્મિક ક્રિયાઓને ફટ ફટ
કરે છે ! અરે રે ! અસ્તોદયમાં કહ્યું છે કે:—

“ અલ્પ જ્ઞાન ને અભિમાન,
એ તો જાણ, છે અતિ હાણ. ”

એ રજેરજ સત્ય છે. અલ્પ જ્ઞાનથી કેટલી બધી હાનિ !

રે અવિચારી માનવી ! જરા લાજ લાજ ! અને આપણા
દેહમાં રહેલા અલૌકિક તત્વનાં, આવાં અલ્પ છતાં અર્થસૂચક
ચિહ્નો જો. આ કાગડા જેવા નજીવા પ્રાણીની શક્તિ જોઈ તારું
કલ્પિત અભિમાન ઉતારી નાંખ. તેમની નાની ચુંચળી આંખો
જે જોઈ શકે છે તે ભેંશની આંખ જેવડા મોટા તારા ડોળાને પણ
ન દેખાયું. કાગડા જેવું તુચ્છ પ્રાણી સ્વતંત્રતાની પાંખ ઉપર
ઉચ્ચે આકાશમાં ઉડી માણસને બોધ આપે છે કે સમર્થમાં
સમર્થ માણસ કેટલાએક વિષયમાં એક તુચ્છ પ્રાણીથી પણ
તુચ્છ છે. હા ! તારી પાસે ‘ મન ’ છે એ ખરું; પરંતુ તે

અમૂલ્ય શક્તિથી તું વિચાર કરતો જ નથી; અથવા જો કદિ વિચાર કરે છે તો તે વિચાર નિર્મલ નથી હોતા, કિંતુ તે વિચાર, અહંકાર-દર્પ-રાગ-દ્વેષ આદિ વિકારના અન્ધકારથી રંગાયલા જ હોય છે. તારાં ચર્મચક્ષુ કે જ્ઞાનચક્ષુ, તારાં તોલવાનાં માપ અને સંદેશા ચલાવવાના તારો—એ સર્વ જાણી શકે તે પ્રદેશની મર્યાદા બહાર—દૂર દૂર, બહુ દૂર—પણ બીજી દુનીયા, અને બીજા લોક વસે છે એમ જોએ માને છે તેઓને મૂર્ખ કે ડાગળી-ખસેલા ન કહીશ. તારું નાનું મગજ ચલણ કરી શકે કે તારી અલ્પ શક્તિઓ પાર પામી શકે તેથી પણ વધારે રહસ્યો અને ગહન ભેદો આ સૃષ્ટિમાં છે !

પ્રિયતમ ! વિચારના વમળમાં ને વમળમાં હું ભાન ભૂલી ગઈ છું. એમાં મારો ઉપાય નથી. મારા મનમાં ગૌરી ગૌરી ને ગૌરી જ રમી રહી છે. કુલીન ગૌરી ! અકાલે આ અસાર સંસારનો ત્યાગ કરી, નથી તું તારો વિચાર કરતી કે નથી વિચાર કરતી તારી ગયેલી વસ્તુઓનો; તેમ જ નથી તું કોઈની ઉપર વેર લેવાનો પણ વિચાર કરતી ! વિચાર માત્ર તારા પ્રિય પુત્રનો—તારી પાછળ શેષ રહેલી જીવતી તારી એકની એક પ્રતિમાનો—તેને ઉની આંચ ન આવે, તથા તેનો વાંકો વાળ થાય નહિ એમ તે નિર્ભય અને સુરક્ષિત રહે એટલી સંભાળ લેવામાં જ પોતાને પરમસુખ અને સંતોષ પ્રાપ્ત થયાં તું માને છે. ગૌરી ! મારી શાણી સહીયર ! આ પત્રનો શેષ ભાગ પલાળી પૂરો કરતાં અશ્રુખિંદુઓ સ્વીકારજો હોં !—અમે રંક અન્ય શું કરી શકીએ એમ છે ?—માત્ર અશ્રુ-પાત—અને અશ્રુપાત એ જ માર્ગ આવે શેષ રહ્યો છે, કે જે ભાષામાં તારી પ્રિયમાં પ્રિય સખીયો તારી સાથે યત્કિંચિત પણ સંભાષણ કરી શકે !

રસિક પતિ,

અરે રે ! કેટલાંએક હૈયાં કેવાં વળ જેવાં કઠોર હોય છે ! અને તેની શરમ પણ નથી આવતી ! અજી પૂરા ચાર દહાડા થયા નથી એટલામાં તો કન્યા અને દહાડો બંને નક્કી થઈ ગયાં ! સવારના પહેરમાં સોનાપુરના વરધોડાની ક્રિયા અને સાંજરે વિવાહના વરધોડાની વાતો અને સંદેશા.—એક જ સ્વાસે એ ઉભય નામનું ઉચ્ચારણ પણ પાતકસમાન કાઢક ગણુ. તેમ છતાં પણ એઓએ તો ઠંડે પેટે એમ જ કર્યું છે. અથવા એમ શા માટે ? ઉત્તરક્રિયા અજી દસ દિવસ ચાલવાની છે તે પહેલાં લગ્નક્રિયાની પહેરામણી વિગેરે સર્વ સમન્વિત કરી ચૂક્યા છે !

એ બધી વ્યવસ્થા એમના ધરના શિષ્ટ વર્ગે કરી છે, અને તે એટલી ઝપાટાબંધ કે ન પૂછો વાત. તેનું કારણ પણ તેટલા જ મહત્વનું છે. ધરમાંથી ગૃહિણી જતાં જે ખાડો પડ્યો એ જો તરત ન પૂરાય તો અમંગલ ગણાય અને આગળ જતાં અનેક વિદ્ન આવે એમ એઓની ધાર્મિક વૃત્તિ માને છે. શું ધર્મનું મહત્વ આવા પ્રકારની કઠણ કાળજીની દોડાદોડ ને ધાલમેલ કરવાથી સચવાતું હશે ! ને ધર્મનું મૂલ્ય વધતું હશે!—અરરરર ! માઈ મન ચકડોળે ચડે છે; મારી કલ્પનાશક્તિ કળી શકાતી નથી !

લગ્નનું મૂહૂર્ત આવતા રવિવારનું લેવાયું છે. બિચારી ગૌરીએ આ જગતમાંથી વિદાયગિરી લીધી તેને બરોબર ચૌદમે દિવસે. કન્યા દસ વર્ષની છે. તેને નથી મા કે નથી બાપ; પેલા મધુ-વચનરામની પહેલી વહુની દીકરીની દીકરી છે. તેને ચોથાં દહાડાં કરશે તે જ દિને સાસરે વળાવશે—કારણ તે તેના પતિની સેવા ચાકરી કરી શકે તથા ગયેલી ગૃહિણીની ખોટ પૂરી પાડે !

૧ સ્મશાનમાં ઠાઠડી લઈ જવી તે. મુંબાઈના સ્મશાનસ્થાનને સોનાપુર કહે છે.

પ્રિયતમ:—

આ આખા અઠવાડીયામાં તમારો એક પણ પત્ર આવ્યો નહિ; તેથી મારા ઇસ્કોતરીયામાંથી તમારો છેલ્લો પત્ર બહાર કહાડ્યો, ને તે આખો ફરીથી વાંચી ગઈ.

તમારા ધરધણીની એ યુવાન પુત્રીઓનું મનમોહક વર્ણન વાંચી મનને બહુ આનંદ થયો છે. એ બહેનોનું જોડું “ એટલું બધું સ્વરૂપે સુન્દર, તેઓની ઉચ્ચ પ્રકારની કેળવણી, અને એટલી બધી વ્યવહારકુશલતા ” ! હું તેમને મળું અને વાંસળી વગાડતાં તેમને સાંભળું એવું તમે શામાટે ઇચ્છો છો ? ઉલટું એવું ઇચ્છોને કે પેલી શારદાની ‘ સાઠી ને બુદ્ધિ નાઠી ’ જેવી ઘરડી સાસુ તે સાંભળે. કારણ બિચારી શારદાને તે ઘરમાં ગાવા પણ દેતી નથી એટલું જ નહિ પણ એક દિવસ શારદાની વીણાના સો સો કડકા કરતાં પણ તે સાસુને હૈયે ધક્કો ન લાગ્યો તેથી એને સાંભળાવો કે જેથી એ નઠોર સાસુને કદાચિત પસ્તાવો થાય અને ફરીથી એવું પાશવ કર્મ ન કરવાની કૃપા કરે, ને કંઈક માણસ થતાં શીખે.

ખરેખર બહાલા ! તમે મારા જેવા દુઃખી નથી એ જાણી મને બહુ જ સુખ થાય છે,—તમે આનંદમાં છો એ વિચાર જોઈલો આનંદ અર્પે છે એટલો આનંદ મને બીજી કોઈ પણ વાતથી થતો નથી. તમારી સોહામણી બહેનોને મારા અંતઃકરણપૂર્વક સરનેહ પ્રણામ. આટલે દૂરથી હું તમને વિનોદ પમાડી શકું તેના કરતાં અધિક આનંદ, મારી નજીક તમને સંગીતનો સ્વાદ ચખાડીને આપશે, એથી મને હર્ષ થાય છે. તમારાં પાવન પગલાં અત્ર પધારે ત્યાંસુધી મારી વીણાને હાથ ન અડકાડવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે.

પ્રાણવલ્લભ,

કાણુ જાણુ શાથીએ મારો જીવ બળે છે; કંઈક એવું થાય છે કે જેને નામ નથી, અને જેનું કદાચિત અસ્તિત્વ પણ નહિ હોય, એ શું હશે? બહાલા! અન્ય કંઈ જ નહિ, પરંતુ મારા મનનું ભૂત-મનનો જ મહાબ્યાધિ,—મારી કલ્પનાશીલ વૃત્તિ, અને મને ભીતિ લાગે છે કે કોઈક દિવસ એ મનનો રોગ મને ^૧ઉન્મત્તશાલાનું પાત્ર બનાવશે.

કામણુગાર કહાન, મને ઇપકો ન દેશો. મારી સર્વ અનિષ્ટ શંકાઓને હું વિસ્મૃતિગુહામાં દાટી દઉં છું, આનંદમાં મહા-લતા જગત્ પ્રતિ દૃષ્ટિ ફેરવું છું, અને બલાત્કારે આનંદી રહેવા પ્રયત્ન કરું છું; પરંતુ અન્ય ક્ષણે દુઃખનું વાદળું મારા મન ઉપર છવાઈ રહે છે, અને મારી સમસ્થિતિ ચળી જાય છે.

પ્રત્યેક દિવસ નવી નવી વાતો પ્રકાશમાં લાવે છે, અને મારી વધારે અને વધારે ખાતરી થતી જાય છે કે ધણા લોકો આપણા દંપતીરૂપ સંબંધ પ્રતિ અરુચિ બતાવે છે, અને તિરસ્કારપૂર્વક ધ્વનિમાં આપણા સંબંધી વાતો કરે છે. મેં જ્યારે સાંભળ્યું કે, ‘તમારાં ગંગાબહેન-તમારાં પોતાનાં ગંગાબહેન જેમની આપણા લગ્નસંબંધ પહેલાં તમે સંમતિ લીધી હતી તે—પણ જેને ને તેને મ્હોડે તમારો વાંક કહાડતાં ફરે છે ને કહે છે કે,—’ રાજાને ગમી રાણી તે છાણાં વીણતી આણી; બા! એ ગમે એટલી ફૂટડી પણ કુળ કોનું?—હલકું જ ને, ’ ત્યારે તો હું આભી જ બની અને ચમકી. અરેરે!

લોકો કેટલી બધી સંકુચિત દષ્ટિવાળા હોય છે. જેઓનો અંતરનો દ્વેષ નિંદારૂપે બહાર નથી આવતો એવાં માણસોની સંખ્યા કેટલી થોડી હોય છે ? અને જેઓ પોતે સુખી ન હોય તોપણ અન્યને સુખ ઇચ્છે એવા માણસોની સંખ્યા તો વળી તેથી પણ કેટલી બધી થોડી હોય છે ?

મારા બહાલા ! મને નિત્ય આવાં મેણાં મારી મારીને મારું કાળજી કોરી આવે છે, તથાપિ તીવ્રમાં તીવ્ર અને મર્મભેદક વાગ્યાણુથી મને લેશ માત્ર પણ વ્યથા થતી નથી; કારણ મારી પાસે એક રામબાણુ ઉપચાર છે—તે તમારો પ્રેમ કે જેને હું સર્વ કરતાં વિશેષ ગણું છું. હા ! તમારો પ્રેમ—પ્રિયતમ—તમારો પ્રેમ મેળવવા માટે જ હું તમને ચહાઉં છું. એ શિવાય બીજી કોઈ વસ્તુનો મને લોભ નથી.

આ રંગી આવી. બહુ જ સારું થયું કે તે આવી. લાવ હું આ પત્ર બંધ કરી એના તત્વજ્ઞાનનું સુધાપાન કરું, જેથી મારા વ્યગ્ર જીવને કંઈક શાંતિ વળે.

પ્રિયતમ,—

પ્રિય સખી રંગી ગાઈ કાલે બરોબર વખતે આવી. તેનું આગમન મારા મનને ઇષ્ટ અને આવશ્યક હતું. કારણ મારા જીવને કળ વળતી નહોતી, અને જો તે આવી નહોત તથા બોધદાયક અને આનંદદાયક વાતચીતથી તેણે મને વિનોદ પમાડ્યો ન હોત તો ખરે હું દુઃખદરીયામાં ડૂબી જ ગઈ હોત.

મારી મનોરુચિ સખીએ જેવો ધરમાં પગ મૂક્યો કે તરત જ પૂછ્યું:—‘કમળા ! તને શું થાય છે ? તારું મ્હેં કમ ઉતરી ગયું છે વાર ?’

‘કઈ નહિ !’ મેં બલાતકારે મુખ મલકાવી કહ્યું,—‘કઈ નહિ ! શું હોય ! એના એ સંસારના રૂઝકટા !’

“એમ ન કરીયે. ઉમંગી થા ! કોમળ હૃદયવાળી કાંતા ! ઉમંગી થા ! સંસાર જેટલો દુઃખથી ભરેલો છે તેટલો જ સુખથી પણ ભરેલો છે.—‘રજની નથી જીવન બધું.’”

તેના એ કટાક્ષની મારા ઉપર અસર થઈ, અને થોડી પળમાં તો અમે આઠ દિવસમાં બનેલા પ્રસંગોની વાત કરવા મંડી પડ્યાં.

‘પહેલી વહુના મરણના પંદર દહાડામાં ખીજી લગ્ન કરવાની કઠોરતા મારું મન કદાપિ સ્વીકારી શકવાનું નથી. અને વળી તેમાં તો ધર્મ સચવાયો એમ માને છે. ધર્મને નામે આવા ઢોંગ શીદને આવા સ્વાર્થી લોકો કરતા હશે વાર ? શું આપણા ધર્મ આટલો બધો નિર્દય છે ? શું આપણા ધર્મ

આસુરીભાવનાવાળો છે કે તે આવા અનાર્થ રીતિરિવાજને સંમતિ આપે ને પોષે ?

‘હવે છાનાં રહો છાનાં ! કમળાહેન !’ મારી સખી વચ્ચે બોલી ઉઠી, ‘આપણા ધર્મવિધિઓની ઉત્પત્તિ એટલી બધી સરલ અને અસૂક્ષ્મ નથી. વળી તેમાં કેટલીક એવી વાતો પણ છે કે જે અગાધ જ્ઞાનની સહાયતા વિના સમજી પણ ન શકાય. પણ એટલું બધું ધર્મ તરફ વળવાનું કઈ કારણ ? આપણા સંસારવ્યવહારના અનુભવમાં જ ક્યાં ઓછું છે જે ? જે માર્ગ તમને આટલો બધો ગભરાવી નાંખે છે તે માર્ગ સારો છે એમ સિદ્ધ કરવાને આપણા સાંસારિક અનુભવમાં શું ઓછું છે ?—પછી ભલેને તે માર્ગ નિર્દય જણાય.’

હું તો બહુ જ ગુંચવાઈ ગઈ.

‘જે પ્રેમી પુરુષની પ્રેમાળ પત્ની મરી ગઈ તેનામાં હૃદય જ ક્યાં છે ? કમળાબહેન !’ મારી સખીએ આગળ ચલાવ્યું—‘તે હૃદય તો નષ્ટ થઈ ગયું છે !—તેના તો કટકે કટકા થઈ ગયા છે. તેને તો જેમ અને એમ ઉતાવળ કરીને એ કટકાને સાંધી દઈને ફરીફોંક આપું બનાવવું જોઈએ. તે હૃદય તો શોકની જ્વાલામાં હોમાઈ ગયું છે. તે જ્વાલાઓને જો એમને એમ વધવા દઈએ તો જરૂર તે હૃદયની રાખ કરી નાખ્યા વગર રહે નહિ. પ્રાણુધાતક મહાવ્યાધિથી પીડાતો, મરણશય્યાએ સૂતેલો, તથા સ્વહિતના વિચાર કે વર્તન કરવાની શક્તિથી વિહીન એવા એક રોગીની અને આવા માણસની દશા સમાન હોય છે. આવી સ્થિતિમાં તે રોગીએ પોતાની સેવા બરદાશનું કામ શું પોતાના મિત્રોને ન સોંપવું જોઈએ ? અને બહુ જ સૂગ ચઢે એવી દંવા હોય તોપણ પોતાની મર-

જીને વેગળા મૂકીને મૂગે મ્હોડે આંખો મીંચીને શું તેણે તે ન પી જવી જોઈયે ?

આ ઉદાહરણથી હું શાંત પડી, ને વિસ્તારથી અર્થ સમજાવનારી રંગી સામું શૂન્ય દૃષ્ટિથી હું જોઈ રહી.

‘ તથા ’ તેણે કહ્યું, ‘ તે રોગીની ધીમે ધીમે દવા કરવામાં ફળ શું ને ફાયદો શો ? તે ખીચારાને તેના મનની વેદના ધીમે ધીમે ક્રોતરી કરડીને તેનું સત્વ પણ ચૂપી ખાય ત્યાંસુધી મંદ મંદ ઉપચાર કરવા, અને ત્યારપછી એકદમ તે રોગને નિર્મૂલ કરવા પ્રયત્ન કરવો તેમાં શો લાભ ? કમળા ! કવિની કાવ્ય-દૃષ્ટિથી, તમે કહો છો એ, સારું હશે; પણ કમળાબહેન ! ઉલાળ-ધરાળવાળા ને ખાડાખર્ચવાળા ખડખર આ સંસાર-પથમાં એ કાવ્યદૃષ્ટિ કશાય કામની નહિ. અથવા એમ શું કરવા ? શબ્દને દાટવું કે દાહ દેવો એ જ પ્રશ્ન હત્યો. પ્રથમ ક્રિયામાં—દાટવામાં—આનંદદાયક કવિત્વ રહેલું છે, પરંતુ તે કવિત્વ લાભ-વિહીન છે. અન્યમાં કવિત્વ નથી પરંતુ ગદ્યમય વ્યાવહારિક તત્ત્વજ્ઞાન સમાયલું છે. અને બહેન કમળા, આ જીવન એવું તો અદ્ભુત છે, એવું તો પ્રસંગને અનુકૂલ કરી શકાય એમ છે કે એક મરી ગયેલા કોહી જતા શરીરને અગ્નિદાહ દેવામાં જે ડહાપણ અનુભવે સિદ્ધ કર્યું છે, તેવું જ ડહાપણ એક જીવંત અને નિરંતર વૃદ્ધિ પામતા શોકવૃક્ષને પણ દાહ દેવામાં અનુભવ પ્રતિપાદન કરે છે—અને ખરેખર ! એ અનુભવ તે એવા પ્રકારનો છે કે વિદેશીય અબાણ્યાં મનુષ્યોને સમજતાં કઠણ પડે.

મારા તો હોઠ જ ખીડાઈ ગયા; પરંતુ એક પણ વિરામ લઇ, બોલવાની મેં હિમ્મત કરી, અને કહ્યું કે, ‘ અને આંખમાં

‘આંસુ ને હૈયામાં હોળી સાથે પણ તે માણસે પ્રેમની ક્રિયામાં ભાગ લેવોને ?’

‘હાં.....એ જ તમારી સમજમાં મોટી ભૂલ છે. કમળા-બહેન !’ રંગીએ ઉત્તર આપ્યું. ‘તમે ભૂલી જાઓ છો કે આપણા લગ્નસંબંધ તે પેલા ગોરી ચામડીવાળાના લગ્નસંબંધ જેવો નથી હોતો. આપણા લગ્નસંબંધ, એ કંઈ પ્રીતિની શોધખોળ, પ્રીતિની ચાચના, અને પ્રીતિપાત્રની પસંદગી કે, જે પ્રીતિ પતિ-પત્ની સંબંધ દૃઢ થયા પહેલાંની બંધાયેલી હોય છે તેવા પ્રકારની પ્રીતિનું પરિણામ નથી. પરંતુ આપણા લગ્નસંબંધ એ એક એવા પ્રકારની ધાર્મિક ક્રિયા છે કે જે માત્ર અમુક પ્રદેશ નિશ્ચિત કરે છે, અને તે પ્રદેશમાં—મર્યાદામાં—મનુષ્ય, દિવ્ય ઉદ્દેશો સાર, દિવ્ય પ્રેમની જ્યોતિ કેળવે છે; ને તે પણ કેવી રીતે ? પોતાની પસંદગીથી નહિ, કિંતુ કેવલ પોતાના વડીલ વર્ગની મતિ—વૃત્તિ—અને આજ્ઞાને અધીન વર્તીને. એ ક્રિયાની સર્વ વ્યવસ્થા વડીલ વર્ગ જ કરે છે, અને તેમાં, વહુ કે વર, કોઈ પણ મદનશરથી^૧ લેશ પણ ધવાધને ભાગ લેતાં નથી. નહિ તો જે બીજાવારનાં લગ્ને તમને આટલાં બધાં મુંઝવણમાં નાંખ્યાં તે લગ્ન સંવનનની^૨ સંસ્થામાં તો નિષ્કુર હૃદયનું રાક્ષસી કર્મ જ કથાય—અને એ લગ્ન તો શમજ્ઞાન ભૂમિ ઉપર થયેલાં ગણાય.

એમાંથી બીજા વાતો નીકળી અને ગ્રહણને દિવસે સોળ વર્ષની સુંદરીને સાઠ વર્ષના પૈસાદાર પણ પળીયાંવાળા ડોસાનો ભોગ થઈ પડેલી જોઈ હું ચમકી એ સર્વ મારી સહીને મેં કહ્યું.

‘બહેન ! ધનેશ્વરે એ તોફાન એક જ દેશમાં કે એક જ જાતિમાં મચવું છે એમ નથી. તેણે ઘણા પક્ષોના સ્વતંત્ર વિચાર પલટાવ્યા છે એટલું જ નહિ પરંતુ ઘણાં માળાપોના પવિત્ર વિશ્વાસનો ધાત પણ કચો છે. ખીચારી ભારતીની દશા સાંભરી આવતાં ઘણીયવાર મારી આંખમાં આંસુ આવ્યાં છે. આવાં નઠોર માણસોને લીધે સખત કાયદા ઘડવા પડે છે; પણ એટલા સારૂ કંઈ કાયદા બંધ થાય નહિ કે ફેરવાય પણ નહિ આ સંસારમાં એવી એક પણ સંસ્થા નથી કે જેનો દુરુપયોગ ન થઈ શકે.’

‘પણ, આટલું મને કહે, રંગી, ’ મેં પૂછ્યું, ‘શું આપણાં ધર્મશાસ્ત્રમાં એકીવારે એક કરતાં વધારે વહુ પરણવાની પુરુષને છૂટ આપી છે ખરી ?’

‘એમ જણાય છે કે તેઓ છૂટ આપે છે ખરાં, ’ મારી સખીએ ઉત્તર દીધું, ‘પણ ખાસ કારણ હોય ત્યારે જ,— જેવાં કે લગ્ન-પ્રતિજ્ઞાભંગ, અશક્તિ, વંચ્યત્વ અને તેવાં જ બીજાં કેટલાંક. પરંતુ જે દૃષ્ટાંતો આપણે કાને આવે છે તે સર્વમાં તો આવા અસાધારણ અને ચોકસ સવિશેષ હુકમો દુરુપયોગ જ દેખવામાં આવે છે; અને તેનો ઉદ્ભવ પશુવૃત્તિ-માંથી જ હોય છે. એક મહોટો જગીરદાર સંખ્યાબંધ સ્ત્રીઓ પરણે તો તે પશુ કરતાં કંઈએ સારો ન કહેવાય, અને જે ઉદાત્ત ભાવ-પ્રેમ-પુરુષને ઉત્તરોત્તર ઉન્નતિક્રમમાં સ્થાપીને પુરુષોત્તમની-પરમેશ્વરની—અધિક અને અધિક સમીપ આણે છે તે ઉચ્ચવૃત્તિની તો તેને જાંખી પણ થતી નથી.’

‘ પણ બહેન, ’ મેં કહ્યું, ‘ ઉત્તર પ્રદેશના રહેવાસી—તેમાં બ્રાહ્મણા પણ—અનેક સ્ત્રીઓ પરણે છે ખરા તથાપિ તેમાંની ઘણી સ્ત્રીઓનો તો સહવાસ પણ સેવતા નથી, એમ મેં સાંભળ્યું છે. તો એવા પ્રકારનાં મનુષ્યોમાં પશુવૃત્તિની વાત ક્યાં આવી ? કોણ કોઈકે કહેતું હતું કે તેમાંના એક એ જન તો સોએક કન્યાઓ પરણ્યા હતા, અને તેટલી બધીનાં નામ યાદ રાખવાં સરળ પડે એટલા સાડ તો તેઓએ એક હાજરી-પત્રક રાખ્યું હતું. ’

‘ હસવા જેવી વાત, ’ મારી સહીએ ઉત્તર દીધું, ‘ જે સાંભળીને આંખમાંથી આંસુ સરવાં જોઈએ તેને બદલે હસવું આવે એવી. એ તો અમુક પંથના રૂઢ-આચારનો હલપાર વળગી રહેલાઓના અસાધારણ તેમ જ વિરલ દાખલા છે. અને ગમે એવો દુરાગ્રહી ધર્માભિમાની પણ તેવાઓનો બચાવ કરે નહિ. ’

ત્યારપછી કેટલોએક સમય, રાંક ગૌરી અને તેની ઉત્તરક્રિયા સંબંધમાં વાતચિત કરવામાં ગયો. આ ઉપરથી મને એક પ્રશ્ન સ્ફુર્યો, અને તેનો ઉત્તર મારી સહી નહિ આપી શકે એમ મેં ધાર્યું; તેથી તેને પૂછ્યું કે,—

“ વાંશ શાણી રંગી ! જીવતાં માણસની ઉત્તરક્રિયા કરવામાં આવે છે તે સંબંધમાં તારી પાસે શો ખુલાસો છે ? કારણ મેં સાંભળ્યું છે કે એક માણસે વિધવા સાથે પુનર્લગ્ન કર્યું, અને બીજે દિરસ્તાન બની ગયો, એ બેની ઉત્તરક્રિયા કરી છે; પણ અક્ષી ! એ બે તો જીવતા જોધ છે ! ”

રંગીએ કહ્યું કે, ‘ આપણાં શાસ્ત્રો, નાતબહાર મૂકાયલાં માણસોને મરી ગયલા જેવાં જ ગણે છે, કારણ કે, અમુક

માણસ નાતબહાર મૂકાયો, એટલે તે માણસનો તેની નાત સાથેનો સંબંધ ત્યારથી ત્રુટયો; તેથી તેની નાતને મન તો તે માણસ મરી ગયો એમ જ છે,—પણ તે તેટલા જ અંશમાં. એ શાસ્ત્રીય વિચારનો, આપણા ધર્મગુરુઓએ, અક્ષરશઃ અર્થ કર્યો અને તેવા જીવતા માણસની પણ ઉત્તરક્રિયા કરવાનું દાખલ કર્યું—અંધશ્રદ્ધાનો આ બીજો નમુનો ! ખચિત ઉત્તરક્રિયાને નામે જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે એ તો એક ફાર્સીપ જ હોય છે અને એથી કંઈ પુણ્યની આશા રાખી શકાય નહિ. ’

‘ ફારસ ! હું તો એને અપમાન જ ગણું ! ’

‘ બહુ સારૂ, તો અપમાન—પરંતુ ઇરાદાવગરનું. ’

મારી સહીયણીની શીઘ્ર ઉત્તર દેવાની શક્તિ જોઈ મને સહજ હસવું આવ્યું. રંગીની આવી બુદ્ધિને લીધે તેના પ્રતિ હમેશાં મને પૂજ્યભાવ રહે છે, અને ઘણાં પુસ્તકો વાંચ્યા વગર આટલા બધા અમૂલ્ય જ્ઞાનનો ભંડાર તેણે શી રીતે એકઠો કર્યો એ મેં એને પૂછ્યું. મેં જે પ્રશંસા કરી તેને એ યોગ્ય નથી એમ જણાવી તેણે કહ્યું કે,—‘ જે થોડું ઘણું હું જાણું છું તે તો મારા વૃદ્ધ દાદાજી, ધર્મશાસ્ત્રમાં નિપુણ એવા વિદ્વાન શાસ્ત્રીઓ સાથે આવા વિષયો સંબંધી વાર્તા કરે ને ચર્ચા ચલાવે તે સાંભળ્યાથી થોડું ઘણું યાદ રહી જાય એટલું જ. ’

‘ કુટુંબ સર્વાંશે ધર્મપરાયણ^૧ હોય એ કેટલો બધો ઇશ્વર-અનુગ્રહ ! ’—મેં કહ્યું. ‘ મારા પિતાજી—તેઓના જ્ઞાન અને સ્થાન પ્રત્યે સંપૂર્ણ માનપૂર્વક કહું છું કે,—‘ જગદેશીય^૨ છે; પિતાજી પ્રતિની મારી પ્રીતિ બહુ જ ઉજળી રહે છે; અને તે

ઓએ જે માયામમતા ને કૃપા અત્યાર સુધી દર્શાવ્યાં છે, તથા અજી પણ દર્શાવે છે, તેને સાફ માફ અંતઃકરણ આભારના ભાર તળે દબાય છે, તોપણ જે પદ્ધતિ પ્રમાણ મને ઉછેરવામાં આવી છે તે પદ્ધતિ ઉપર ધીમે ધીમે મને અભાવ આવતો જાય છે. વાંચી વાંચીને મારી આંખો પણ બગડી ગઈ, પરંતુ એવા વાંચનથી લાભ શો ? તેમાં પણ અર્ધ-જ્ઞાની સુધારકોના લખેલા લેખો વાચ્યાથી તો લાભની આશા રાખવી પણ મિથ્યા. મને તો એમ જણાય છે કે આપણા ઈંગ્રેજ કેલવણી પામેલાઓના વિચારમાં, નથી હોતું ચેતન, નથી હોતું સત્વ, કે નથી હોતું માંસ; કારણુ યથાર્થ ન સમજાયેલા એવા યુરોપીય સંસ્કારોનું અને આપણી સામાજિક સ્થિતિના ઉપરચોટીયા જ્ઞાનનું તે વિચારોમાં મિશ્રણ હોય છે. એવા સુધારકોના રીતિ-રિવાજોની, સ્વભાવથી જ પ્રશંસા કરનારી મારા જેવીને પણ સુધારા સંબંધી એઓની સૂચનાઓ અને કાર્યક્રમો ધણીવાર અન્યાયી-વિવેકશૂન્ય-ભાસ્યાં છે. ’

‘ખચિત જ’ મારી સહીપણી વચમાં બોલી ઉઠી, ‘આપણી સામાજિક રૂઢીઓ અને રીતિરીવાજોમાં ઘણુંય એવું છે કે જેમાં સુધારો કરવાની આવશ્યકતા છે, તેમ જ શક્યતા પણ છે— પણ તે આપણા સુધારાવાળા પક્ષવાદ કરીને કહે છે તેવી રીતે નહિ, તેમ જ તેટલા બધા અંશમાં પણ નહિ. સુધારો કરવાની પણ રીત હોય છે. થોડાંક માણસની નજરે અસહ્ય અને અવાસ્તવિક લાગે એવું જે કઈ હોય, તેમાં કરેલો સુધારો જો કદિ આપણા સામાજિક બંધારણુતા મૂળ સ્વરૂપની આડે આવતો હોય, અગર આટલાં બધાં શતક વીતી ગયા છતાં પણ અત્યાર સુધી તે દોષવાળી સંસ્થા જે પાયા ઉપર મજબૂત

ટકી રહી છે તે પાયાને તે સુધારો હયમચાવી નાંખે એમ હોય તો તે સુધારો તેવી રીતે કરાય નહિ; અને આપણુ વિસરી જવું જોઈતું નથી કે ઉપલું જોખમ ખેડ્યા શીવાય કંઈ પણ ફેરફાર કરી શકાય નહિ એવું ધણું છે. વિધિઓ અને નિયમો દરેકે દરેક સમાજમાં એકરૂપમાં કે બીજા કોઈ રૂપમાં હોય છે; અને હોવા પણ જોઈએ. તેવા વિધિ-નિયમો પરિણામે તે સમાજનું કલ્યાણ કરવામાં સાધનભૂત થાય છે,—પછી વિકારજનક વિચારોની અસરથી વિકૃત-બ્રષ્ટ-થયેલાં કેટલાંએક માણસોને એવા નિયમોથી સંકટ સોસવાં પડે એ જૂદી વાત. એક મોટી, મજબૂત અને સુંદર ઇમારત હોય, તેમાં કદિ પ્રસંગે પ્રસંગે સહેજસાજ ચાલુતર આદિ સમારકામ કરાવવું પડે, કદિ પ્રસંગે પ્રસંગે ધોળાવવું રંગાવવું પડે, તો તેટલું કરવું જ જોઈએ. પરંતુ જરૂરપૂરતો સુધારો કરવાને બદલે કંઈ તે ઇમારતને ત્યાંથી ખસેડીને તદ્દન નવા પાયા ઉપર તો કદી મૂકી શકાય જ નહિ; તેમ જ તેમાંનું કેટલુંએક બાંધકામ તોડી પાડ્યા વગર તેના મૂળ આકારમાં કે રચનામાં પણ કંઈ ફેરફાર કરી શકાય નહિ. તેમ જ એ તોડી પાડવાનું કામ પણ એક મુઠ્ઠીભર માણસો કદી પાર પાડી શકે નહી. હવે એ જૂની પદ્ધતિથી રચાયેલી ઇમારત ઉપર જે માણસોને અભાવ આવી ગયો હોય—એટલો બધો અભાવ આવી ગયો હોય કે તેમાં કરેન્ના નવીન પદ્ધતિના સમારકામથી તેમ જ રંગરોગાનથી તેમને સંતોષ ન જ વળતો હોય તો તો પછી તેવાં માણસોને માટે એક જ માર્ગ રહ્યો—કે બહાતકારે પણ તેઓએ દૂર એક નવું સ્થાન શોધી કહાડવું જોઈએ—બલે તે સ્થાન નિર્જન હોય—અને ત્યાં પોતાના ઉચ્ચ પ્રતિના મનોરથો સિદ્ધ થાય એવું એક નવું મકાન બની શકે તો ઊલું કરવું. કદાપિ તેઓનો તેવ

પ્રકારનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય, અથવા કદાચિત તે મક્કાન થોડો સમય ટકીને પૃથ્વીશરણુ થાય તો તે, ભવિષ્યની પ્રજાને, એક પાઠરૂપ-અમૃત્ય પાઠરૂપ થાય. ’

‘ ખરેખર, ’ મેં કહ્યું, ‘ ઇંગ્રેજ કેલવણીથી ઉપજેલા વર્ણુ-સંકરવિચારવાળાને, જ્ઞાતિબંધનની નિર્દયતાના લવારા શિવાય ખીજે કોઈપણ તુરંગ સાધારણ થઈ પડ્યો હોય એમ મારા જાણ્યામાં નથી. ’

‘ તોપણ, ’ મારી સખીએ સાક્ષી પૂરી કે, ‘ અતિ સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરનારને તથા વિચારનારને ઝટ સમજાશે કે ‘જ્ઞાતિ’ નું બંધારણ આ જગતમાં સર્વાત્ર હોય છે, એટલું જ નહિ પણ ‘જ્ઞાતિબંધન’ એ પ્રત્યેક મોટી સમાજનું એક આવશ્યક અંગ છે; પણ ફેર કેટલો કે આપણે અહિં એને ‘નાત’ કહે છે, ત્યારે એમને ત્યાં ‘વર્ગ’ અથવા ‘પદ્ધતી’ કહે છે; એ તો માત્ર નામફેર થયો. પણ વધારાનો ફેર આ કે એમને ત્યાં એ ‘વર્ગ’ અથવા ‘પદ્ધતી’ બદલી શકાય છે, આપણે ત્યાં એવી રીતે ‘નાત’ બદલાતી નથી, એક નાતમાંથી બીજી (ઉચ્ચ) નાતમાં જવાતું નથી. પરંતુ એ મૂલ મહત્વના-જેની કિંમત થોડા જ જાણી શકે છે તેવા-વિચારો ઉપર સ્થપાયલું ‘અવિ-કારિત્વ’ આર્યવ્યવસ્થાનું મુખ્ય લક્ષણ છે. અને મર્મભાગને કે મૂલ ઇમારતને હાનિ પહોંચાડ્યા શિવાય એ લક્ષણમાં ફેરફાર કરવો અશક્ય છે. જાહેરમાં સર્વ રીતિએ જ્ઞાતિબંધન ત્રોડનાર અથવા તોડવાનો આડંબર રાખનારાના જીવનમાં એ જ ‘જ્ઞાતિબંધનનું’ અસાધારણ બલ દિવસે દિવસે સિદ્ધ થતું જોતાં ખરેખર સહેજ ગમત પડે છે. ઇંગ્રેજ લોકોમાં વટલાઈને જતા હિન્દુઓ પણ લગ્નપ્રસંગે તથા તેવા

જ બીજા ભોજન આદિ પ્રસંગોમાં જ્ઞાતિવિચાર ભાગ્યે જ ભૂલી જાય છે; ઉચ્ચી પંકિતનો મનુષ્ય, નીચી પંકિતના મનુષ્ય સાથે નિરંકુશપણે જોડાતાં, ભળી જતાં, એક થતાં હોમેશાં આંચકો ખાય છે; અને ઉતરતી પંકિતનો મનુષ્ય, શંભુમેળો કરી સર્વને એક પંકિતમાં આણવા તથા મૂળ જ્ઞાતિભેદનાં દર્શક, ચિહ્નમાત્રનો નાશ કરવા ઉત્સુક હોય છે. જ્ઞાતિભેદને^૧ અનુસરતો લલાટ ઉપરનો તિલકભેદ^૨, તેમ જ જ્ઞાતિભેદદર્શક પ્રત્યયવાળો^૩ નામભેદ, થોડા કે ઘણા ત્યજી દે, તોપણ કમળાબહેન ! નક્કી માનજો કે વટલાયલાઓની નીકળેલી નવી નાતનો સંહાર થવાને પણ ઘણા સૈકાની જરૂર છે. જ્ઞાતિબંધનનું લક્ષણ, કોઈ પણ વ્યક્તિના સ્થૂલ શરીરના અમુક એક જ ભાગમાં વસેલું છે એ ધારવું ભૂલભરેલું છે, કારણ વસ્તુતઃ તો તે લક્ષણ તે વ્યક્તિની રંગેરંગમાં તે રોમે રોમે વ્યાપી રહ્યું હોય છે તથા નિરંતર વહાં કરે છે. ’

મે કહ્યું, ‘કોઈકને એમ પણ વિચાર આવે, કે જ્ઞાતિદર્શક પ્રત્યયો કહાડી નાંખીને પોતાનાં નામને બાંડાં બનાવવાને બદલે ઉચ્ચી જ્ઞાતિનું નામચિહ્ન સર્વ કોઈ ધારણુ કરે તો જ્ઞાતિ માત્ર એક કરી દેવાનો અર્થ વધારે સારી રીતે સરે.’

‘અરે વાહરે મારાં બુદ્ધિશાળી કમળાબહેન, ’ મારી સહી હસતાં હસતાં બોલી, ‘ખરેખર તમારી સૂચના જો આચારમાં

---

૧ જુદી જુદી ન્યાતો. ૨ જુદી જુદી જાતનાં દીલાં.—હિન્દુઓમાં કોઈ ચાંદલો કરે છે તો કોઈ ઉજુ દીલું, તો કોઈ આડું દીલું એમ કરે છે તે પ્રમાણે, તે દીલાં કરનારા જુદા જુદા ન્યાતોના ને જુદા જુદા ધર્મવાળા ગણાય છે. ન્યાત પ્રમાણે માથાની પાઘડીઓમાં પણ ફરક આવે છે. ૩ તેવી જ રીતે નામ છેડે આવતા શબ્દ ‘દાસ’ ‘રામ’ વિગેરે તે પણ જુદી જુદી ન્યાતો બતાવે છે.

મુકાય, તો તો પછી નાતોનો ખરેખરો ગોટો વળે અને દરેક જન ઉચ્ચામાં ઉચ્ચી પંક્તિએ ચઢી જવા ભાગ્યશાળી થાય. મને એમ થાય છે કે આપણા ખ્રીસ્તી ભાઈઓ આ સૂચના ઝડપી લે અને પછી પોતે 'શાસ્ત્રી,' ને 'શર્મા' થાય કે 'શંકર' કે 'રામ' કે 'દાસ' થાય.'

'તે માટે તો,' મેં કહ્યું, 'આપણા જે હિન્દુભાઈઓ નાતના અન્યાય સંબંધમાં આટલું બધું તડતડ તડતડ બોલે છે ને બપકાબંધ ભાષણો કરે છે એ પણ જો આ સૂચનાને અનુસરે તો પછી કોઈ પણ માણસ વિષે એ મૂળ કોણ હશે એ ખાતરી-પૂર્વક કહેવું અશક્યવત થઈ પડે. દાખલા તરીકે એક માણસ પોતાને 'શાસ્ત્રી' કહેવડાવતો હોય. હવે પોતાને એ 'શાસ્ત્રી' તરીકે ખપાવતો માણસ તે જન્મથી જ શુદ્ધ બ્રાહ્મણ છે કે મૂળે બીજી જાતનો પણ માત્ર બ્રાહ્મણપદ ધારણ કરેલો માણસ છે ! એ કહેવું અને સમજવું મુશ્કેલ થઈ પડે. તે જ પ્રમાણે ક્ષત્રિય, વીસનગરા, સાઠોદરા, પ્રસ્નોરા, કૃષ્ણોરા તથા ચિત્રોડા એ બધાયમાં.'

મારી સહીપણીને તો એટલું બધું હસવું આવ્યું કે તેનું પેટ દુઃખ્યું. એટલામાં, ધરના છેક છેલ્લા બારણા બહારથી, કોઈ અબજાનો તીવ્ર કરુણસ્વર એકાએક કાને પડતાં ચિત્ત ત્યાં ખેંચાયું, અને 'શું હશે' એ કૌતુક જોવાની નિજાસા અમને ત્યાં લઈ ગઈ. ને જોયું તો એક બીખારણ હતી ને તેને ખભે લૂગડાની કોળીમાં એક બાળક હતું. બારણે આવતાં લીધેલા અમનું ધૂળ જોઈએ એથી વધારે મળ્યું હોય એમ અમને લાગ્યું. કારણ તે બાળક એટલું બધું સુંદર હતું કે તેથી વધારે રૂપાળું બાળક ન કવિની કલ્પના કલ્પી શકે કે ન કોઈ ચિત્રકારની

લેખિની ચિત્રી શકે. ત્યારે તે ભીખારણુ તે બાળક અમને બતાવ્યું ત્યારે તે એટલું બધું ફૂટકું લાગ્યું કે તેને મારા હાથમાં લેવાનું મને મન થયું, અને મારો અંતરાત્મા તે વૃથા ત્યાં સુધી ચુંબન કરવા ઉર્મિ થઈ આવી. અહાહાહા ! શું તેનું સુંદર મુખ ! ગુંછળાંવાળા છતાં કેવા કાળા ભમ્મર જેવા કેશ ! અને તેની ચળકતી આંખો ! વળી ન્હાના પણ રતાશમાં તે પરવાળાંને પણ હઠાવે એવા રાતા ચટક હોઠ ! ન્હાના ન્હાના હાથ અને પગ !—જાણું અકલુષિત રૂપની પ્રતિમા ! શુદ્ધ સુવર્ણનું પૂતળું ! ખરેખર બહાલા તે બાળક એવું સુંદર હતુ કે તેને ઉચકીને ફરનાર તે ભીખારણુ તેની મા હશે એ વિચાર જ અસંભવિત લાગતો હતો. મેં અને મારી સહીયે એ ભીખારણુને ધારીધારીને નીરખી. કાળી અને કદૂપી તે ભીખારણુ, તે ગોરા ગોરા ગભરૂ બાળકથી તદ્દન ઉલટા જ રૂપરંગની હતી;—અને નિઃસંશય તે ભીખારણુ, ત્રણ મહિનાના બાળકની માતા હોય એવી જણાઈ પણ નહિ. ’

‘ અરે રે ! આપણુ રહીયે છીયે તે કેવો નિષ્ઠુર સંસાર ! ’
અંતે એક નિઃશ્વાસ મૂકી હું બોલી.

‘ પ્રત્યેક સામાજિક સંસ્થા સંબંધમાં એ સત્ય છે. ’ મારી સહીયે આક્ષેપ કર્યો.

કોઈક પૂર્વજ-મના કર્મને લીધે આ બીચારા બાળકને દૈવે બતાવ્યું અને એક ભટકતા ભીખારીને હાથ સાંધ્યું એ જોઈ મારે હૈયું દયાથી દ્રવ્યું. એ સુંદર દેખાવ બેવાનો એકાંતિક લાભ મારી સહીને આપી, હું અંદર ગઈ; એક જૂની શાલ-માંથી રહેલો કકડો અને મારે પોતાને માટે તરતનો શીવેલો ચણીયો કે જે બહુ જ મોટો પડતો હતો તે લાવી. એ બંને

વસ્તુઓ તે બીખારણને આપી તથા તેથી તે બાળકને ફેટલું બધું સુખ થશે એ વિચાર જેમ જેમ આવતા ગયા તેમ તેમ આંધક અધિક આનંદ અનુભવાયો. એક પાવલી મારી સહીયે ક્યારનીય આપી હતી, અને મેં બીજી પાવલી તેના હાથમાં મૂકી એટલે બીખારણ ચાલતી થઈ.

‘રંગી’, મેં પૂછ્યું, ‘આ બીખનો ધંધો આપણા દેશમાં આટલો બધો ચાલે છે એ સંબંધી તું શું ધારં છું? જેઓને કામ કરવાને ઈશ્વરે હાથપગ અને શક્તિ આપેલાં છે છતાં તેના ઉપયોગ ન કરે એવા આળસુ બીખારીઓને દાન કરવું એ વિવેક-વિચાર વગરનું છે કહી પેલા લોકો ફેટલું બધું કરે છે?’

‘એ વળી એક બીજો બુદ્ધો’, રંગીએ તેની રોજની રીતિ પ્રમાણે શીઘ્ર ઉત્તર દીધો, ‘ફેટલો બધો સાધારણ થઈ પડ્યો છે! જાણે આપણા આવડા મોટા દેશમાં આટલાં બધાં લાખો માણસો વસે છે તે સર્વને માટે કામ સાંચી રાખવામાં આવ્યું હોયની? બીખ માગવાનું કાયદ્દથી બંધ કરો અને જૂવો કે ગુન્હા અથવા દુઃખ કલહ કંકાસ વધે છે કે નહિ?—વધવાં જ નેઈએ. કારણ પછી તેવા બીખારીઓને પેટ ભરવાનો બીજો રસ્તો જ ન રહ્યો; કાં તો તેમણે ચોરી અને લૂંટનો ધંધો કરવો નેઈએ અથવા તો વર્ણી શકાય નહિ એવા અતિશય દુઃખમાં ડૂબી મરવું નેઈએ. લોકો તો કહે છે કે ગોરા લોકોના મુલકમાં, તવંગરમાં તવંગર, આંખને આંજ નાંખે એવી અને એટલી સમૃદ્ધિવાળા શ્રીમન્તોની જોડાજોડ ને લગોલગ ચાવાં કંગાલ માણસો દુઃખ અને ભૂખમરામાં સળખ્યાં કરે છે. તેવી જ સ્થિતિ આપણા દેશની થાય. આપણા દેશ ગમે એટલો દીન અને દ્રવ્યહીન થઈ ગયો છે તોપણ આપણી સામાજિક

સ્થિતિમાં આવા ત્રાસ ઉપજાવે એવા વિરોધો દૃષ્ટિગોચર થતા નથી એટલો પરમેશ્વરનો પાડ. માનવજાતિને જે શરમાવું પડે એવી દશાથી આપણે બચી ગયાં છીએ એનું કારણ આપણી દાનપદ્ધતિ; આપસ્વાર્થીપણું ન શીખવતાં એક અદ્ય 'જીવને' ધીમે ધીમે ઉચ્ચ ઉચ્ચ પંક્તિમાં લઈ જઈ 'શિવ' પદની આધિક આધિક સમીપે સરવામાં સહાય કરે છે એ પણ આપણી દાનપદ્ધતિ: અને પોતાના ઘરમાંથી જ આરંભાઈ, અભિમાન ઉત્પન્ન કરે એવું, આપણી સામાજિક સંસ્થાનું, અંગ જે (Joint Family System) સંયુક્તકુટુંબ વ્યવસ્થા—તે રૂપે જે વ્યક્ત થાય છે તે પણ અન્ય કંઈજ નથી પણ આપણી પ્રશંસનીય દાનપદ્ધતિ. એક કુટુંબની અનેક વ્યક્તિઓને સત્જનક સાંકળનાર પરસ્પરનાં માયામમતા અને સ્નેહભાવ, તથા ધૃતર સર્વના સુખને સારુ કરવું જોયતું સ્વાર્પણ—આત્મસુખનો ભોગ, અને પોતાને પ્રતિકૂલ વસ્તુમાં પણ અનુકૂલ ભાવ ધારણ કરવો, એ સદ્ગુણનાં વલ્લેાતું સ્વપ્ન સરખું જીજી સંસ્થાઓને આપ્યું હોતું નથી. —જીજી સંસ્થાઓ કે જેમાં સ્વાત્મસુખ એ જ સર્વ કામનું મુખ્ય લક્ષ્ય છે અને જ્યાં પોતાને સુખ થાય એટલા સારૂ અન્ય પ્રાણીઆત્મી વિયોગ અને સ્વતંત્રતા શોધાય છે. '

‘ પ્રિય રંગી, ’ મેં કહ્યું, ‘ એ આપણી સંયુક્તકુટુંબવ્યવસ્થાની વિરુદ્ધ, અને એવા કુટુંબની એક જ કમાતી વ્યક્તિના પૈસાટકા ઉપર તાગડધિત્રા કરનાર અનેક ભોજનભટ્ટની^૧ વિરુદ્ધ બોલાતું આપણે કેટલું બધું સાંભળીએ છીએ ? સ્વશક્તિથી

^૧ બહુ ખાનાર: ખાવા વખતે તૈયાર ને કામ કરવા વખતે નહિ એવા.

મેળવેલા દ્રવ્ય ઉપર પોતાનું જ એકલાનું જ સ્વામિત્વ રહે એવા વિષયની, આપણામાંના કેટલાએક કેળવાયલાઓએ કરેલી રાક્ષસી સૂચના તેં નિશ્ચય સાંભળી જ હશે. સઉ કાઠ એમ ધારતું હતું કે એ સૂચના પસાર થશે; અને તે જ સમયે એ સૂચના નિષ્ફળ ગઈ એટલું મોટું ભાગ્ય !

‘ એ સંબંધે કંઈ પણ કહી શકાય તો એટલું જ કે, એ સૂચના અલ્પદષ્ટિની તેમ જ આત્મધાતક હતી ’, મારી સહીએ આક્ષેપ કર્યો. ‘ પરસેવો ઉતારી રળેલા પૈસામાં પોતાના ભાઈઓ યાંચ મારી શકે નહિ એવી ઇચ્છાવાળો એક સ્વાર્થી પિતા પણ,—તેનો પોતાનો જ પૈસાદાર પુત્ર, તેના એક ગરીબ, નિરાશ્રિત અને તેથી જ કેળવણીનું ફળ મેળવવા દુર્ભાગી નીવડેલા એવા ભાઈની ઉપેક્ષા કરે—એ વિચારને પણ અંતઃકરણથી ધિક્કારશે. પોતે પોતાના ભાઈ પ્રતિ દ્રવ્ય સંબંધી જેવું વર્તન રાખે છે એવા જ પ્રકારનું પોતાના પુત્રનું તેના ભાઈઓ પ્રત્યેનું વર્તન ધિક્કારતો પિતા અલ્પદષ્ટિનો નહિ તો બીજું શું ? તેમ જ એવી રીતિએ એક લોહીના બે ભાઈઓમાં બાણી જોઈને વૈર ઉત્પન્ન કરવામાં આવે તેનું પરિણામ કુટુંબના તેમ જ કૌટુંબિક કીર્તિના નાશમાં આવે તેમાં શું આશ્ચર્ય ? કમળા-બહેન ! ખરેખર ! ‘ સંયુક્તકુટુંબ ’ની વ્યવસ્થા એ સમતા તથા પ્રીતિના બીજમાંથી ઉપજેલું એક એવું વૃક્ષ છે કે તે સદા નિરંતર વધતું વધતું કુટુંબમાં ચોપાસ વધારે ને વધારે શાલે છે ને ફેલાય છે. જ્યારે જ્યારે તે વૃક્ષની ડાળીઓ વધતી વધતી એક બીજમાં ગુંચવાઈ જાય છે અને પરસ્પરની ઉત્તતિમાં બાધકારક થઈ પડે છે, ત્યારે ત્યારે તે તે ડાળીઓને કદિ કાઢ કાપે,—અને તે કાપવી જ જોઈએ—તો તેથી તે વૃક્ષનો નાશ

થતો નથી. પરંતુ તેમાંની પ્રત્યેક શાખા એક એક વૃક્ષ થશે અને તે વૃક્ષને પાછી બીજી શાખાઓ આવશે. ’

‘વારૂ પણ રંગી’, મેં પૂછ્યું, ‘આપણી ‘સંયુક્તકુટુંબ’ની વ્યવસ્થાએ આપણા ગૃહસંસારમાં સ્ત્રીઓનું માન અયોગ્ય રીતે નીચે ઉતારી દીધું છે એમ તને નથી લાગતું ?’

‘એમ થવાનું કારણ આપણી એ વ્યવસ્થા નથી’ મારી શાણી સહીએ ઉત્તર દીધું, ‘પરંતુ આપણા કુટુંબમાંના વડીલ-વર્ગ-પ્રત્યે જીવાન છોકરીઓએ આચાર-વિચારમાં રાખવા જોયતા પૂજ્યભાવનો અયોગ્ય વધારો-એ એનું કારણ છે. આપણી સામાજિક વ્યવસ્થાને વળગેલા એ બધા મેલા પોપડા છે ને તેથી તે વ્યવસ્થા કદ્રૂપી દેખાય છે. એ પોપડા કહાડી નાંખી તેની જગ્યાએ નવો ચુનો ને નવો રંગ લગાડવાની જરૂર છે. ’

કઈક અચકાતાં અચકાતાં મેં કહ્યું,—‘મને તો એમ લાગે છે કે એમાં દોષ ધણે અંશે સ્ત્રીઓની અજ્ઞાનાવસ્થાને શિર છે. નિશાળમાં જેવું ઉપરચોટીયું પટપટીયું પોપટજ્ઞાન આપવામાં આવે છે એવું નહિ, પરંતુ વાસ્તવિક સત્યજ્ઞાનના સંસ્કાર તેઓના હૃદયપટ ઉપર દૃઢ સ્થપાય તો જ આપણી સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ થાય. ’

‘હાં, ઠીક’, મારી સહીએ ડોકું ધુણાવી કહ્યું. ‘પણ એમ ન માનશો કે આધુનિક કેલવણી જેમાં માત્ર વાંચવા-લખવાનો જ સમાવેશ થાય છે એવી કેળવણીથી આપણી આર્યાઓ એ દોષથી વંચી જાય. પણ થોડી, આ ભરતખંડમાંની કરોડો માંથી બહુ જ થોડી સ્ત્રીઓ આવી કેલવણી મેળવવાનો ઉચ્ચ અભિલાષ રાખી શકે—તેમાં હાલ આપણો દેશ કંગાલ અને

રાંક બની ગયો છે તેવા સમયમાં તો ખાસ કરીને થોડી; તેમ જ આપણા વિનયી ભૂતકાલમાં પણ એમ ન ધારશો કે એવી કેલવણી પામેલી આર્યાઓ બહુ જ હતી. સ્ત્રીઓની મહોટી સંખ્યાને તો તેઓનાં નમ્ર જીવનને યોગ્ય ધરવ્યવહારમાં ઉપ-
 યોગી થાય એવું તેઓના નિત્ય કરવાના કર્તાવ્ય-કર્મનું ને ધર્મનું શિક્ષણ આપવું એ જ શક્ય તથા સંભવિત છે. તોપણ જે સ્ત્રીઓ પોતાની સારી સ્થિતિને લીધે ઉચ્ચ પ્રકારની કેલવણી લઈ શકે એમ હોય તથા તેને પરિણામે આપણા જનસમાજને આભૂષણરૂપ નીવડી ભિન્ન ભિન્ન પરિમાણના ચળકતા તારા માફક આપણા જનસમાજને શૃંગારી શકે એવી હોય તેવી સ્ત્રીઓની-જે કે તેવીઓની સંખ્યા પણ પ્રમાણમાં નહાની જ રહેશે તોપણ—સંખ્યા વધારવા બની શકે એટલો પ્રયત્ન કરવામાં પાછળ પડવું ન જોઈએ. આ સત્ય સિદ્ધાંત જોટલો સ્ત્રી-વર્ગને લાગુ પડે છે તેટલે જ અંશે પુરુષવર્ગને તેમ જ અખિલ ભૂમંડલમાંની પ્રત્યેક સામાજિક સંસ્થાને લાગુ પડે છે. પ્રકૃતિ તથા સૃષ્ટિનો એ રમણીય ક્રમ છે. ’

‘ અને આપણી સમાજમાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષો વચ્ચેના સ્વતંત્ર વ્યવહાર મધ્યે જે મોટી ભીંત રહી છે તે સંબંધી તારો શો વિચાર છે, રંગી ? ’ મેં પૂછ્યું. ‘ આપણા રાજ્ય-કર્તાઓના દેશમાં જેમ સ્ત્રી-પુરુષો સ્વતંત્ર વિચરે છે અને એક બીજા સાથે સંક્રોચવગર હળેમળે છે તેમ આપણે ત્યાં પણ સ્ત્રી-પુરુષો કરે તો એ પદ્ધતિ આપણા જીવનસુખનું, તથા સામાજિક અભ્યુદય કરવામાં, સાધનભૂત ન થાય ? ’

‘ એ વળી એક બીજું ઉપયોગી તત્ત્વ આપણા સામાજિક બંધારણમાં છે, ’ મારી સખીએ ઉત્તર દીધું, ‘ જેમાં ફેરફાર

થઈ શકે નહિ, તોપણ એના ઉપર બાંહેલા નકામા પોપડા, ગાંઠો અને બળાં કહાડી નંખાય તે કહાડી નાંખવાં જ બ્રહ્મએ. કમળાબહેન ! હરએક સામાજિક સંસ્થા સ્ત્રીરત્નને સર્વથી સુંદર અને અમૂલ્ય અલંકાર ગણે છે, તેથી તે રમણીરત્નની વિશુદ્ધતાની બહુ જ મહોટી કીંમત આંકી છે. એ વિશુદ્ધિ સચવાય અને દૂષિત ન થાય એવા હેતુથી સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે વ્યવહારની તથા સ્વતંત્રતાની એવી મર્યાદા બાંધી હોય છે કે જેથી કોઈને કંઈ હાનિ થાય નહિ અને મર્યાદારેખા જેમ ને તેમ રહી શકે.

જેમ આપણાં અને ગોરા લોકોનાં મર્યાદાસૂત્રોમાં ભેદ છે તેમ જ ભિન્ન ભિન્ન સંસ્થાઓનાં મર્યાદાસૂત્રોમાં બહુ જ ભેદ હોય છે, અને એકંદર રીતે કંઈ ચોક્કસ મર્યાદાપદ્ધતિ વધારે સફળ થઈ છે કે અફળ ગઈ છે એ નથી કહી શકાતું. ગોરા લોકો તેઓની સંસ્થામાં આપણું મર્યાદાલક્ષણ દાખલ કરે તે જેટલું અસંભવિત અને મૂર્ખાઈભરેલું ગણાય તેવી જ રીતિએ આપણી સામાજિક સંસ્થામાં ગોરા લોકોનું મર્યાદાલક્ષણ દાખલ કરવાનો વિચાર પણ તેટલો જ અસંભવિત અને ઘેલો ગણાય. બલે અમુક વ્યક્તિઓ તેવો પ્રયત્ન કરે અને તેમ કરવામાં જે કેટલાંક જોખમો નિઃશંક રહેલાં છે તેનાથી જો તેઓ બચી જાય તો પોતાને કૃતકૃત્ય માને. ’

‘ ત્યારે તમારો તો એવો વિચાર કે આપણા અંતઃપુરનો રીવાજ ચાલુ રાખવો બ્રહ્મએ એમ ને ? ’ મેં સહજ આશ્ચર્યથી કહ્યું. ‘ બળ્યું ’ રે એ બંધીખાનું ! આપણાં સ્ત્રીરત્નોને ધરના ઓરડામાં પૂરીને અને ઇશ્વરનાં આપેલાં પ્રકાશ અને પવનના સાબથી વિમુખ રાખીને તેઓને પશુ જેવાં કરી દીધાં છે ! ’

‘જાઓ જાઓ કમળાબહેન, આવું શું ખોલતાં હશે !
 મારી સહીયે મને ઠપકો આપ્યો. ‘આપણા હિંદુ સંસારમાં અંતઃ-
 પુરનો રીવાજ ક્યાં છે જે ? કોઈ ખૂણે ખોચરે એકાદ બે નામનાં
 ધરમાં જ છે. જ્યાં લક્ષ્મી રાજ્ય કરે છે ત્યાં, અથવા તો
 મેલી ઈત્રિજી કેલવણી પામેલા નવા બેચાર જીવાનીયાઓ,
 પોતાની પદવી અને ગૃહસ્થાઈને જાણે એથી જ માન મળે છે
 અને મોભો રહે છે, એવી મિથ્યા ભ્રમણામાં એ આચાર સેવે
 છે ત્યાં. કોઈ ગામડામાં તો જાઓ, અને જીવો કે કુમારિકાઓ,
 યુવતીઓ તેમ જ પ્રૌઢ સ્ત્રીઓ કેવી છુટાશથી હરે છે ફરે છે,
 કેવી સ્વતાંત્રતાથી મહાલે છે, ને પોતાનું કામકાજ કાળજીપૂર્વક
 કરે છે અને વળી શહેરમાં પણ સાધારણ સ્થિતિનાં માણસોની
 સ્ત્રીઓ તરફ જરા નજર તો કરો ?’

એ તો તમારા લોકોનાં પૈસા, પદવી, અને ખોટાં માન,
 સ્ત્રીઓ ઉપર આવો અયોગ્ય અને દોષપાત્ર અંકુશ રાખે છે ને
 અમારી સંસ્થાના સત્ય ને સારા નિયમને ઓભાળે ચડાવે છે,
 તેને માથે કલંક બેસાડે છે, તથા અયોગ્ય દીકાને પાત્ર તેને
 કરે છે.’

લગભગ પાંચનો સમય થવા આવ્યો હતો અને રંગી જવાના
 વિચારથી ઉભી થઈ. જોકે આટલી બધી વાર જૂદા જૂદા વિષયો
 ઉપર ઘણીએ વાતો કરી તોપણ તેને જવા દેવાનું મને મન
 ન થયું. થોડા સમયમાં પવિત્ર તીર્થોની યાત્રા કરવા જવા તેનો
 વિચાર છે એવું તેણે કહ્યું પરંતુ એ લાંબી યાત્રાએ નિઃસરતા
 પહેલાં મારે ઘેર મળી જવાનું વચન તેણે આપ્યું. ત્યાર પછી
 જાણે તેને જવું ગમતું ન હોય એવી રીતે તે ધીમે ધીમે
 પગલે ગઈ.

‘પ્રિયતમ ! આવું લાંબુ ટાયલું લખીને શું મેં તમારા ધૈર્યની કસોટી કરી છે ! શું તમને કંટાળો આવ્યો છે ? હું એમ નથી ધારતી. કારણ ગદ્ય વખતે રંગી નેડે થએલી વાતચીત વાંચ્યાથી તમને બહુ ગમત પડી હતી, એમ તમે જ લખ્યું હતું. તેમ જ વળી આ લખવાથી મને બહુ જ લાલ થયો છે. મને આકુલબાકુલ કરી નાંખતા વિચારો ઉડી ગયા છે અને હવે ને કોઈ પણ વિચાર આવતો હોય તો તે માત્ર તમારા પ્રેમનો—હા ! તમારા પ્રેમનો પ્રાણાધાર ! અને તે પ્રેમથી છલકાતા તમારા હૃદયમાંથી નિઃસરતી એક પંક્તિનો. શું તમારે બહુ કાર્યવ્યવસાય આવી પડ્યો છે કે તમે—ના ! એ હું નહિ લખું.

પત્ર ૧૯.

આજે પણ નિરાશા ! અને આવતી કાલે—આવતી કાલે ! શું ? આવતી કાલે તમારો પત્ર આવવાની હું વાટ જોઉં છું ? ના ! ના ! આવતી કાલે તમારા પત્રની નહિ, પણ તમારી જ વાટ જોઉં છું, કારણ મદનઉપવનમાં થનાર લગ્નનો આરંભ પરમદિવસથી છે.

આ પત્ર આપને પહોંચશે તે પહેલાં તો બહુ કરી આપનીકળી ચૂક્યા જ હશે, તો પણ સંભવ અને અકસ્માતનો લાભ લઉં છું અને કોને ખબર કે કઈંક એવું ન બને કે જેથી તમે અત્રે આવતા અટકી જાઓ—જેથી જે સુખ હું માઈં પોતાનું ગણવા લાગી છું તે માઈં ન થાય ? થોડા વખતથી મારા ગ્રહ એવા માઠા બેઠા છે, કે માઠામાં માઠું બને તો પણ હું તેમાં રજ પણ અચરજ ન માનું.

તમે પોતે તમારા અચ્ચલ પ્રેમનો નિર્મલ પ્રકાશ મારા હૃદયપટ ઉપર પાથરવા માંડ્યો તે પહેલાંના મારા પાણિગ્રહણના ઉમેદવારોના હાથમાં આપણ બંનેના સ્થૂલ વિયોગે એક પ્રકારનું સાધન આપ્યું છે; જેથી એ અસ્થાયિ વિયોગ ઉપર આપણ ઉભય વચ્ચેના પ્રેમના સ્થાયિ વિયોગ તરીકે આરોપ મૂકનાર નવરા નિંદકોની ખોટ નથી ! પ્રિયતમ ! આપણ ઉભય વચ્ચે પ્રીતિવિચ્છેદ !—ને તે પણ નિરંતર !—અરેરે ! શું તે કોઈ દિવસ પણ બનવાનો સંભવ છે !

સૌભાગ્યશિરોમણિ સ્વામી,

હા...શ ! છેવટે આવ્યા ખરા. કોણ ? પ્રિય પતિ ! ના—
પ્રિયપતિ નહિ, પણ તેમના હસ્તાક્ષર.—તેથી નિરાશા તો થઈ.
પણ સાથે સાથે કંઈક હર્ષ પણ થયો. મારા માઠા ગ્રહે પોતાનાં
કારસ્તાનનું પરાક્રમ દેખાડવાના ધર્મમાં રહેજ પણ ચૂક કરી
નથી. મારી ભીતિ ખરી પડી ! હાય હાય ! શું એ પ્રમાણ
સર્વ મારી ભીતિઓ ખરી નીવડશે ? એ વિચાર મને સ્તબ્ધ
કરી દે છે ! મારું હૈયું ધડક ધડક થાય છે ! મારું શરીર થર-
થર કંપે છે—મને એ વિચાર ગાંડી બનાવી દેશે.

ગમે એમ પણ પરિણામે લગ્નપ્રસંગ ઉપર તમે ન આવી
શક્યા—એક દિવસ પણ નહિ ? હરિ ! હરિ ! માણસ શું ધારે
છે ને ધ્રુવર શું કરે છે ? તમારા ઉપર એક પિતા જેટલો પ્રેમ
રાખતા તે વૃદ્ધ મુરખીને તમારી ખોટ બહુ સાક્ષર, અને
તેવું જ તે પ્રસંગે આવનાર તમારાં ગંગાબહેનને પણ થશે.
તમે લખો છો કે ગંગાબહેન મશકરીમાં જે કંઈ બોલે ચાલે તે
મારે ગણકારવું નહિ. તમારે મન અજી પણ બાળક એવાં એ
ગંગાબહેન, હવે મારી મશકરી કરવામાં બાકી નહિ રહેવા દે.
લગ્નપ્રસંગમાં—તમારા વગર—જવાનું મને લગારે મન નથી.
અને હું કદાચિત જઈશ તો તે તમારા આગ્રહથી જ—તમને
નારાજ ન કરવા એ વિચારથી જ; બાકી તો હું જવાની નથી.

પ્રિયતમ ! આપે સેવેલા આટલા લાંબા સમયના મૌનનો
બદલો, આપના પ્રેમાર્દ્ર હૃદયમાંથી સ્વતા સ્નેહાળ શબ્દોથી
બરેલી પ્રેમપત્રિકાથી પૂરેપૂરો વાળ્યો છે. તમે લખો છો કે મારા

પત્રોથી તમને એટલો બધો વિનોદ થાય છે કે તમે તે સધળા સાચવી રાખો છો અને વારંવાર તેમાંનું લખેલું વાંચી વાંચીને તમે આનંદને હિંદોલે જુલો છો !

‘ તારા ગ્રહણવર્ણનમાં ખરેખર કવિનું કવિત્વ વસેલું છે, અને મારા સુખદુઃખની સમભાગિનીને કવિ નિરખી મારા માનસસરોવરમાં અભિમાનની ઊર્મિ ઉછળે છે. આપણા ‘ ઑન-રેખલ ’ સદ્ગૃહસ્થો ઉપર પણ વાક્યપ્રહાર જેવો જોઈએ તેવો જ કરાયો છે, તથા પોકળશંકરના લગ્નવર્ણનમાં જેટલી સત્યતા છે, તેટલો જ વાગ્વિનોદ છે. રંગીની વાતે મારા વિચારને નવીન પ્રકારનું વળણ અર્પ્યું છે. તેમાં સઉથી વધારે તો મારી સુન્દર સખીઓને તેં જે અભિનંદન આપ્યું છે એ મને બહુ જ ગમ્યું અને તેમ કરવામાં દર્શાવેલી તારી ઉદારતાએ મારા મનને તારા સ્નેહ સાથે અધિક સાંકળ્યું છે. ’

વળી પાછું—તમે લખો છો કે આંખાના ઝાડને શિખરે આવેલી શાખા ઉપરનું એક મોહક, આકર્ષક તથા મન અને નયન એ ઉભયને ઠારનારું એક સુન્દર આમ્રફલ હું હતી, ને તમે સ્નેહનિઃસરણીએ ચડી તે આમ્રફલ મેળવ્યું ને તેના મિષ્ટરસનું સુધાપાન કર્યું ! તથા જે સમયે આ મર્ત્યલોકમાં તમે પોતાને વધારેમાં વધારે સુખી ગણતા હતા તે જ કાળે નિષ્કુર વિયોગ-કાળ આવ્યો, ને ક્ષણે ક્ષણે મારા વિયોગથી તમે ઝુરી ઝુરીને રીખાઓ છો ! પ્રિય પ્રાણુપતિ, તમને મારા હૃદય સરસા જડ્યા શિવાય હું પણ કેમ જીવી શકું ? તમારા સમાગમની હું કેટલી બધી ભૂખી છું, તમારા પ્રેમની હું કેટલી બધી પ્યાસી છું, એની તમને ક્યાંથી ખબર પડે ? અરે ! એ ભૂખ તમે ક્યારે ભાગશો, ને એ તરસ તમે ક્યારે છીપાવશો, તથા શોકસાગરમાં ક્રમે ક્રમે ડૂબતા જતા એક જીવને તમે ક્યારે ઉગારશો ?

મારા યૌવનવનના વનમાલી ! તમારે કાળે આપણી નવી પણ સુંદર વાડીમાંથી ચુંટેલા ગુલમખમલની એક માળા ગુંથી છે. તમારી દાસીનું સ્મરણ કરીને તે પહેરજે, અને પછી તમને થતી વેદનાને, તે માળા, સહી શકાય એવી કરે છેકે નહિ તે જોજે.

પ્રણામ, પ્રિયપતિ પ્રણામ !—હું લગ્નપ્રસંગમાંથી પાછી આવું ત્યાંસુધીના પ્રણામ. ઈશ્વર તમારું હૃદય, સદાસર્વદા,—આજ સુધી છે તેમ—મારું—મારું જ—કરી રાખે !

પરમપ્રિય પ્રાણવટલભ,

સારી સારી વસ્તુઓનું અજીર્ણ ! આખો દિવસ અને રાત એમ ચોવીસે કલાક, બહાલા, મદન-ઉપવનમાં તે સર્વ મેં ભોગવ્યું હતું. હવે તો હું એથી ધરાઈ ગઈ છું અને પહોંચેલા અમથી હું થાકી ગઈ છું. તે પણ કેટલા દિવસ સુધી ? એક નહિ, બે નહિ, પણ લાગલગત પાંચ દિવસ સુધી ! --હા-આ-આ-શ ? શાંતિથી ભરેલા આપણા ઘરમાં હું આવી ત્યારે મને કેટલો જંપ વળ્યો ! લગ્નપ્રસંગનું સવિસ્તર વર્ણન તથા વર્તમાન વાચવાને તમે આતુર હશે જ. તોપણ તમારી ઉત્સુકતા શાંત કરાય એટલો લાંબો પત્ર લખવા જેટલી શક્તિ અજી પણ મારામાં આવી નથી. આપની ઈચ્છા હું થોડે થોડે અંતરે પૂરીશ.

લગ્નપ્રસંગ સાફ હું ગઈતો ખરી, પણ તે વખતે મારું મન બહુ જ મંદ હતું, અને હૃદય પણ બહુ જ ઉત્સાહવગરનું હતું. પરંતુ ત્યાં પહોંચ્યા પછી લગ્નની ધામધુમ ને ગડબડમાં હું પડી, અને સહેજ ઉત્સાહી બનવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો; અન્ય સર્વ સાથે કંઈ થોડો ઘણા આનંદ લઈ શકાયો એટલો લીધો. પરંતુ તમારી ન્યૂનતા ત્યાં કોણ પૂરી શકે ? એટલે તેટલા પ્રમાણમાં આનંદની ન્યૂનતા હતી. તેમ જ તમારાં શાણાં ગંગાબહેનની દોષ દેખતી વક્રદષ્ટિ અને નિંદા કરતી વક્રવાણીને પણ મેં ગણકારી નહિ. તેમણે મને ‘જ્યાં ત્યાં માથું મારનારી મરદાની માનિની’ની માનપદ પદવી આપી છે.

‘ માયું મારનારી મરદાની માનિની ’ ! પ્રિયતમ ! જો તેનો અર્થ એમ થતો હોય કે હું જેટલી છૂટથી સ્ત્રીઓ સાથે હળુંમળું છું, તેટલી જ છૂટથી, મર્યાદામાં રહીને, પુરુષો સાથે હું જોહું ચાહું છું, એવો અર્થ જો તે પદ્ધતિનો થતો હોય તો તો એક ‘ મરદાની માનિની ’ હું છું જ. મને એવી જ રીતે ઉછેરવામાં આવી છે; અગર જો તેમ ન હોત તો કદાચિત હું તમારી પણ થઈ શકી ન હોત. વળી લગ્નમાં એકઠી થયેલી કેટલીએક નખરાંવાળી નારીઓમાંની એક હું નથી એથી મને લેશ પણ ખેદ થતો નથી. પણ મેં કોઈ દિવસ, અને કોઈ પણ સ્થાને ‘ માયું માર્યું ’ હોય એ મને ખબર નથી. તેમાંય મદન ઉપવનમાં ?—તો ખચિત નહિ જ.

મેં કન્યાનું માયું દામ્યું,^૧ અને જાણ એક ઢીંગલીને લૂગડાંના ઢગલામાં ભારી મૂકતા હોયની શું, તેટલાં લૂગડાં કન્યાને પહેરાવ, મેં ન દીધાં તેનું કારણ તો એટલું જ હતું કે કન્યાખાત્રને શણગારવાનું કામ બધાંય ઐરાંએ મળીને આગ્રહપૂર્વક મને સાંપ્યું હતું. લગ્નને લગતી સર્વ ક્રિયાઓમાં અહિંથી તહિં ને તહિંથી અહિં કન્યા સાથે હું ફરતી હતી, અને તેની મા જેટલી કાળજી હું રાખતી હતી, તેનું કારણ આટલું જ કે અંચલ ઉપર એક પિતા સમાન પુત્રીવત્સલભાવ જે તમારા હૃદયમાં રાજ્ય કરી રહ્યો છે તે વાતની તમારા ‘ હૃદયની રાણી ’ અ-જાણી નથી. તે શુભપ્રસંગ નિમિત્ત આ બહારગામથી આવેલી કેટલીએક સ્ત્રીઓની સરભરા કરવામાં હું રોકાઈ હતી, અને જ્યારે તેઓ પાછી પોતાને દેશ જવા તયારી કરતી હતી ત્યારે

૧ લગ્ન પ્રસંગે કન્યાનું માયું હોળી કરી તેની સુંદર પ્રકારે વેણ ગુંથવામાં આવે છે તે.

તેમને ચંદન, પુષ્પ, પાન વિગેરે આપીને યથાહ^૧ માન આપવામાં આવ્યું છે કે નહિ તેની હું બરોબર તબવીજ રાખતી હતી; તથા તેમનો યોગ્ય આદરસત્કાર થયેલો જોઈ હું મનમાં રાચતી હતી; અને વિદાય કરતી વખતે હું તેમના ઉપર ગુલાબજળ છાંટતી હતી.—આ સર્વનું કારણ તો કન્યાનો પિતા—જેને તમે તમારા ભાઈ કરતાં પણ વિશેષ ગણા છો—તેણે ખાસ કરીને વિવેકપૂર્વક મને વિનંતિ કરેલી, તે પાળી એટલું જ હતું. તથા તમારી ખાતર અને એ કુટુંબ સાથે તમારે ગાઢ સ્નેહ સંબંધ છે તેની ખાતર, શરીરે નિર્જળ અને રોગથી કંઈક પીડાતી, ખીચારી કન્યાની માતાને, કંઈ પણ કહેવા કહેવરાવવાના મિથ્યા વિવેકની વાટ ન જોતાં, તેના કામકાજમાં ને તત્સંબંધી ચિંતામાં મારાથી બનતી મદદ કરવાનો મારો ધર્મ છે એવી મારી અલ્પ સમજ એ જ કારણ હતું. ઉપર જણાવેલાં કારણોને લીધે જ જો ‘માયું મારનારી’ મને કહેવામાં આવતી હોય, તો તેવી ગણાવામાં મને કંઈ પણ બાધ નથી. જ્યાંસુધી, મારા પ્રિયપતિનું પ્રેમ-પાત્ર તથા પ્રશંસાપાત્ર હું છું, અને જ્યાં સુધી મારા આત્માના આધારની સ્નેહાળ દૃષ્ટિમાં હું ‘માયું મારનારી’ નથી ગણાઈ એવો મને ભરસો છે ત્યાં સુધી ગમે તે ગમે તેવી ટીકા ને કરડાગી કરે તોય મારે શું ?

પરંતુ, અતઃકરણની શુદ્ધ પ્રીતિપૂર્વક આટલું બધું જો કોઈ કરે તેને, એક ભ્રમિત મગજનો છાણનો કીડો, બદલામાં ‘માયું મારનારી’ના માનનીય પદનો શિરપાવ આપે ત્યારે મનને સહેજ લાગે પણ ખરું, પ્રાણપતિ!

મારી પ્રકૃતિમાં આવી વિકૃતિ જોઈ ગભરાશો નહિ, એટલી આ દાસીની નબ્ર વિરૂપિ છે. મારા હૃદયમાં જે કંઈ ઉછળી રહ્યું હતું તેનો ઉભરો આ પત્રમાં કાઢી મેં હૃદયને શાંત કર્યું છે, ને ગંગાપુરાણ સમાપ્ત^૧ કર્યું છે. એ સંબંધી હવે મારા મનમાં કંઈ જ નથી. બાકી મારે લખવાની જરૂર નથી કે લગ્ન પ્રસંગે, હું મળતાવડી ને રહોજીલી સ્ત્રી લેખાઈ છું. અને એ જ મારી મૂલ પ્રકૃતિ છે, એ ક્યાં આપથી અજાણ્યું છે જે !

પ્રિયતમ,—

લગ્નસંબંધમાં એટલું બધું લખવાનું મન થાય છે કે ક્યાંથી અને કેમ આરંભ કરવો એ સૂઝતું નથી. મારી પાસે જે સમાચારનો ભંડાર છે તેથી હું તો મુંઝાઈ ગઈ છું. અને જ્યારે જ્યારે મદનઉપવન અને ત્યાં મચી રહેલા પાંચ દિવસના ઉત્સવનું મને રમરણ થાય છે ત્યારે ત્યારે ત્યાંની ધામધુમ અને ગડબડાટ, પુરુષોની ધમાલ ને સ્ત્રીઓની મ્હાલામ્હાલ એ સર્વ મારી નસેનસ ને રંગેરંગમાં વહેતું હોય એમ જણાય છે.

એવી ને એટલી બધી સારી સારી વસ્તુઓની રેલછેલથી માણસ કેટલું બધું ગુંગળાઈ જાય છે એ જાણીને ખરેખર આશ્ચર્ય થાય છે. પાર્થિવ^૧ પદાર્થમાત્રમાં આટલું દારિદ્ર્ય છે. કોઈ પણ વસ્તુ જોવાને શક્તિમાન થવામાં પ્રકાશ એ સત્ય અને સખલ સાધન છે; અને તેટલા અંશમાં તે એક મૂલ્યવાન મિત્ર થઈ રહે છે; પરંતુ તે પ્રકાશ પણ જ્યારે પ્રમાણથી વિશેષ હોય છે ત્યારે આંખને શત્રુની ગરજ સારે છે. તેમ જ લક્ષ્મી, સુખભોગ અને ઉન્નતિનું સાધન જેટલે અંશે છે, તેટલે જ અંશે તે ઘણીવાર અકુલીનપણાની, અને દુઃખદાવાનલની જનેતા થઈ પડે છે. અરે ! ઝરમર ઝરમર વરસતો મીઠો મેહુલો પણ ઘણીવાર પ્રવાહના પૂરમાં, માણસને અને માણસના સર્વસ્વને ધસડી જાય છે. આટલી બધી કુદરતી અને કૃત્રિમ સમૃદ્ધિથી ભરેલા આ સંસારમાં એક જ વસ્તુ છે, માત્ર એક જ પદાર્થ છે, કે જેના ઘુંટડા ગળતાં ગળતાં માણસ વૃત્તિ પામતું નથી, જેથી નથી થતું અજીર્ણ^૨ કે નથી આવતો અભાવ,—જેથી

નથી થતો રુધિરપ્રકોપ, કે જેની નથી આવતી નાશકારક રેલ. તે વસ્તુ તે પ્રેમ છે—પ્રેમ—નિર્મલ પ્રેમ—જોકે પૃથ્વી ઉપર થાય છે તો પણ તે પાર્થિવ નથી પરંતુ દિવ્ય—સ્વર્ગીય છે.

પ્યારા પતિ, શું આપણે એક બીજાને એટલાં બધાં ચાહીએ ખરાં કે જેનો પરિણામ અતિતૃપ્તિ, અને તેને અંગે અભાવમાં આવે? શું એવો દિવસ આવે ખરો? અશક્ય! તદ્દન અશક્ય. પ્રેમવૃક્ષ માનવઆત્મા ઉપર નિર્વાહ કરી નિરંતર વધ્યાં જ કરે છે અને તે ચિરકાલ જીવે છે. તે એક અખાત છે પરંતુ આશ્રયદાતાને ભરત્યક કરી પોતાનો પટ વિસ્તારે છે;—એક ઝરો છે, પરંતુ પોતે દાન કરવાની ક્રિયામાં જ નિર્વાહ કરે છે,—વ્યયથી જ વૃદ્ધિ પામે છે; એક વહેજો છે પરંતુ જેમ જેમ વહે છે તેમ તેમ અધિકાધિક વધે છે. શુદ્ધ પ્રીતિ નિશ્ચલ થતાં નિર્મલ પ્રીતિ—અમાનુષીય છે, દિવ્ય છે, તેને અન્ત—પરિસીમા—મર્યાદા—શું છે તેનું જ્ઞાન સરખુંય નથી—તેમ જ તેને નથી આદિ કે નથી આરંભ.

આપણી પરસ્પર પ્રીતિનું બીજ કયારથી રોપાયું? હું તે જાણતી નથી; તેમ તમે પણ ક્યાં જાણો છો? તોપણ જે સમયે આપણાં હૃદયમાં પ્રેમના ઝીણા ઝીણા અંકુર ફૂટવા માંડ્યા તે સમયની કઈંક ઝાંખી ઝાંખી પ્રતીતિ આપણુ બંનેને છે. જેમ વસ્તુમાત્રના જીવનમાં તેમ જ પ્રેમના જીવનમાં આરંભ એ એક મહાન રહસ્ય છે—એ સર્વ અનાદિ જ છે. સૃષ્ટિની કૃતિમાં એ એક જાદુ છે—મંત્ર છે—મોહનમંત્ર છે તથા શૂન્ય-માંથી એનો વિકાસ છે. ઉદય—અસ્તવાળા જીવનને અંત છે; પ્રેમ, જે જીવનનું સુષ્ટ છે, તે તો અનન્ત—ચિરંજીવ છે.

પ્રિયપતિ, આપણી લગ્નક્રિયાનો એક અલ્પમાં અલ્પ અને તુચ્છમાં તુચ્છ પ્રસંગ પણ તમને યાદ છે ? મને તો યાદ નથી આવતો. તેમ મને ખેદ પણ નથી થતો કે પ્રેમ મારા જીવનનો કોણીયો સ્વાહા કરી ગયો છે. મદનઉપવનના લગ્ને મારા હૃદયમાં એક વિલક્ષણ-નિયમવિરુદ્ધ વૃત્તિ ઉપજાવી છે—કે જો કે આપણે પરણેલાં હીએ તો પણ, એક વાર ફરીફોડ આપણે મંગલકેરા ફરીએ ને એની એ સર્વ ધર્મક્રિયાઓ કરીએ—ખરેખર મૂર્ખ અને બાલિશ તરંગ, કારણ એમ કદિ બની શકે જ નહિ.

પણ તે ક્રિયાઓ—અહાહાહા ! કેટલી ગંભીર, કેટલી પવિત્ર, કેટલી હૃદયદ્રાવક, અને ગૌરવયુક્ત અર્થથી કેટલી બધી પરિપૂર્ણ ! આ વખતે અંચલના લગ્નપ્રસંગમાં એ સુંદરતાએ મારા હૃદય ઉપર જેટલી ઉંડી છાપ પાડી છે એવી આજ સુધી કોઈ દિવસ પણ પડી નહોતી.^૧

૧ કેટલાંક લાંબાં પરંતુ રમુજી લગ્નવર્ણનો હવેના પત્રોમાં આવશે તેનું પ્રયોજન અત્રે દર્શાવાયું છે.

પ્રાણી પણ અધિક પ્રિયતિ,...

મદન ઉપવનમાં અમે બુધવારે આવી પહોંચ્યાં ત્યારે સવારના આઠ વાગ્યા હતા. લોકોનું ટોળું ત્યાં જામેલું હતું ને જે ગડ-બઝાટ ને શોરબકાર મચી રહ્યો હતો, એ સર્વ જોઈને આપણા કાળો ઘોડો દરવાજા આગળ જ ચમકશે એમ મને ભય લાગ્યો. પણ જ્યારે તે, જાણુ કંઈ બન્યું જ ન હોય એમ, શાંતિથી અંદર ચાલ્યો, અને અમને સીધાં કમાનતળે લઈ ગયો. ત્યારે મારું અંતઃકરણ ઉપકારની વૃત્તિથી ઉછળવા લાગ્યું; ધણુ સદ્ગૃહસ્થો અને કુલીન દેખાતા યુવાન ગૃહસ્થો ઓઠલા ઉપર બિભા હતા અને ખડકીનો દરવાજો પૂરી દીધો હતો. પરંતુ જેવી આપણી ગાડી ત્યાં જઈ ઉભી કે તરત જ એટલી બીડમાં માગ થઈ ગયો, અને બંને બાજુએ તરવરતી ટોપીયો અને પાષાડીયો ઉપર બીજી વાર દૃષ્ટિ નાંખ્યા વગર, સીધે સીધી સ્ત્રીઓના અંતઃપુરવાળા ભાગ તરફ હું ચાલી ગઈ. તમારા નામરાશી યજમાન બારણામાં જ સામા મળ્યા. કિંચિત્ સ્મિત કરી તેઓએ મારો આદરસત્કાર કર્યો અને મારી પાછળ પાછળ અંદર આવ્યા, અને તેઓના કામકાજમાં મદદ કરવા એક દિવસ હું વહેલી ન આવી તેથી ઠપકો દેવા લાગ્યા. ત્યાર પછી મને તેઓ ધરના જૂદા જૂદા ખંડોમાં લઈ ગયા, અને મારે શું શું કરવાનું હતું તે મને બતાવ્યું, તથા હસતે હસતે કહ્યું, - 'તમે આ સર્વ પ્રસન્ન ચિત્તથી કરશો એમ હું આશ્વા રાખું છું.' ત્યાર પછી વાયવ્ય ખુણા તરફના વાંકે આગળ સહેજ મંદસ્વરમાં વાર્તા-વિનોદ ને કંઈ ચર્ચા દસએક મિનિટ થઈ. તેમાં આરંભમાં તો યજમાનપત્ની પણ ત્યાં જ હતાં. મારા

તરફ તિરસ્કારભરેલી આંગળીયો થવા માંડી, તેનું કારણ શોધતાં પશ્ચિમ ભાગ તરફ સ્ત્રી-વૃન્દ વચ્ચે મ્હેં ગંગાને ઊભેલી દીઠી. એ મ્હારા તરફ આંગળીયો કરી કરી તે સર્વને ખડખડ ખડખડ મોટે સાદે હસાવતી હતી. * * * * * એક પરાયી સ્ત્રીને, ગમે એટલી પૈસાદાર ને કેળવાયેલી હોય તોપણ, પોતે સગી નહિ વહાલી નહિ, નહોતી બહેન કે ભાણેજ, તેમ જ કોઈ પણ પ્રકારનું સગપણ નહિ તોપણ આવી ઉચ્ચી પંક્તિના સદ્ગૃહસ્થ સાથે સામે મોઢે ઉભા રહેવાનું કામ શું? તેના પતિને કે પિતાને તેની સાથે ગમે એવો સ્નેહસંબંધ હોય તોપણ તેના ધરકામમાં આટલું બધું પોતાનું મન દેખાડવું ને તે પણ આટલી પ્રકટ રીતે? * * * * * આ! એ તો એને પરણુ પણ ખરી. * * * * * તેમાં એની વહુ પાસે ઉભી છે ને તેને આમ વાત કરવા દે છે એથી તો હદ આવી! * * * * * પણ તેમાં એ બીયારી શું કરે? જ્નેને એના મુખ ઉપરથી રંગ પણ ઉડી ગયો છે ને શરીરમાં શક્તિ રહી નથી. * * * * * આહોહો! શું છાકી ગઈ છે, સહુ કોઈ સારાં સારાં લૂગડાં પહેરીને આવે ત્યારે એણે તો એક સાદી સાદી પહેરી છે ને તેને કાર પણ કેવડી નાની! * * * * * વળી જ્યેયું કે અલી! ધરેણું પણ કેટલાં થોડાં પહેર્યાં છે. જાણુ પોતે તો રૂપરૂપનો અંખાર હોય, તે ધરેણું પહેર્યાંથી રૂપ ઢંકાઈ જતું હોય ને તેમ. * * * * * આપુ! આપણને સોનાના સાજમાં સજેલી ગધેડીયો કહી બોલાવતી નથી એટલો એનો પાડ! * * * * * વાહરે! ચમકી ગઈયો કે શું? આવી ખોટી વાત કરતાં શરમાતી પણ નથી! બીયારી કેવી સારી, સાદી અને રહોજીલી છે * * * * * હું અં! એ જ એ કામિનીની કામણુગારી કળા છે કે દરેક દરેક જગ્યાએ એને વિષે સારો

સોનાનો અભિપ્રાય થાય છે ને એના આગળ તો એના ભપકાથી ને લટકાથી ને મટકાથી તમે એવાં અંજાર્જન્યો છો કે તમારા હોઠ જ બીડાર્જન્ય છે બા ! * * * * *

* * * અણીને વખતે માઈ હૃદય ઉથલપાથલ કરી નાંખે અને મન વ્યગ્ર બનાવે એવા, નવરા માણસોના ધીમે સ્વરે નીકળતા અર્થવગરના ઉદ્ગાર મારા કાનને અતિ પરિચિત થઈ ગયા હતા. મદન-ઉપવનમાં પ્રવેશ-માર્ગ ઉપર આવેલી કુંજગલીમાં વરરાજને જનીવાસો આપવામાં આવ્યો હતો. પછી કન્યાનાં માઆપ, પોતાનાં સગાંવહાલાં, મિત્રમંડળ, તથા ગોરસહિત જનીવાસે ગયાં; પછી નિત્યાચાર પ્રમાણે વરરાજને તથા વહેવાઈને પહેરામણીમાં વસ્ત્રા આપવામાં આવ્યાં અને વર તેમ જ કન્યા ઉભયનો ગોત્રોચાર કરવામાં આવ્યો તથા પૂર્વજોનાં નામ ઉચ્ચસ્વરે બોલાયાં. ત્યાર પછી પ્રથમથી ઉભય પક્ષની સંમતિપૂર્વક નિશ્ચિત કરેલા લગ્નનું રીતિસર વાગ્દાન કરવામાં આવ્યું. ત્યાર પછી વરરાજનાં માઆપ અમારે ત્યાં આવ્યાં; કન્યાનાં માઆપને રીતિપ્રમાણે પહેરામણી કરી, તથા કન્યાને પણ એક સાઈ ચીર, ચણીયો, રત્નની મઠેલી ચાક, અને પ્રણય-અંગુલિકા આપી અને લગ્નસંબંધી કરેલી સૂચનાનો રીતિસર સ્વીકાર કર્યો. આ વખતે પણ ગોત્રોચાર વિગેરે બોલવાનું રહી ગયું નહોતું. તે મંગલકાર્ય સાઈ ઠરાવેલા મુહૂર્તની જાણ કરવા કુંજગલીમાં નિમંત્રણ મોકલવામાં આવ્યું અને અમે બધાંયે વરરાજ તથા જનનની વાટ જોવા માંડી.

નવ વાગી ગયા હતા. સૂર્ય સુંદર પ્રકાશી રહ્યો હતો અને અંચલના લગ્નપ્રસંગની ખાતર આકાશ સ્વચ્છ અને પ્રસન્ન તથા નિરબ્ર^૧ રાખવાની પ્રતિજ્ઞા કરતો હોય એમ જણાતું હતું.

લગનનું મંગળ મુહૂર્ત અગીયાર ને બારની વચ્ચે કરાવવામાં આવ્યું હતું પરંતુ તે પહેલાં તો ઘણીયે રીતો કરી લેવાની હતી અને ક્રિયાઓ આટોપી લેવાની હતી. એટલા સારૂ વરઘોડો વહેલો કઢાવવા માણસો ઉપર માણસો જનીવાસે દોડાવવાં પડતાં હતાં.

છેવટે વરઘોડો ચડ્યો, અને પોણાદસ વાગે, ચાર પૈડાંની, બે કદાવર આરબી ઘોડાની, ફાઇનમાં વરરાજા આવ્યા હતા, અને વરરાજાની ગાડીની આગળ નગારાંવાળા ને વાજાંવાળા ચાલતા હતા એ જણાવવાની જરૂર જણાતી નથી. ઢોલત્રાસાં પડધમ ને શરણાધિના ઉચ્ચ મધુર સ્વરથી કાન ફૂટી જતા હતા. વરરાજાની આગળ ચાર માણસો ને ગાડીની બે બાજુએ બે માણસો ચાલતા હતા. આવી મોટી ધામધુમથી, વરરાજા કરતાં તેની આગળ ને આસપાસ ચાલનાર સાજનનાં માણસોને આનંદ વધારે થતો હતો, તે આનંદમાં તેઓએ પહેરેલા સુંદર ભપકાદાર પોશાકનો આનંદ વૃદ્ધિ કરતો હતો. તથા વરઘોડામાં જે ખાસ ઉપયોગની ને મહત્વની પદ્ધતિ, પોતાને વરરાજા પાસે રહેવાની મળી હતી તેથી તેઓ મલકાતા હતા, એમ જનારને તેઓની રીતભાતથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવતું હતું. ત્યાર પછી વરરાજાનો, કન્યાના પિતાએ યોગ્ય આદરસત્કાર કર્યો, અને વરરાજા તોરણ આવ્યા. પછી છોકરાં છૈયાંવાળી પ્રૌઢ ઉંમરની બે સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ આવી તેમણે કંકુ અને શુભાલ-વાળું રાતું પાણી એક થાળીમાં આલ્યું હતું, તે સહિત તે થાળી વરરાજાના શરીર અને મસ્તકની આસપાસ ફેટલીક વાર ફેરવી, અને પછી તેમાંનું પાણી ફેંકી દીધું—મને લાગે છે કે કોઈની કડવી નજર પડી હોય તેનું તથા કોઈ મલિન સત્ત્વે હાનિ કરતાં

હોય તો તેનું નિવારણ કરવા સાહે હશે. ત્યાર પછી વરરાજને યજ્ઞ-મંડપમાં લઈ જવામાં આવ્યા. તે ભાગ્યશાલી ભ્રમરની ઝાંખી કરવાને ઉત્સુક એવા લોકાથી તે મંડપ વરરાજની પધરામણી પહેલાં ચોકર ભરાઈ ગયો હતો. જે લોકો તેને ઓળખતા તે, અને જેઓ તેને પહેલી જ વારનો જોવાના હતા તે ખંને પ્રકારના લોકો, વરરાજનું મ્હોડું જોવા એક સરખા એક પગે થઈ રહ્યા હતા. પ્રત્યેકે પ્રત્યેકને, વરરાજની મુખાકૃતિમાં કંઈ નવી અને નવી જ રમણીયતા દેખાતી હતી અને સર્વેનાં હૃદય હર્ષના ઉભરાથી ઉછળવા માંડ્યાં; તેમાં ખાસ કરીને વૃદ્ધ સ્ત્રીઓનાં હૃદય તો ઉછળ્યાં જ કારણ કે આવી સુંદર અંચળ સાહે આ વર જેવો જોઈએ તેવો જ હતો, અને એ જોડું એકએકને દીપાવતું, સંસારવ્યવહારમાં પણ દીપી ઊઠશે એમ તેઓની અનુભવી ઝાંખને સહજ પ્રત્યક્ષ થયું. અત્યારે તો એના દાંત દૂધીયા હતા પણ જોતજોતામાં તો તે શરીરમાંને રૂપમાં વધશે, કદમાં સહેજ ઉચ્ચો, શરીરમાં ભરાવવાળો, મજબૂત બાંધાનો, અને રૂપમાં અધિક સુંદર થશે; તથા ઈશ્વર કૃપાથી આ લોકમાં નામ કહાડશે, ને પોતે કુલીન પિતા જેટલો જ ઉચ્ચી પદવીએ ચઢશે; વધારામાં વળી એને પોતાના બાપનું અઢળક ધન મળશે. આવા મનહર યુગલના સમાગમનું ફલ,— એ વિચાર લગારે દૂર ન હોતો—ખચીત આવું સુંદર જ નીવડશે; વૃદ્ધ સ્ત્રીઓએ તો એ બાલકોને (મનઃસૃષ્ટિમાં) જોયાં પણ ખરાં, અને તેમની પોતાની છાતી સરસાં ચાંપવા હાથ પણ લાંબા કર્યાં.

અનુપમ હર્ષને અંગે થયેલો ઘોંઘાટ બેએકમીનીટમાં શમ્યો, અને સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરી રહી. ત્યાર પછી પવિત્ર લગ્નક્રિયાના

અધિષ્ઠાતા દેવતાનું મંગલ આવાહન કરવામાં આવ્યું, અને દેહશુદ્ધિની ક્રિયા પૂરી કરી, વરરાજને પીઠી ચોળવામાં આવી; ત્યાર પછી તેને સ્નાનખંડમાં લઈ ગયા.

સ્નાનની ક્રિયા પૂરી થયા પછી, આ પ્રસંગને માટે પ્રથમથી તૈયાર કરી રાખેલા ચતુરકમંડપ-ચૌરી-માં વરરાજને લઈ જઈને બેસાડ્યા. નિત્યના નિયમ પ્રમાણે એ મંડપમાં રંગોળી પૂરવામાં આવી હતી તથા ચૌરીની ઉપર આસપાસ અને ફરતાં આસોપાલવનાં પાંદડાંનાં તોરણો બાંધવામાં આવ્યાં હતાં. કન્યાનાં માખાપ ને તેમનો ગોર સામી બાજુએ બેઠાં હતાં, અને માનવ જીવનની વિધિવિધ પ્રકારની અગણિત દશાના નિયામક દેવતાઓનું શુદ્ધ મંત્રોચ્ચાર સહિત આવાહન કરવામાં આવ્યું, ત્યાર પછી આ સર્વ અદૃશ્ય દેવતાઓની પરોક્ષ સાક્ષીમાં અને આસપાસ એકઠી મળેલી મોટી સભા, વરકન્યાનાં સગાંસંબંધી, મિત્રવર્ગ, ગોર, અને વેદવેદાંગસંપન્ન બ્રાહ્મણો-એ સર્વની સમક્ષ તે મહાન મંગલ ક્રિયાનો આરંભ કરવામાં આવ્યો કે જે ક્રિયાથી પરિણામે વરને કન્યાનું દાન કરવામાં આવે છે અને એ દાનથી વર-કન્યા, ચિરસ્થાયિની, અને કદિ પણ ન ત્રુટી શકે એવી ગ્રન્થિ-લગ્નગ્રન્થિથી-હૃદયગ્રન્થિ-પ્રેમગ્રન્થિથી પરસ્પર બંધાય છે.

કન્યાનાં માતાપિતાએ વરરાજના પગ ઉપર દૂધનું સિંચન કરીને એક રૂપાના પંચપાત્રમાં પાદપ્રક્ષાલન કર્યું. ત્યારપછી વરરાજને નાનાપ્રકારનાં સુંદર વસ્ત્રો, બહુ મૂલ્યવાન અલંકાર, પ્રણયઅંગુલિકા, અને બીજી ઘણી વસ્તુઓ દાનમાં આપી; અને ત્યાર પછી અમૂલ્યમાં અમૂલ્ય વસ્તુ ! અરે, જેનું મૂલ્ય જ ન થઈ શકે એવી વસ્તુના દાનનો વારો આવ્યો. તે વસ્તુ

તે તેઓનું અતિ પ્રિય કન્યારત્ન જે અજી પણ અતઃપુરમાં હતું તેનું દાન હતું; તરત જ વરરાજા આગળ લૂગડાનો એક પડદો કરવામાં આવ્યો,^૧ અને પછી કન્યાને આણીને તેનાં માતાપિતા સાથે વરની સામી બાજુએ બેસાડવામાં આવી. વર-કન્યા ઉભયનાં પૂર્વજ્ઞેનાં નામ અને ગોત્રનો ઉચ્ચાર ફરીથી ઉચ્ચ સ્વરે કરવામાં આવ્યો; અને કન્યાનાં માબાપે પોતાની લાડકડી બાલકીના હાથ પડદાની તળેથી વરરાજાના હાથમાં મૂક્યા; પુણ્યાહવાચનના મંત્રો વેદશાસ્ત્રીઓએ ઉચ્ચારવા માંડ્યા અને સર્વત્ર ગંભીરતા પ્રસરી રહી. ત્યાર પછી મંગલાષ્ટક ગવાયાં અને પછી પાણીની અંજલિ સાથે વરરાજાના હસ્તમાં દાન દીધું—આ લોકના તેમ જ પરલોકના અર્થમાત્ર સાધવાને છેલ્લામાં છેલ્લું અને કિમતીમાં કિમતી—પોતાને અતિ પ્રિય સુન્દર ચંચલનું દાન દીધું. પડદો લઈ લેવામાં આવ્યો અને એક વેંતને અંતરે પહેલી જ વાર વરકન્યાની આંખો એક-એકને મળી, પણ તે રમણીય રમણીએ લજ્જાનું માર્દુ પોતાનું મુખ તરત જ નમાવ્યું. ત્યાર પછી બહુ જ રમુજી અને આનંદોત્તેજક ક્રિયા આરંભાઈ. વર કન્યાએ હળદરવાળા અક્ષત એક બીજા ઉપર વારંવાર અને બોબલે બોબલા ભરીને નાંખ્યા અને બાજુ કાણુ જીતે છે એવી હરાકાઈથી નાંખતાં હોય એમ જણાયું.

કન્યાદાનની વિધિ સમાપ્ત થઈ એટલે કન્યાનાં માબાપ ત્યાંથી ઉઠ્યાં, પરંતુ આટલેથી કંઈ ક્રિયાની સમાપ્તિ ન થઈ. અજી તો એ ક્રિયાની ઉપર સીલ મારવાની બાકી હતી, અને તે બંધ-

^૧ આપણામાં આ સમયે કન્યાની આંખ મીંચાવાય છે તેમાં આ હેતુ હોય તો કાણુ બાજુ.

નમાં પવિત્રતા પૂરવાની અધુરી રહી હતી. પવિત્ર 'તાલી
 અન્ધન'થી તે લગ્નગ્રન્થિને વધારે દૃઢ અને પવિત્ર બનાવવામાં
 આવી—કદિ પણ છુટી ન શકે એવા સંગમનું—ઐક્યનું—અભેદનું
 આ પ્રત્યક્ષ ચિહ્ન હતું. વૃદ્ધ પતિ-પત્નીએ કાંતેલી પીળી દોરી
 તે સુવર્ણના ચક્રતામાં (Pendant) પરોવીને ત્યાં એકઠી
 થયેલી મંડળીમાં તે દોરી ફેરવવામાં આવી. ત્યાં હાજર રહેલાં
 સર્વેએ, તેમાં પણ વૃદ્ધ માણસોએ ખાસ કરીને, તે દોરીને
 પોતાના હાથથી સ્પર્શ કરવો જોઈએ અને આશિષ દેવી જોઈયે.
 પછી સર્વના હાથમાં ચપટી ચપટી હળદરવાળા પીળા ચોખ્ખા
 આપવામાં આવ્યા. આટલી તૈયારી થઈ ગયા પછી મંગલ-
 શ્લોકનો ઘોષ થયો, નગારાં અને વાજાં એકસરખી રીતે વાગવા
 માંડ્યાં. અને તે જોવા સહ એટલાં તો આતુર થઈ ગયાં કે સર્વના
 જીવ માત્ર આંખમાં જ વસ્ત્રી રહ્યા હોય એમ આંખ શિવાય
 આખું શરીર નિશ્ચેષ્ટ બની રહ્યું એટલામાં તો વરરાજાએ એક-
 બીજા-અને-ત્રીજા-છેલ્લી ગાંઠ વાળી, અને ચંચળના કંઠે ચિર-
 કાળને માટે 'તાલીઅન્ધન' બંધાયું ! આ ક્ષણથી જ ચંચલ,
 તેના પતિનું આ લોક અને પરલોકમાં, અર્ધાંગ-ધર્મપત્ની-
 બની. ધર્મપત્ની એટલા માટે કે તેના પતિનું આ લોક અને
 પરલોકમાં કલ્યાણ ચંચળ દ્વારા જ સંધાશે, ત્યાર પછી
 આશીર્વાદ મંત્રોનું ગાન થયું, અને મંગલસૂચક હળદરવાળા
 અક્ષતની, તે સુંદર યુવાન યુગલ ઉપર ચારે પાસથી પુષ્કળ વૃષ્ટિ
 થઈ રહી.

તે જ ઘડીયે, ખારના ટકોરા સંભળાયા, અને આનંદમંગ-
 લનાં ગીત વાજાંવાળાએ તે અમારામાંની ગાનારીઓએ વારા-
 ફરતી ગાવા માંડ્યાં. એમણે ગાયું કે,—

આજે આનન્દમંગલ થાયે રે આનંદ ભયો;
રામ સીતાને પરણીને જાયે રે આનંદ ભયો.
બંને શાંતિના સાગરે નાચે રે;
આજે આનન્દમંગળ થાયેરે આનંદ ભયો.

ગયે બુધવારે એ ગીતનો અર્થ ને તેમાં રહેલું માધુર્ય તથા
રહસ્ય મને જોટલાં સમજ્યાં ને મારા અંતરાત્માને એથી
આરામ થયો એવું પહેલાં ક્ષણ દિવસ થયું ન હોતું.

મારા આખા શરીરમાં જાણુ વિજળીનો ચમકારો થયો હોય
એમ થયું, રોમાંચ ઉભાં થયાં અને આંખમાંથી આનન્દનાં
આંસુ સરવા માંડ્યાં. પોતાના પનોતા પુત્રને ગૃહસ્થાશ્રમ, કે જે
આ સંસારમાં સંચાર અને સમૃદ્ધિને લીધે ઉંચામાં ઉંચો
આશ્રમ મનાયો છે, તે ગૃહસ્થાશ્રમના પગથીયા ઉપર પગ
મૂકતો જોઈ, વરરાજની માતા આનન્દસાગરમાં તણાવા લાગી.
એના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ અને એને પણ મારા જેવું જ થયું.
તેમ કન્યાની માનું હૃદય વારાફરતી હર્ષથી ઉછળતું હતું તથા
પુત્રીના લાવી વિયોગના સ્મરણથી શૂન્યકારમાં ઉંડું ઉતરી
જતું હતું. પોતાના પર્યંકમાં ઉછરેલી, ખીલેલી, અને કિંચિત
કિંચિત ફાલેલી સુકુમાર વેલી હવે પોતાની મટી પારકી થઈ.
એ હવે થોડા વખતમાં પોતાની દૃષ્ટિથી દૂર થશે એ વિચાર
એક ક્ષણ માતાને શૂન્યાકારમાં ડૂબાડી દેતો હતો, તો અન્ય
ક્ષણ પોતાથી જ જેની ઉત્પત્તિ થઈ છે એવી અને પોતાના જ
આત્માની પ્રતિમા જે પોતાની લાડકી પુત્રી તે હવે પુત્રી મટી
પુત્રની માતા થશે,—થઈ—એવાં એવાં નયન સમીપ તરતાં ચિત્રો
તેને શૂન્યકારમાંથી બહાર કહાડી આનન્દસાગરનાં મોજાં ઉપર
ઉછાળતાં હતાં. આવી રીતની પરસ્પર-વિરોધી સુખ—

દુઃખકર મિશ્ર ભાવનાઓ, માત્ર તે કન્યાની માતાનું હૃદય જ અનુભવતું હતું એમ ન હોતું. પરંતુ ત્યાં એકત્ર થયેલી મહિલામંડળીની પ્રત્યેક વ્યક્તિના હૃદયમાં બહાર પ્રસરી રહેલા આનંદનો પ્રતિધ્વનિ થતો હતો, ને તે હૃદયમાં, રહેલા અદૃશ્ય આનંદનો કુવારો તેઓનાં નયનદ્વારા સર્વને દૃશ્ય થતો હતો.

પુરુષવર્ગ વિષે નજરે દીઠેલું હું કશું કહી શકતી નથી, પણ મને લાગે છે કે તે મંગલ પ્રસંગના ગૌરવની તથા પવિત્રતાની મુદ્રા તેમના હૃદય ઉપર પણ પડ્યા વગર રહી નહોતી: અને અબલાવર્ગની તે સમયની સૂક્ષ્મ સ્થિતિનું અવલોકન કર્યાથી તે સખલ-વર્ગનું હૃદય પણ પીગળ્યું હતું. ગમે એમ હોય પણ જે કાર્ય આરંભ્યું તે તો પૂરું કરવું જ જોઈએ. એટલે પછી તરત જ વર-વધૂનાં સગાં સંબંધી અને મિત્રમંડળી-માંથી એક પછી એકે ચોરી આગળ આવવા માંડ્યું અને વિધ-વિધ પ્રકારની પહેરામણી કરવા માંડી. કોઈએ સુંદર વસ્ત્રો, તો કોઈએ મનહર આભૂષણો; કોઈએ નયનહર હીરામાણિકના અલંકાર, તો કોઈએ ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મના ઉપદેશક ગ્રન્થો વગેરે યથાશક્તિ આપવા માંડ્યું. કેટલાંકો તો માત્ર અભિનંદનના પત્રો પ્રેરી સંતુષ્ટ થયાં તો અન્ય કેટલાંકો ગદ્ગદ કંઠથી આશીર્વાદ આપી વૃત્તિ પામ્યાં. પહેરામણી પૂરી થઈ એટલે ત્યાં ઉભેલા સર્વ વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોએ એકસરે ઉચ્ચ ધોષથી આશીર્વાદના મંત્ર ગાયા અને તે નવીન પરિણીત યુગલ ઉપર હજારવાળા અક્ષતની વૃષ્ટિ થઈ. એ મંત્રોચ્ચારણમાં રહેલી ભાવના પ્રથમ અક્ષતમાં સંક્રાન્ત થઈ અને પછી અક્ષત સાથે તે યુગલ ઉપર વર્ષી.

ત્યાર પછી, ~~હી~~ અનુસાર, જે નાની કુમારિકાઓ એક થાળી લઇને આવી, તે થાળીમાં આરતીની જે દીવેટો હતી. વરકન્યા સંમુખ ઉભાં રહીને તે બંને કુંવારિકાઓએ કંઈક આશીર્વાદાત્મક ગીત ગાયું તે બાગ્યે જ કોઈને પણ સંભળાયું હશે. ત્યાર પછી ઉતાવળમાં વર-વધૂની આરતી ઉતારી બંને જણીયો મહામેહનતે હોઠવતી હસવું દબાવતી દબાવતી ચાલી ગઈ. કારણ આટલા મોટા જનસમાજના પરિચયમાં ન આવેલી બાલાઓને પુરુષવર્ગ સમીપ ગાતાં બહુ જ શરમ આવી. ત્યાર પછી સર્વ પંડિતોને સુવર્ણ દક્ષિણા દેવામાં આવી અને અન્ય સર્વને ચન્દન, પાન અને પુષ્પ આપ્યાં એટલે સર્વ ધીમે ધીમે વિખરાયાં.

પ્રિયતમ,

લગ્નને પહેલે દિવસે બપોરે જે ક્રિયા કરવામાં આવી તેનું થોડુંક સવિસ્તર વર્ણન ગદ્ય કાલના પત્રમાં મેં લખ્યું હતું. કોઈકને એમ લાગે કે તાલીબન્ધન થયું એટલે લગ્ન પૂરાં થયાં અને જે કે નાતો તથા ખેરકશાસ્ત્રની નાની નાની ક્રિયાઓ પાછળથી કદાંચ લાંબો વખત ચાલે પણ લગ્નનિમિત્તની આવશ્યક ધાર્મિક ક્રિયાઓની તો સમાપ્ત જ થઈ ગઈ. પણ મને પાછળથી ખબર પડી કે એમ નથી. લગ્ન સંબંધી સર્વ ક્રિયાઓમાં અતીવ ઉપયોગી ક્રિયા તો તે જ દિવસે રાત્રે કરવાની હતી; ‘આટલેથી પૂરું થયું ન સમજશો; આજે રાત્રે કરવામાં આવશે તે ક્રિયા વગર તો લગ્ન અપૂર્ણ કહેવાય’ એમ આચાર્યને મોઢેથી મેં પોતે સાંભળ્યું.

હમેશાં નાની મોટી અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ થોડી થોડી કરવામાં આવતી હતી. એક વાર તો મને એમ લાગ્યું કે આમાંની કેટલીક ક્રિયાઓ તો નકામી છે ને કાઢી નાંખી હોય તો ચાલે. પરંતુ એ પાંચે દિવસમાં કરવામાં આવતી લગ્ન-ઉદ્ઘાપક ક્રિયાઓમાં બહુ જ સુંદર વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે એવું ભાન મને છેલ્લે દિવસે થયું. કારણ પાંચમા દિવસની ધર્મક્રિયા બહુ જ અર્થસૂચક હતી એટલું જ નહિ પણ તેટલી જ તે હૃદયદ્રાવક હતી. ખરેખર ! ઠહાલા, પહેલે દિવસે સવારે જોટલાનાં હૃદય અને આંખો ભીનાં થયાં હશે તેના કરતાં ઘણાં વધારે માણસોને છેલ્લે દિવસે રાત્રે લાગી આવ્યું અને ઘણાંની આંખોમાંથી આંસુ ગરગર નિઃસરી ગાલ ઉપરથી ટપકવા માંડ્યાં.

બુધવારે શીરામણી પૂરી થઇ ત્યારે અપોરના ત્રણ વાગ્યા હતા. 'શીરામણી'ને બદલે તેને પ્રથમાહાર (Breakfast) કે ઉપાહાર કહીયે તો પણ ચાલે; કારણ જૂના વિચારના અને ઈંગ્રિજ સુધારાનો ચેપ નહિ લાગેલા એવા માણસો સવારના પહોરમાં સ્નાન સંધ્યા વગેરે નિત્યકર્મ કર્યા વગર મ્હોં વટાળતા નથી; તેઓ નથી પીતા ચાહા કે કોરી કે નથી ખાતા કંઈ કાચું કોરું. એ વર્ગનાં માણસોને તો અપોરના ત્રણ વાગે પ્રથમાહાર (Breakfast) પૂરો થયો કહેવાય. જમવામાં બહુ ભાગે સગાંવહાલાં ને થોડા ધણા મિત્રો હતા; આશરે હજારએક તો ગરીબ બ્રાહ્મણ હતા, તેઓ વગરનોતરે આવ્યા હતા, તોપણ તેમને ભૂખે મ્હોંયે ઉઠાડી મૂકવામાં ન હોતા આવ્યા. પરન્તુ લગ્ન પ્રસંગ હોવાથી અને તે પણ જ્યારે બ્રાહ્મણને ત્યાં હોય ત્યારે વગરનોતરે આવેલા બ્રાહ્મણોને પણ અતિથિ ગણી પીરસવું જોઈએ એ વિચારને માન આપી અહિયાં પણ તેમ જ કરવામાં આવ્યું હતું. ભારે જમણુ જમી જમીને સર્વ કોઈ કંટાળી ગયું હતું તેથી ધણા ખરા તો જમીને તરત જ સટકી ગયા હતા; ને થોડા ધણા ક્ષુધાતૃપ્તિને અંતે પધારેલાં નિદ્રા દેવીનું મ્હોં તરછોડી ન શક્યાથી, ત્યાં જ છૂટા છવાયા લાંબા અમને સૂતા.

આટલા બધા અમને અન્તે પણ યજમાન, યજમાનપત્ની અને ધરનાં એવાં જ બીજાં કેટલાંક કારભારી માણસો આરામ લઈ શક્યાં નહિ. કારણ ચાર વાગ્યા એટલે આમંત્રેલા અધિકારીઓ, વકીલો (Lawyers) વ્યાપારીઓ, અને અન્ય સદ્ગૃહસ્થો એક પછી એક આવવા લાગ્યા; અને એ જનસમૂહનો પ્રવાહ સંગીતમંડપ તરફ વળવા લાગ્યો. બારણા

આગળ યજ્ઞમાન તથા તેનાં માણસો, ચંદનગન્ધ, ફૂલ, અને પાન ગુલાબ આપીને પ્રત્યેકને ઉચિતસ્થળે બેસાડવામાં રોકાયલાં હતાં. આજ કાલ જ્યાં ત્યાં જોવામાં આવતા વેશ્યાના નાચ અને ગાયન ત્યાં પ્રત્યક્ષ નહોતાં થયાં, કારણ યજ્ઞમાન પણ તમારા જ મિત્ર ખરા ને! એટલે એમને વેશ્યારાંડોના વિષયો-તેજક વિલાસ અને વાણીનો બહુ જ તિરસ્કાર હતો. આ ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે તેમને સંગીત ઉપર અભાવ હતો. સંગીતનો શોખ તેમને પુષ્કળ હતો પરંતુ સંગીત જેવી ઉત્તમ કલા, ગણિકા જેવા અપાત્રને હાથે પડે એ તેમનાથી જોઈ શકાતું નહિ. તે દૃષ્ટિએ માનતા કે માણસને નીતિને અને ધર્મસ્વરભક્તિને માર્ગે ચલાવવામાં સંગીત એક રામબાણ સાધન છે. અમરફલ તો કોઈ પરદુઃખભંજન વિક્રમ જેવા ભૂપતિને કે પરોપકારશીલ યતિને જ અપાય કે જેથી તેઓ દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવી કલ્યાણપરંપરાની વૃદ્ધિ સમષ્ટિ ઉપર કર્યા કરે; તેને બદલે કોઈ જીલમી રાજ્યદ્રોહી અગર દુર્ગુણમાત્રનો ભંડાર એવા અધમ દુર્જનને અમરફલ ખવડાવાય તો ફટલો બધો અનર્થ થાય ! તે જ મુજબ સંગીત જેવી સર્વોત્તમ અને સુખદાયિની કલાનો સદુપયોગ થવો જોઈએ. તેથી લખાણુથી, આપણુથી, જાહેરખખરોથી—એવી રીતે અનેક માર્ગે એમની લાગવગ ચાલે ત્યાં ત્યાં, વેશ્યારાંડોના નાચ એ બંધ કરાવતા અને તેને બદલે કઈ હરદાસની કથા અથવા સંગીતમાં નિપુણ એવા કોઈ ઉસ્તાદ ગવૈયા પાસે ગાયન-કીર્તન-ભજનની મમ્મત કરાવરાવતા. ભક્તિનાં ગીતો ઉપર તેમને બહુ જ પ્રીતિ હતી; અને કથકો^૧ પાસે અષ્ટપદી વગેરે ગવડાવતા તેથી એતાજનોને

^૧ એક જાતના ગવૈયાઓ કે જે નાચસહિત 'અષ્ટપદી' વગેરે ગાઈ છે તે.

સંગીતનો અનુપમ આનંદ મળે, નૃત્ય પણ જોવાય અને સાથે સાથે સદ્બોધ પણ મળે. એમ સર્વ પ્રકારના લાભવાળાં અને હાનિવગરનાં આનંદજનક સાધનોનો પ્રયોગ કરાવવા તેઓ અતિ ઉત્સાહી હતા. આ વખતે એક હુશીયાર વીણા વગાડનારને બોલાવ્યો હતો. એણે સારી નામના મેળવી હતી અને તે દિવસના જલસામાં સંગીતના કદરદાનો હોવાથી એ પણ પુષ્કળ ખીલ્યો હતો, તથા શ્રોતાજનો તેની વાદિત્રકલામાંથી ઉદ્ભવતા આનંદનું બહુ જ રસપૂર્વક પાન કરતાં હતાં. તે ગમ્મતને અંતે વીણા વગાડનારના કસબની કદર પણ કેટલા-એક ઉદાર શેઠીઆઓ કરવા ચૂક્યા નહિ.

ન્યારે કઈ કામસર ઝરખા આગળ થઈને મારે જવું પડ્યું તે વખતે ત્યાં આગળ તમારા મિત્ર ઉભા રહેલા હતા, અને તેમના ચહેરા ઉપર નજર કરતાં મને કઈ અસંતોષનાં ચિહ્ન જણાયાં. ગાયનની ગમ્મતમાં સ્ત્રીવર્ગને તદ્દન વિસારી મૂકવામાં આવ્યો હતો અને તેમને માટે કઈ ખાસ વિનોદનું સાધન ન હોતું રાખવામાં આવ્યું તે બદલ તે જ સવારે મેં તેમનો દોષ કહાડ્યો હતો. તેને લીધે આ અસંતોષ તો નહિ હોય એમ મારા શંકાશીલ હૃદયે શંકા કરી, અને મને મનમાં દુઃખ થયું; અને અમારે માટે ગમ્મતની ખાસ ગોઠવણ બીજે જ દિવસે કરવાનું વચન તમારા મિત્રે આપ્યું ત્યારે તો તે દુઃખમાં વધારો થયો.

તે દિવસે અમારા મંડપમાં પણ સંધ્યાકાલનો સમય એકંદર રીતે આનંદમાં ગયો. સ્ત્રીઓની સંખ્યા, સંગીતમંડપમાં ચીકાર બરાબેલા પુરુષો જેટલી ન હોતી તેમ છતાં પણ સારાં આબ-રહાર કુટુંબની કેટલીએક સન્નારીઓએ છોકરાં છૈયાં સહિત

આવવાની કૃપા કરી હતી, અને તેથી મંડપની શોભામાં સારી વૃદ્ધિ થઈ હતી. વાર્તાલાપમાં વખત વીત્યો અને આનંદ પણ ખૂબ થયો. શાસ્ત્રીય સંગીતનો સ્વાદ લેવાનું સદ્ભાગ્ય અમારે ન હોતું તથાપિ અમારામાંની કેટલીએક બહેનોએ છૂટાં છવાયાં ગીતો અને ગરબીઓ ગાઈ ગમ્મત ઠીક કરાવી હતી. પુસ્ત્રોને અતિપ્રિય થઈ પડેલા તથા તેમને જ શોભતા મ્હોડું કસમોડવાના ચાળા ચસકાની અમારી મંડળીમાં તદ્દન ખોટ જ પડી હતી.

સૂર્ય અસ્ત થયો અને રંગબેરંગી દીવાઓની રોશનીથી મદન-ઉપવન બહુ જ ઝળકી ઉઠતું હતું. સાત વાગે મંડપના દક્ષિણ છેડા તરફ યજ્ઞનો પવિત્ર અગ્નિ પ્રગટવામાં આવ્યો, અને તેના સંમુખ વરકન્યાને પાસે પાસે બેસાડવામાં આવ્યાં. તે વખતે માત્ર આચાર્ય, થોડા વિદ્વાન બ્રાહ્મણો અને વરકન્યાનાં થોડાં સગાંવહાલાં ત્યાં આગળ હાજર હતાં, કારણ પુરુષવર્ગનો મોટો ભાગ સંગીતમંડપમાં અને એવાં બીજાં વિનોદસ્થાનોમાં વિચર્યો હતો. પવિત્ર મંત્રગાન થયા પછી ધી અને ભાતની આહુતિઓ યજ્ઞમાં હોમવામાં આવી અને અગ્નિદેવે તે આહુતિઓ દેવગણને પહોંચાડી. ત્યાર પછી વરકન્યાને બાહાર ખુલ્લી જગ્યામાં લઈ જવામાં આવ્યાં. ત્યાંથી તેઓને સાક્ષાત્ સદ્ગુણની પ્રતિમા એવી સતીશિરોમણિ અરુન્ધતી-સહિત સપ્તઋષિનું દર્શન કરાવ્યું. એ દિવ્ય ગ્રહોની યથોચિત પૂજા કરાવ્યા પછી તે લગ્નગાંઠથી જોડાયેલા યુગલને પાછું વિવાહમંડપમાં લઈ જવામાં આવ્યું. ત્યાં સપ્તપદીની પવિત્ર ક્રિયા કરવામાં આવી. વરકન્યા એક બીજાનો હાથ ઝાલી સાત પગલાં સાથે ચાલ્યાં, અને પ્રકાશની પ્રતિમા, તેમ જ બ્રહ્માંડનું જીવન ને ઉદ્ભવસ્થાન એવા પવિત્ર અગ્નિદેવ સમક્ષ તે પવિત્ર ક્રિયા કરવામાં આવી. પવિત્ર લગ્નગ્રંથિ ઉપર સતત અભેદની 'સીલ' મારનાર છેલ્લામાં છેલ્લા ક્રિયા તે આ હતી.

પ્રાણપ્રિય,

બ્રહ્મભોજન, સંગીતશ્રવણ, અને અંતઃપુરને વિષે સ્ત્રી-સંમિલન એટલાં વાનાં તો લગ્નોત્સવ ચાલ્યો તેટલા દિવસ નિત્યના ક્રમ તરીકે હતાં. અને બીજે દિવસે એ નિત્યક્રમ શિવાય બીજું કંઈ જ ખાસ નવીન ન હોવાથી તે દિવસ તો વસ્તુતઃ આરામ લેવાનો જ હતો એમ કહી શકાય.

ત્રીજે દિવસ, બીજા કાંઈને નહિ તો પુરુષવર્ગને તો બહુ જ કામકાજનો હતો. વેદશાસ્ત્રસંપન્ન વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણો, ધર્મશાસ્ત્ર-નિપુણ પંડિતો, મહાન્ તત્ત્વવેત્તાઓ, સંગીતશાસ્ત્રીઓ, મોટા મોટા કવિઓ અને છાત્રો વગેરે મહાન્ સાક્ષરો અને કલાવિદો બહુ દ્વર દેશાવરથી આમંત્રણને માન આપી પધાર્યા હતા. તેમનો મેલાવડો ખરે અતિ અપૂર્વ અને ભવ્ય હતો. તેમના ઓળસની પ્રભા આખા મંડપમાં પથરાઈ રહી હતી, તેવે સમયે કુલદેવતાઓનું આવાહન ફરીફેર કરવામાં આવ્યું તથા પવિત્ર વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોએ ગગન ગાળી ઉઠે એવા તાર^૧ સ્વરથી મહાપુષ્પાંજલિના મંત્રનો ઘોષ કરી વિવાહિત યુગલને ફરીથી અસરકારક રીતે આશીર્વાદ દીધો. વરના પક્ષવાળાને તો આ દિવસ અતિ આનંદનો હોવાથી ખરેખરી કંઠણ અને કંઠાળા બરેલી ક્રિયા તો વરના બાપને કરવી પડી હતી. તે ક્રિયા તે 'પેહેરામણી'ની હતી. વિદ્વાનોને, તેઓના જ્ઞાનને અનુરૂપ જૂદી જૂદી જાતનાં પારિતોષિક અને દક્ષિણા વરના બાપે વહેંચી આપ્યાં. તે ઉપરાંત ઘર આગળના વિશાળ ચોગાનમાં ત્રણથી

ચાર હજાર જેટલાં જૂદી જૂદી જાતનાં ગરીબ માણસોની ઠઠ જામી હતી તેમાં પણ ધર્માદ્ય પુષ્કળ પૈસો વેહેવાઈએ વેર્યો. રાત્રે વરકન્યાનો એકઠો મોટો વરઘોડો કહાડવામાં આવ્યો હતો તે શહેરના મુખ્ય મુખ્ય ભાગોમાં અને જાહેર રસ્તાઓ ઉપર ફર્યો હતો. વરઘોડાનો દમામ અને ભપકો પણ અસાધારણ હતાં. તેમાં ‘ૐ-૩’વાળું લાવવામાં આવ્યું હતું; તથા ચાલતા વરઘોડામાં પણ સંગીતની ગમ્મત મળે એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી, અને જાતજાતનું રંગબેરંગી દારૂખાનું પણ ફેાડવામાં આવ્યું હતું.

ચોથે દિવસે બહુ કામ ન હોતું એટલે સહેજ સાજ આરામ લઈ શકાયો હતો. સાંજે સ્ત્રીઓને માટે ખાસ ગમ્મત કરવામાં આવી હતી, અને રાત્રે સારા કુળના આબરુદાર સદ્ગૃહસ્થો માટે ખાસ ભોજનની વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હતી. એ બંને પ્રસંગે રમુજ ઉપજે એવા ધણા બનાવો બન્યા હતા પરંતુ તેનું વર્ણન હાલ તુરત મુલતવી રાખવું ઠીક પડશે.

લગ્નના છેલ્લા અથવા પાંચમા દિવસે મળરકા પહેલાં એ કલાક આગમય, લગ્નપ્રસંગમાં જે જે દેવતાઓએ અધ્યક્ષ-સ્થાન સ્વીકારી વરકન્યાનું કલ્યાણ સાધ્યું હતું તે તે દેવતાઓનું ઉપકારપુરઃસર વિસર્જન અગ્નિદેવતા સમક્ષ કરવામાં આવ્યું-

પાંચમા દિવસની રાત્રિ પડતા પહેલાં સમીસાંજે, વિવાહિત યુગલના રક્ષણ અર્થે તથા કેટલાંએક મલિન સત્ત્વો (ભૂતપ્રેતાદિ) ને સંતોષવા સાઝ (વાસનાઓ પૂરવા સાઝ) કેટલીએક ક્રિયાઓ કરવામાં આવી, તેમ જ આહુતિઓ આપવામાં આવી. ત્યાર પછી તે બાલકન્યાને તથા તેનાં થનાર બાલબચ્ચાંને તથા

તેના પતિને ભવિષ્યમાં કંઈ સંકટ ન આવે એ હેતુથી સોનાના ચક્રતાવાળું તથા કાળા મણકાએ ગાંઠેલું મંગળસૂત્ર કન્યાની ડોકમાં નાંખ્યું.

ત્યાર પછી જે મિત્રો રનેહી સંબંધીઓ અને સગાંવહાલાં-ઓએ આ શુભ પ્રસંગે આવી લગ્નમંડપને શોભાવ્યો હતો, તથા જેમણે વરકન્યાને સારા આશીર્વાદ અને કલ્યાણમૂચક શબ્દોથી વધાવી લીધાં હતાં, તેમને સર્વેને વિદાયગીરીમાં વચ્ચાદિ મૂલ્યવાન પદાર્થો આપવામાં આવ્યા અને—અને—વરને યથાવિધિ કન્યાદાન દીધું.—કન્યાને તેને સાસરે વળાવી—અને એ રીતે લગ્નોત્સવની સમાપ્તિ કરવામાં આવી.

પ્રિયતમ ! લગ્નની સમાપ્તિનો—કન્યાને સાસરે વળાવતી વખતના અતિશય અસરકારક અને હૃદયદ્રાવક પ્રસંગનો એહ-વાલ આ પત્રમાં તો મારાથી નહિ જ આપી શકાય. તે પ્રસંગના ચિતારથી—અરે ! તેના વિચારથી પણ હૈયું ભરાઈ આવે છે—આંખમાં આંસુ ઉભરાઈ આવે છે તેની સાક્ષી આ દૃષ્ટકા પૂરશે.

પ્રિયતમ,

ચોથે દિવસે સ્ત્રીઓને ગમ્મત પમાડવા શબ્દલેખક—‘ ફેનોગ્રાફ ’—નામના વાદિત્રનો ઉપયોગ કરવાની સૂચના તમારા નામરાશીને તમે કરી તે બહુ જ સારું કર્યું. અમને બહુ જ મઝા પડી અને છોકરાઓને તેથી જે આનંદ થયો તેનું તો વર્ણન જ થઈ શકે તેમ નથી. તેમને તો જ્યારે ને ત્યારે આરંભથી તે અંતપર્યન્ત પેલું હસવાનું ગીત (laughing song) સાંભળવા જોઈએ.

તે ગીતમાં જે તાલબંધ અટ્ટહાસ્યની^૧ ચીસો પડતી હતી ! શું નાનાં ને મોટાં, શું જુવાન કે શું ધરડાં એ સર્વેનાં મન એ ગીતે હરી લીધાં હતાં. ‘ ઍન્ડ ’ વાળની તર્જી પણ તેવી જ સારી હતી અને જાણે ‘આપણા કાન આગળ જ ખરેખર વાજી વાગતું હોય એવો આથેહૂઅ ચિતાર તે ‘ ફેનોગ્રાફ ’ આપતું હતું. વાંસળીની ગત પણ તેવી જ સારી હતી અને ‘ ફેનોગ્રાફ ’ની ચૂડીયોમાં (records) વાંસળીના ઊંચાનીચા પ્રત્યેક સ્વર પૂરેપૂરા ઉતર્યા હતા તે એટલી હદ સુધી કે વાંસળીમાં ગીત વગાડતાં વગાડતાં વાંસળી બજવનાર પોતાને આવેલી ઉધરસ ખાળી નહી શક્યો હોય તેથી તેની અડધી ડાયાલગી ઉધરસ પણ ગીત મધ્યે સ્પષ્ટ સંભળાતી હતી. એ બધું ખરું પણ તેમાં ઇશ્વરની એક સ્તુતિ વગાડવામાં આવી તેણે તો હદ જ કરી. મારા મનને મુગ્ધ કરી દેનાર એ ઇશ્વર-સ્તુતિને મહાત કરનાર બીજી કોઈ પણ ચીજ ન હોતી. તે સ્તુતિ એવી તો સુંદર હતી, અને તે પણ એવા કોમળ સ્વર અને

૧ બહુ મોટથી ખડખડીને હસવું આવે તે.

મધુર રાગમાં ગવાયલી હતી, તથા વધારામાં તે તેલગુ ભાષામાં રચાયલી હતી—કે જે ભાષામાં કુદરતી રીતે જ સંગીતમય માધુર્ય રહેલું છે—કે એવી સ્તુતિ મેં મારી આવડી ઉંમરમાં તે દિવસે જ સાંભળી. ઠહાલા! વીણાને હાથ ન લગાડવાની પ્રતિજ્ઞાનો મેં ભંગ કર્યો છે અને ઘેર આવી ત્યારથી આ ચીજને માટે તે પ્રિય સખી વીણાને મેં ઓછો શ્રમ આપ્યો નથી. તેની જ સાથે કવિહૃદય પણ પોતાના વ્યાપારમાં મશગૂલ છે. કારખાનામાં બની બહાર પડેલી તાજી જ વાનગી મોકલું છું તે સ્વીકારશે.

(ઓધવજી સંદેશો કહેજે શ્યામને, એ રાગ)

સુન્દર રૂપ તારૂં મુજ નયનોમાં વસે,

જિઠ્ઠાએ વસતું મધુરું તુજ નામ જો,

કીર્તિ કેરા કીર્તનથી શ્રવણે હીસે,

પ્રાણુલેવન હું તુજમાં થઈ છું લીન જો.

જે જે સ્થલસાં ચરણ-નયન મુજ વિચરે,

એકાન્તે વા સુખકર સહીયર સાથ જો.

જાગ્રતમાં સ્વપ્નામાં કે જ્યાં હોઈ ત્યાં,

પ્રાણુલેવન હું તુજમાં થઈ છું લીન જો.

એ દ્રોમલ મધુર સ્વર એક ચિત્તથી સાંભળતાં સાંભળતાં મારી આંખો મેં બંધ કરી દીધી એટલે તેમાં આલેખાયલું ચિત્ર માર મન આગળ વધારે સ્પષ્ટ અને સત્ય રીતે તરી આવ્યું, અને જાણું હું જ ગાતી હોઈ—ને તે પણ જાણું તમારી જ સ્તુતિ ગાતી હોઈ એમ ભાન થવા માંડ્યું. ગાયન પૂરું થવા આવ્યું અને તે વાદિત્રવાજાને તે સ્તુતિ ફરીથી વગાડવા સારું કહેવાનું

કરતી હતી એટલામાં કોણ જાણ કેમ પણ તેણે પોતે જ તે ફરીથી વગાડ્યું અને આ વખતે તો હું તે ગાયનમાં એવી તો તલ્લીન બની ગઈ કે મારું પોતાનું સર્વ બાન ભૂલી અને હર્ષસાગરમાં ડૂબી; તે ગાયનમાં તમારી કલ્પના કરતી વખતે શો અપૂર્વ આનંદ થયો!! વરઘેલી હું હર્ષઘેલી થઈ ગઈ ને લગભગ મૂર્છાવશ થઈતેથી જામેલા રંગમાં ભંગ ક્યો જ હોત એટલામાં વિલક્ષણ બનાવ બન્યો તેની કંઈક જાણી જ અસર અમારી મંડળીમાં પ્રસરી રહી, અને ઉપરાસાપરી વીજળીના આંચકા મને વાગ્યા હોય તેમ તે અસરથી એકદમ અચિંતી હું ઝબકી ઉઠી બાનમાં આવી.

જે ચીજે મને મૂર્છામાંથી જગાડી તે ચીજ વગાડવામાં વગાડનારે ખરેખર ન સાંખી શકાય તેવી ઉદ્ધતાઈ અને અસંભવતા દર્શાવ્યાં હતાં; અને તે ચીજની ખરોખર કદર કરી અમે તેને સાબાશી આપીએ એવી આશામાં ને આશામાં તે બજાવનાર ભૂતની માફક દાંત કાઢીને ઉભો હતો. તેના બદલામાં સારી પુષ્પાંજ્વલ આપ્યાનો વિચાર થઈ આવ્યો; પણ સારે ભાગ્યે તે ચીજમાં સમાયલા રહસ્ય ઉપર ઝાઝાનું ધ્યાન ખેંચાયું ન હોતું એમ મને લાગ્યું તેથી મનનો વિચાર મનમાં જ શમાવ્યો. ‘આમાં કંઈ કળાયે અને મારામારી જેવું જણાય છે’—એવું આખી મંડલીમાંથી માત્ર બે એકજણ બોલ્યાં, એટલે તે પણ પૂરું સમજ્યાં હોય એમ લાગ્યું નહિ. રસિકલક્ષ્મી લગ્નોત્સવમાં ઠેઠ સુધી ત્યાં ને ત્યાં જ હતાં તે કંઈક અડચણને લોધે આ ગમ્મત વખતે ચાલ્યાં ગયાં હતાં એટલું સારું થયું. કારણ રસિકલક્ષ્મી અને તેમના પતિ વચ્ચે હમણું હમણાંનાં મનામણાં થયાં છે તેનો જ આખેડૂળ ચિતાર તે છેલ્લી ચીજમાં હતો. કોઈ નઠારા અટક્યાળા મરેકરાએ તે અસલ બન્નવની નક્કલ ‘ફોનોગ્રાફ’માં ઉતારી હતી; અને અક્ષરના

ઓથનીર ઉંઘણુશી વગાડનારને તે ચીજનાં નાયકનાયિકાનું જ્ઞાન ન હોવાથી આ મંડલમાં તે વગાડી. તેમાં સર્વ ચિતાર અક્ષરે-અક્ષર ઉતાર્યો હતો:—હંડી પડી ગયલી ચાહા વિષે ગરમા-ગરમ શબ્દો-ચાહાની રકાળી ફેંકવામાં આવી તે-જનજરમાન છોકરીનો તેવો જ ગરમ જવાબ-લાતોનો વરસાદ-ધોંકાનો ધબ્બાકો-અને રડવાની ચીચીયારી-એ સવં—અને તે પણ એવું તો આખેહૂબ ! માત્ર નામ જ ન હોતાં.

ગમ્મત પૂરી થવા આવી ત્યારે, તે વાદિત્રની ભૂંગળી (ચૂડી-
record) ઉપર ગીતના અક્ષરોના દેવા આકાર પડતા હશે એ જોવાના કુતૂહળથી હું મેજ નજીક ગઈ; અને ભૂંગળી ઉપાડી ને જોવી જોવા જઈં છું એટલામાં તો તે ભૂંગળી હાથમાંથી સરકી નીચે જમીન ઉપર પડી ને પડતાં વાર જ એકના અનેક કડકા થયા. હું તો છોભીલી જ પડી ગઈ; અને ભાન ન રાખવા માટે મનમાં ને મનમાં મારી જતને ગાળો દેવા લાગી. તેના મૂલના પૈસા આપવાનું મેં ઘણુંયે કર્યું પણ તે માણસે ના પાડી. તેના મનમાં તો ઘણુંયે દુઃખ થયું હશે, છતાં ‘ ના બહેન એવું હોય જ નહિ: ’ ‘ એમાં તમે શું કરો ? ’ ‘ મારાથી જ પડી ગઈ હોત તો હું શું કરત ! ’ ‘ એવા પૈસા લેવાય જ નહિ ! મારા સમ આપો તો ’—વગેરે અતિ સભ્ય-તાભરેલા શબ્દોથી વારંવાર તેણે આજીજી કરીને તે મૂલ્યસં-બંધી એક શબ્દ સરખો પણ બોલવાની મને સોગત દઈને ના કહી. મારાથી ભૂંગળી ભાગી ગઈતે બદલ મારી સહી-યરોને સહે જ પણ મારા ઉપર ખોટું ન હોતું લાગ્યું એ સહે જ જાણવા લખ્યું છે. પાછળથી જ્યારે મારા જાણવામાં આવ્યું કે એ ચીજની નકલ કરનાર શેહેર છોડી ચાલ્યો ગયો છે, ને હવે તેને પાછા ફરવાનો સહેજ પણ સંભવ નથી ત્યારે તો મને બહુ જ નિરાંત વળી.

પ્રિય પતિ,

પુરુષવર્ગને આપવાનું ખાસ જમણુ શનિવારે કરાવવામાં આવ્યું હતું, કારણ અમલદારવર્ગ અને વકીલોને તે દિવસે અવકાશની અનુકૂળતા વધારે હોય. સંયોગ પણ એવો બન્યો કે, વરવાળા પક્ષને કન્યાપક્ષ તરફથી લગ્નતિથિને ચોથે દિવસે ખાસ જમણુ અપાવું જોઈએ તે દિવસે પણ શનિવાર જ નીકળ્યો. ખાસ ગણત્રીનાં જ અતલગના વહેવારવાળાંને નોતરાં કરવામાં આવ્યાં હતાં. મોટા દીવાનખાનામાં તથા તેની બાજુએ આવેલી સાંકડી અગાશીમાં વરવાળાને તથા નાતના અગ્રેસરોને બેસાડવામાં આવ્યા હતા. પરસાળની મેડીમાં અને તેની પડખેના બે ઝોરડામાં સામસામી બે ઝોળે બેરાંને બેસાડવામાં આવ્યાં હતાં અને તેમાં પણ એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી કે એક હારમાં વરવાળાં બેસે ને તેમની સામેની ઝોળમાં કન્યાવાળાં બેસે. વરકન્યા ઉપર પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓનો હ્રદય વિશેષ છે એમ લગ્નને પહેલે દિવસે જ લગભગ સિદ્ધ થયું હતું; તેથી તે નવવિવાહિત યુગલને બેરાંવાળા ભાગમાં જ મોખરે બેસાડવામાં આવતું હતું. વરકન્યા અડોઅડ બેશીને એક જ થાળીમાં જમે અને સામસામી કોળીયાકોળ ભરે-ભરાંવે તે જોવામાં તેમ જ પ્રસંગોપાત્ત મશકરી કરી સામસામી આગ્રહ કરાવવામાં અને પક્ષવાળાંને બહુ જ મજા પડી. તે પ્રેમી જોડું અમૃત-કોળીયા ભરાવતું હતું તે વખતે લજ્જની આછી સુરખી તેમના કપાળ ઉપર તરી આવી ગાલ ઉપર ઉતરતાં ઉતરતાં શરમના ગુલાબી શેરડા પાડતી હતી અને તેને પરિણામે તેમનાં મોઢાં કંઈક નીચાં નમી જતાં હતાં. એક પ્રેમી સાયરે કહ્યું છે કે,—

‘ પ્રીત છુપાઈ ના છુપે, અન્તરકો હય હેત,
મુખસે ગાલી દેત હય, નયન બલેયાં લેત. ’

પોતાના અંતરમાં ચાલી રહેલા તુશનને શમાવવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરતાં તે વરકન્યા ગમે એટલું ઠાવકું મોઢું રાખવા જતાં હતાં તો પણ હૈયાનો ઉમળકો ઢાંકયો રહેતો નહોતો. માથે પેહેરેલા મોતીના માંડને આશરે રહીને કંઈક ધૃષ્ટ અને નીડર બનેલી કન્યાની આંખો, તે માંડમાંથી સરતી મોતીની સેરાનાં વચાળાંમાંથી હવે પોતાના થયેલા પ્રિયજનના વદન તરફ કટાક્ષકિરણો પ્રસારતી હતી. તે વખતે કન્યા એમ જ સમજતી હતી કે એની આ નિર્દોષ ચાલ તરફ કોઈનું પણ ધ્યાન નથી. મહા મહેનતે શરમને કબજ કરી, ખાંડનો કાળીયો વરને ભરાવવા કન્યાએ પોતાના હઠીલા હાથને લંબાવ્યો, અને કાળીયો વરના મ્હોં સુધી પહોંચે તેટલામાં એક બટકબોલો છોકરો એ હાથે તાળી પાડતો પાડતો બોલી ઉઠ્યો:—‘ હાં આં..... ભાભી, ધારી ધારીને ન્યાળી લેજ્જે; જ્જેજ્જે ! હરખમાં ને હરખમાં કાળીયો કાનમાં ન ચાલ્યો જાય ! ’ કોઈ જ્જેતું નથી એવા વિશ્વાસે તણાતી ભોળી બાળાને ગભરાવવા આ ઓછું નહોતું. ‘ પોતાની વાત પકડાઈ ગઈ ’ એમ અચિંત્યું ભાન થતાં તે ચમકી, ચમકતાં ભાન બૂલી, અને મોઢું તથા આંખો ફેરવી લેતાં લેતાં ગભરાટમાં કાળીયાવાળા કોમળ કરને એવો આંચકો અજાણે વાગ્યો, કે ખાંડનો કાળીયો કાનમાં તો ન ગયો, પણ મોઢામાં જવાને બદલે, લગભગ નાક સુધી પહોંચી ગયો, ને વરરાજની મૂછોએ ને નાકે ખાંડનો સ્વાદ ચાખ્યો.—એ પ્રમાણે રંગીલા દીયરની મશકરી ભોળી ભાભીએ ખરી કરી આપી. આ રમુજ બનાવથી આસપાસનાં સર્વેને ખૂબ હસવું આવ્યું અને છોકરાંઓ તાળીયો પાડવા મંડ્યાં. બીજે કાળીયો ભરતી

વખતે એર જાતનો રંગ જામ્યો. કન્યા તો ખીચારી શરમની
મૂરી શીયાવીયા થઈ ગઈ તે નીચું જ જોઈ રહી. વરરાજા
કન્યાના મનની રમણીય મુંઝવણ કળી ગયા અને પ્રથમ અંકમાં
અજાણે થઈ ગયેલું ફારસ ખીજા અંકમાં થવા ન પામે એવી
ખાસ સંભાળ રાખવા વરરાજાએ પોતાના મનથી કેડ કસી.
કન્યાખાઈની નજર તો ધરણી તરફ જ ઢળેલી હતી, અને ખાંડે
ભરેલી ટોપરાની કાચલી ધરીને કન્યાની ભાભી સામી ઉભી
હતી. તે કાચલીમાંથી ખાંડની એક મોટી ચપટી ભરીને જેવા
કન્યાખાઈનીચે મ્હોંચે વરને ખીજા કોણીયો ભરાવવા ગયાં તેટ-
લામાં તો-થયેલી ભૂલને સુધારવાની બુદ્ધિથી કે પછી અધીરા-
ઈથી, જે હોય તે-વરરાજાનું મોઢું જોઈએ તે કરતાં વધારે નીચું
નમી ગયું, અને કન્યાખાઈની નાની ચપટીમાં સમાયલી ખાંડનો
સત્કાર વરરાજાના હોઠથી કે જીભથી થવો જોઈએ તેને બદલે
ઉતાવળમાં દાંતથી થઈ ગયો; કન્યાખાઈની કૂળી આંગળીયો
કરડાઈ અને વેદનાને માર્યે સ્વાભાવિક રીતે ‘બળ્યું ભઈ’ એવા
શબ્દો સીત્કારપૂર્વક કન્યાખાઈના મુખમાંથી અણધાર્યાં તેમ
જ અણધાર્યાં સરી પડ્યા. વરકન્યા શિવાયના સર્વના આનંદને
પાર રહ્યો નહિ. ‘અલી! આ નવું સગપણ ઠીક શોધી કાઢ્યું’
‘મેર મૂર્ખી આવી તે લાજ છોડતાં હોઈશું’—એવી રીતે સહી-
પણીઓએ તેમ જ ‘એ તો ભાઈ! પ્રેમદંશ દીધો’ ‘ના ના
ચોથે દહાડે લગ્નગ્રંથીઉપર મોહોર છાપ તો ઠીક લગાવી હાં’—
એ પ્રકારે વરરાજાના મિત્રોએ વર-કન્યા ઉપર કઈ કઈ મર્મવ-
ચનોની વૃષ્ટિ વરસાવી રમુજ મેળવી. ત્યાર પછી કઈ સવિશેષ
ધ્યાન ખેંચે એવું કોણીયાકોણમાં તો બન્યું નહિ. સર્વત્ર
સ્વસ્થતા અને શાંતિ પ્રસરી રહ્યાં તે વખતે મારા હૃદયમાં ને
મગજમાં કઈ જૂદો જ રંગ જામ્યો. મારા મગજમાં વિચારો-

કીડીયારાની માફક ઉભરાવા લાગ્યા. લોકલાજનાં બંધન ગમે તેટલાં મજબુત હોય છતાં પ્રેમબંધન આગળ તે પાણી ખરે છે, અને એવાં કૃત્રિમ બંધનને તોડી નાંખતા રનેહરાજ્યનું સામ્રાજ્ય કંઈક અલૌકિક જ છે,—અંતે તો તેનો જ સર્વદા વિજય છે. ધન્ય છે આ આપણા પૂર્વજે કે જેની અસાધારણ બુદ્ધિમાંથી આવી રહીઓ જન્મ પામી છે. જેની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો રનેહ—સંબંધ નહિ એવી એક વ્યક્તિ સાથે રનેહ—સંબંધના સુવર્ણબંધનથી બંધાઈ, તેને પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પી ધીમે ધીમે તે પ્રેમભાવનાને વિસ્તારવી અને સંબંધીઓનું ક્ષેત્ર પણ તદ્દનુસાર વધારે અને વધારે વિશાલ બનાવી, આ સમસ્ત જગતની સેવામાં પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પણ કરી દેવું,—એવું ઉચ્ચગ્રાહી જીવનસૂત્ર સેવનાર આર્યોએ એ ઉદાત્ત સૂત્રનો સંકેત કેવી સુંદર રીતે આ ‘કાળીયાકોળ’ જેવી ઉપરઉપરથી તુચ્છ સરખી દીસતી છતાં અંતરમાં અસંખ્ય ગર્ભિત ખોદથી દીપતી રહીયોમાં સમાવી દીધો છે! સોળ જાણુ તેને સાત જાણુનાર શું શીખવનાર હતું? આપને તો સર્વ વિદિત જ છે. ઠહાલા! એ રીતે જે અસંખ્ય વિચારના વમળમાં તે વખતે હું પડી હતી તેનું વર્ણન કર્યે પાર આવે એમ નથી! તમારી અપૂર્વગી પ્રિયાની આવી ખામીઓ ક્યાં તમને અજાણી છે જે!

બંને દીવાનખાનામાં વરવાળાંની ખેઠક આગળ એ ત્રણ ઈંચ ઉંચાં, લાટનાં પૂતળાં ઉપર દીવા ગોઠવવામાં આવ્યા હતા. કહે છે કે વરપક્ષવાળાંને માન આપવાના ચિન્હ તરીકે આમ ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી; પરંતુ ઠહાલા! ખરું પૂછો તો તેનો ઉપયોગ માનમાં વૃદ્ધિ કરવાને બદલે તેમની મશ્કરી કરવાના ચાલુ સાધન તરીકે વધારે થતો હતો.

આઠ વાગે ' ભવોત્ ' ^૧ કરવામાં આવ્યો અને નાતને જમી ઉઠતાં બેએક કલાક થયા. તે દિવસે જમણની અને મશ્કરીની મજા મેળવવામાં ભાગ્યે જ કોઈ બાકી રહી ગયું હશે; તેમ જ હસવું પણ એટલું આવતું હતું કે રખેને હસી હસીને પેટ ફાટી જાય એવી ખીક લાગવા માંડી. આ આનંદમાં મોટો ભાગ સ્ત્રીપક્ષ લેતો હતો, તથાપિ પુરુષવર્ગે પણ કઈ પાછી પ્હાની નહોતી કરી; તેઓમાંના કેટલાએક, બહુ નહિ તો થોડો પણ ભાગ લેતા હોય એમ અમને દૂરથી લાગતું હતું. ઠાલા ! ગમ્મત તો એટલી બધી પડી કે તેની વાત જ ન પૂછશો.

સ્ત્રીમંદિરમાં, બંને પક્ષમાં ગાનારી સ્ત્રીઓની છત હતી; અને તે પણ એવી સરસ કે મેળાંટુણાંનાં જોડકણાંને તો ભંડાર. યુદ્ધની શરૂઆત વર-પક્ષમાંની એક જણીએ કરી. જનીવાસે વરવાળાંને મળેલા આવકાર ઉપર તેમ જ જમણ ઉપર બહુ જ સખ્ત ટીકા તેણે કરી. તેનો તરત ને તરત કટકે કટકે સામી બાજુવાળાંએ જવાબ વાળ્યો એટલું જ નહિ પણ ઠેવાણુ (વરની મા) ઉપર વાગ્યાણુનો વરસાદ વરસાવ્યો તે વધારામાં. એ વૃદ્ધિનું માન તમારાં ગંગાબહેનને છે. યજ્ઞમાનપત્નીવતી તેમણે જવાબ વાળ્યો. તેમણે ઠેવાણુને (વરની માને) ' વિલક્ષણુ રીતભાતવાળી, ગામડીયણુ, અને કુલીનસંસ્કારવગરની ' ગાઇ. વળી તેનાં ભારે ઝવેરાત, કંકાશી સ્વભાવ, લોભ, ચપટું નાક, તેમ જ એવાં બીજાં કેટલાંક તે ચાર દિવસ દરમિયાન પ્રકટ થયેલાં લક્ષણાંને-તેમાં એનાં છાનાછપનાં નખરાં પણ ખરાં—બાકી મૂક્યાં નહોતાં. આવી જંગલી રીતે હણાયલી તે બીયારી સારા ધરની ઠેવાણુની મદદે એક બીજી

આવી પહોચી. તેણે યજ્ઞમાનપત્નીને ગાવામાં કઈ પણ ક્યાશ રાખી નહિ. ત્યાર પછી થોડી વાર સુધી કન્યાની એ ફૂટડી ને હસમુખા સ્વભાવની બહેનોએ સાથે મળીને જોડકણાં ગાયાં. તેમાં તેમણે વરરાજની બહેનોને ઉધડી લીધી. તેમાં તે બહેનોનો ખારીલો સ્વભાવ, તેમનાં લટકાં અને મટકાં, તેમની યુક્તિઓ અને મોંઢાની મીઠાશ, તેમનું ગુમાન અને અજ્ઞાન, ફૂટડાં દેખાવાનો તેમનો નિષ્ફળ નીવડતો પ્રયત્ન અને ઉઘાડો પડી જતો ડોળ, તેમનું અકરાંતીયાપણું, તેમ જ તેમની લૂગડાંલત્તાં ને ધરેણાં પહેરવાની કઢંગી રીત અને તેમનાં ચરિત્રોને લગતું પુષ્કળ ગાયું. જોડકણાં બંધ કરતી વખતે તેમને નીચા કુળનાં ગાયાં અને ઉમેર્યું કે ‘સારે ભાગ્યે વર સારા મળ્યા છે એટલે જ તેમને નાતમાં આટલો ઉભાં રહેવા વારો આવે છે, નહિ તો તો ખબર પડત.’ વરની ચારેય બહેનોને આથી બહુ જ ખોટું લાગ્યું અને ગુસ્સો ચડ્યો. તેમનો વારો આવતાં તેમણે પણ સામે તેવો જ મહેણાંનો વરસાદ વરસાવ્યો. આ ઝપાઝપીમાં કયો પક્ષ હાર્યો અને કયો જીત્યો એ વરતવું બહુ જ કઠણ થઈ પડ્યું. છતાં બંને પક્ષને આમાં ખૂબ રસ પડ્યો એમાં સહેજ પણ સંશય નહોતો. આખા દીવાનખાનામાં મોટેથી ખડખડ હસવાનો અવાજ એટલો બધો વધી પડ્યો કે જોડકણાં ગાવાના રંગમાં ભંગ પડ્યો અને પંદરેક મીનીટ સુધી તો સાંભળવાની મઝા પણ ગઈ.

ફરીથી જોડકણાંનો આરંભ કરવાનો આગ્રહ પુરુષવર્ગ તરફથી કરવામાં આવ્યો, અને વળી પાછું બળતામાં ધી હોમાયું—આ વખતે એની ઝાળ પુરુષવર્ગ તરફ વળી. કન્યાની આનંદી બહેનોએ આ વખતે જોડકણાંમાં વરરાજના ભાઈઓને ગાયા

- ને તેમનાં રજેરજ લક્ષણ ઉધાડાં પાડ્યાં. તેમાં તેમનો ભપકા-
 દાર પોશાક, તડાકા મારવાની રીત, તેમની ખીજ કટલીક કુટેવો,
 અને તેમને લાગેલી નકારી સંગતની જ માત્ર મશ્કરી કરીને
 અટક્યાં નહિ પણ ‘વીંછીના આંકડા જેવી વાંકડી મૂછો’
 સંબંધી તો એટલું બધું ગાયું કે હૃદયી જાહે. વરરાજની
 બહેનો પણ કઈ તેમનાથી ગાંજી જાય એવી નહોતી. તેમણે
 એનો એ મારો ચતુરાઈથી કન્યાબાઈના ભાઈઓઉપર વાળ્યો.
 ત્યાર પછી તો હાથેહાથની જ જાણે તડાતડી આવી પહોંચી
 હોય એવું થયું; અને એક પક્ષવાળું જોડકણું ગાંધ મેણું મારે
 કે તરત જ સામાપક્ષવાળું તેનો બંધ ખેરતો જવાબ વાળીને
 સામું મ્હેણું મારે એ પ્રમાણે સામસામી જોડકણું ગાવાં શરૂ થયાં.

એ પ્રમાણે જોડકડાંની ઝડી બહુ જ સરસ ચાલી-એવી સરસ
 ચાલી કે વરકન્યા પણ તેના સપાટામાંથી બચવા પામ્યાં નહિ.
 કારણકે આ લગ્નસંબંધથી સામાવાળાએ પોતાનું રત્ન લઈ લીધું
 છે એવી બંને પક્ષ વચ્ચે સરસાઈ ચાલી. એ પ્રમાણે વાત
 આગળ વધતે વધતે ‘નાતજાતમાં બંને કુટુંબની કેવી જાતની
 આબરૂ છે’ એ સંબંધની સરખામણી થવા માંડી. તેમાં એક
 જણીએ-કયા પક્ષમાંથી તે લક્ષમાં નથી-સામા પક્ષવાળા વિષે
 એવી મતલબનું ગાયું કે, ‘સારી કેળવણી પામેલો આબરૂદાર
 માણસ લગનસરામાં વગરનોતરે જમવા જાય એ તે કવું!
 એવી ચાલ તો કોઈ નીચમાં નીચ કુળનો પણ ન ચલાવે.’
 ગાનારે આ જોડકણું જરા વધારે મોટેથી ગાયું અને તેને લીધે
 પુરુષવર્ગના દીવાનખાનામાં જખરો ગડબડાટ અને ઘોંઘાટ થઈ
 રહ્યો. કારણ જમવા બેઠેલી મંડળીમાંથી એક જણને કાને આ
 જોડકણું પહોંચતાં વાંત જ પત્રાળામાં જે કઈ થોડુંધણું રહ્યું

હતું તે, તે માણસ એકદમ ગટગટાવી ગયો, અને કંઈ પણ વિવેકવિચાર કર્યા સિવાય અધવચ્ચ પોતાની જગ્યાએથી ઉઠી પલાયન કરી ગયો. ખરેખર ! મંડપમાં જે વખતે વીદ્યથતા સર્વે સદ્ગૃહસ્થોને ચન્દન ફૂલ પાન આપવામાં આવતાં હતાં તે વખતે ઉપલા સદ્ગૃહસ્થે દર્શન દીધાં નહોતાં એમાં સહેજ પણ શંકા નથી.

પ્રિય પતિ ! એ સદ્ગૃહસ્થ કોણ હશે ! આપ કદાપી શંકા છો ! એ તો આપણા પૌકળશંકર. એક મ્હોડેથી બીજે મ્હોડે ને બીજેથી ત્રીજે એમ પવનવેગે ખાનગી ખબર પ્રસરી રહી કે ‘ ભાઈસાહેબ વગરનોતરે પધાર્યા હતા. ’ તેમ છતાં પણ તે વાત મારા માન્યામાં આવી નહિ, તે જ્યારે તમારા નામરાશીયે નોતરે ત્રા માણસોની યાદી મને બતાવીને કહ્યું કે ‘ એને નોતર નહોતું કર્યું ’ ત્યારે મારે ગળે વાત ઉતરી. તેમણે કહ્યું કે ‘ પૌકળશંકરને ને તેમને સહેજ પણ ઓળખાણ નથી તો પછી બીજા કોઈ પણ વ્યવહારની આશા શી રાખવી !—આમ હતું ત્યારે પૌકળશંકર આવે શું કરવા ? ને કેવી રીતે ?—એ પ્રશ્ને મને ગુંચવાડામાં નાંખી.

એ ગુંચવાડો પણ થોડી વારમાં દૂર થયો, કારણ તરત જ મારા જાણવામાં આવ્યું કે તે જ સવારે પૌકળશંકરભાઈએ, વકીલાતનો જ ધંધો કરનાર એક મિત્ર સાથે તે સંબંધી પુષ્કળ ચર્ચા કરી હતી; અને તે મિત્રને પોતાના મતમાં ભેળવવાની ભાઈસાહેબની આશા નિષ્ફળ નીવડી હતી. પૌકળશંકરને આમંત્રણ નહોતું એ વાત ખરી હતી, તથાપિ પાસેના પડોશીઓને આમંત્રણ હોય અને પૌકળશંકરને આમંત્રણ ન હોય એમ બને જ કેમ ! ! ! વકીલાતનો ધંધો માંડ્યા પહેલાં પૌક-

જશંકર જેવા હતા તેવા ને તેટલા જ અપ્રસિદ્ધ શું હજી પણ
 હતા ? નહિ જ. ત્યારે આમાં ભૂલ કોની ? નક્કી નોતરાં કર-
 નાર મૂર્ખ નોતરીયાની જ. જો તેઓ જમવા ન જાય તો
 નાતમાં એમની ખોટ તરત જ જણાઇ આવે એટલું જ નહિ
 પણ જો નાતવાળાને એમ ખબર પડે કે પૌકળશંકરનું નોતરું
 ટાળવામાં આવ્યું હતું તો એમની આખરે મોટી હાનિ થાય.
 ખીજે પક્ષે વિચાર કરતાં જો એઓ જમવા જાય તો નોતરું
 ન કર્યાની વાત કોઈના જાણવામાં આવે નહિ ને મોભો સચવાય.
 પણ આવી દલીલો કરવાની પણ શી જરૂર છે ? વરરાજના
 આપ પૌકળશંકરના મિત્ર થતા હતા. તેમને મળવા પૌકળશં-
 કર જાય, અને—અને—બહુ આગ્રહ કરવામાં આવે તો જ—નહિ
 તો નહિ—જમવા પણ રોકાય તો તેમાં શો બાધ ?

તેથી ભોજનસમય પહેલાં અર્ધા કલાક વહેલા પૌકળશંકર-
 ભાઈ, મિત્રને મળવા મદનઉપવનમાં પધાર્યા, મળ્યા, અને એ
 ત્રણ મિનિટ વાત પણ કરી. પરંતુ પૌકળશંકરભાઈ નોતરા
 વગર આવ્યા છે એવી એમના મિત્રને તે ક્યાંથી ખબર પડે ?
 (છતાં ધારો કે તે બાબતની ખબર પડી હોય તો પણ તેમાં તે
 મિત્ર શું કરી શકે ?! કારણ, મિત્ર પોતે પણ ત્યાં નોતરેલા
 અતિથિ તરીકે જ આવ્યા હતા.) મિત્રે તો પૌકળશંકર નોતરે
 આવેલા છે એમ ગણી જમવા માટે લેશ પણ આગ્રહ કર્યો નહિ.
 જમવાનાં હકારાં આવ્યાં કે તરત જ પુરુષોએ મંડપ છોડીને
 દીવાનખાના તરફ વળવા માંડ્યું, અને પૌકળશંકર પણ—તેમના
 કમનસીબે—ગુપત્યુપ છાનામાના બધા ભેગા સરકયા ને જ્યાં ત્યાં
 એક સ્થાન શોધી લીધું. એમનું શૂન્ય મગજ બોલવાનો પ્રસંગ
 શોધી કહાડતું છતાં પણ એમના ચિત્તની વ્યગ્ર દશા વાર્તાલા-

પમાં એમને ભાગ લેવા દેતી નહોતી. તેથી પોકળશંકરને વાતમાં રસ પડ્યો નહિ છતાં ભોજનમાં રસ ઠીક પડ્યો. એટલામાં તો સ્ત્રીવર્ગ તરફથી નિર્દય કટાક્ષમય આણુ છૂટ્યું અને પોકળશંકરના રસમાં ભંગ પડ્યો. દરેકજણે પોકળશંકર તરફ તાકી તાકીને જોવા માંડ્યું, અને સભ્યતાનો સહેજ પણ વિચાર ક્યાં વગર મોટેથી સર્વેએ હસવા માંડ્યું. આવી અસભ્ય અને ઉદ્વેગ મંડળીમાં લાંબીવાર બેસીને પોકળશંકર જોવા મહાન સદ્ગૃહસ્થ પોતાને કેમ નીચું જોવાડાવે ? એક ક્ષણ પણ વિલંબ ક્યાં વગર પોકળશંકરભાઈ એકદમ સ્વસ્થાનેથી ઉઠ્યા—પવનવેગે પલાયન થયા—પ્રથમ દીવાનખાનું ને પછી ઘર એ બંનેનો ત્યાગ કરી ગયા તે ગયા જ—હરિ ! હરિ ! ગરીબ—બીચારા—પોકળશંકર !!!

પરમપ્રિય પ્રાણેશ્વર !

આપની શર્નિવારની પત્રિકા હમણાં જ પહોચી. તે ગીતનું ભાષાંતર આપને મોકલવામાં, હેતુ, એવાં સાધારણ જોડકડાં માટે આપ મારી પ્રશંસા કરો એ નહોતો, પરંતુ તે પંક્તિઓમાંથી જે અવલુનીય હર્ષની અને અપૂર્વ સુખની ભાવનાઓ નિઃસરતી હતી તે ભાવનાઓની સ્તુતિ કરો એ હતો. તેમ કરવાને બદલે વખાણ કરી કરીને આપે મને ગુંગળાવી નાંખી છે—અને તે પણ માત્ર એ લીટીની એક ટુંક માટે—ને તે પણ કેવી ભાષામાં જોડાયેલી ? આપણી નીરસ બળીબળી ભાષામાં કે જેમાં મૂળ તેલુગુ ભાષાની રસભરી માધુરી કદાપિ પણ ઉતરી શકે નહિ.

શર્નિવારે પાઠવેલી છે તે અને એક બે દિવસમાં મોકલવાની છું તે કૃતિઓ સંબંધમાં આપનો અભિપ્રાય શો થશે તે કળી શકતું નથી. પણ સચુર ! મને રડી લેવા ઘો; કારણ આપની પત્રિકા આવી ત્યારે હું રોતી જ હતી. મને આજ સવારનું રોજ આવ આવ કરે છે, અને આ કામ ઉપર બેઠી છું ત્યાં સુધી મારાથી રોયા વગર રહેવાશે નહિ. જે રડવાનું કામ પૂરું થયું હશે તો કાલે આપને પત્ર લખાશે.

ઓ પ્રિયતમ ! આંખમાંથી આંસુની ધારા ચાલી રહી છે એવી દશામાં પણ આપ મને અધરદાન ઘો. મારી ખાતર અને અતિશય બહાલ કરી જેમણે મને ઉછેરી મોટી કરી છે તેમની ખાતર પણ ઓ બહાલા ! મને આપ સુધારસપાન કરાવો. આપ ગાઢનિદ્રામાં હો ત્યારે કે મહાસ્વપ્નામાં હો, ત્યારે, જેવી સ્થિતિમાં હો તેવી સ્થિતિમાં ને ગમે તે સમયે, પ્રેમથી ઉભરાતા આપના ઓષ્ઠપલ્લવમાંથી અમૃતરસનું સિંચન કરો.

આ નીચેના વિશુદ્ધ ભાગ ઉપર સહસ્રવાર હું મારા ઓઠથી પત્રને મુદ્રિત કરું છું. પ્રાણનાથ—આપ પણ તેમ જ કરો અને અપૂર્વ અદ્વિતીય પ્રેમ તથા આનંદના અમૃતનો વિનિમય એ રીતે થાઓ. તથાસ્તુ !!!

પ્રિયતમ,

મારું કામ પૂરું થયું છે, તે સાથે રડવાનું પણ પૂરું થયું છે. અંચલનાં લગ્નને અંતે ગવાયલા કરુણાનનક ગીતમાં જ મારો કાલનો આખો દિવસ ગયો. તે આખો પ્રસંગ, તેમાં સમાયલા અતિ ક્રોમલ ભાવ સમેત મારા મન આગળ તરી આવ્યો અને અક્ષિસરિતામાંથી આંસુની રેલ ચાલવા લાગી. શું તે સમયનું દુઃખમિશ્રિત સુખ—કેટલું બધું મર્મદ્રાવક! કેટલું બધું મર્મદારક!

પોતાને પ્રાણુસમાન પ્રિય કન્યારત્નને ઠેવાઈના કુટુંબમાં આપી દેવાનો સમય કન્યાનાં માતાપિતાને આવ્યો. એ ક્રિયા અને એ સમય ખરી કસોટીનાં હતાં; પણ પ્રત્યેક કન્યાનાં માતાપિતાને એ કસોટીમાંથી તરી બહાર નિઃસરવા શિવાય બીજો છૂટકો જ હોતો નથી. પ્રતિક્ષણુ અધિક અધિક સમીપ આવતા જતા કસોટીસમયના વિચારે જ તમારા નામરાશિના મુખ ઉંપર કઈક જૂદો જ ફેરફાર કરી દીધો હોતો. તેમની પાસે તેમનાં પત્નીશ્રી—એક જીવતું હાડપિન્નર—ઉભાં હતાં અને બંનેની વચમાં મધુરી અંચલ ઉભી હતી. હવેની ક્રિયામાં વરનાં માતા-પિતા તથા બીજાં બધાં સગાંસંબંધીને એક પછી એક બોલાવવાં, દરેકને ચન્દન પાન અને વસ્ત્રાલંકાર આપી સત્કાર કરવો, તથા ત્યાર પછી તેમના કુટુંબમાં આવનાર નવીન માણસની (પોતાની કન્યાની) સારી રીતે-સંભાળ લેવાની વિનંતિ કરવી એ હતું.

સર્વથી પહેલું માન, મુખ્ય આચાર્યને, સાક્ષાત્ સદ્ગુણની મૂર્તિ તરીકે આપવાનું હતું. તેથી યથાવિધિ ચન્દન, પુષ્પ

આદિથી તેમનું પૂજન કરી, વસ્ત્રાદિનું દાન દીધા પછી, કન્યાનાં માતાપિતાએ, કન્યાના બે હાથ, તે પવિત્ર આચાર્યશ્રીના હાથમાં મૂક્યા, અને કંપતે હોઠે, રૂંધાયલે કંઠે, વચ્ચે વચ્ચે ખચકા ખાતે ખાતે, કન્યાના પિતાએ નીચેનો પવિત્ર શ્લોક ઉચ્ચાર્યો—
જેનો પ્રત્યેક પ્રત્યેક પાદ, શબ્દ, અને અક્ષર, સાંભળનાર સહુ ક્ષાંધનું હૃદય ચીરતો હોય, એમ ભાન થયું.

વસંતતિલકા.

પૂરાં થયાં નથી હજી પણ વર્ષ આઠ,
બાલાતણી અતિવ છે સુકુમાર જાત;
ઉછેરી છે પ્રીતિથી પુત્ર સમાન જેને,
કોડેથી ચાહી કરીયાં અતિ લાડ જેને; ૧
પુત્રી અમારી દિન આજ લગી હતી જે,
વામાંગના થઈ હવે તવ શિષ્યની તે;
પુત્રી-વિયોગથી અમે સહુ ભાન ભૂલ્યાં,
સૂઝે ન કાંઈ, દુઃખના દરીયે જ ડૂબ્યાં; ૨
ના તો શક્યાં કંઈ દઈ વધૂં-ધર્મજ્ઞાન,
છે રંક મંદમતિ ને બહુ દોષખાણ;
દોષો પ્રતિ નવ દઈ લવ લક્ષ રે'જો,
વાતસલ્યપૂર્ણ—વિનતિ, ઉરમાં ગ્રહેજો. ૩

એ શ્લોકોચ્ચારની સમાપ્તિએ, તે નાદાન નિર્દોષ બાલા ઉપર પવિત્ર આચાર્ય પોતાના બે હાથ મૂક્યા, અને પવિત્ર મંત્રોચ્ચાર કરી અખંડ સૌભાગ્યસૂચક હળદરવાળા અક્ષત ત્રણ ચપટી ભરી અંચલના મસ્તક ઉપર છાંટ્યા, અને આશીર્વાદનો વર્ષાદ વર્ષાવ્યો.

ત્યાર પછી વરનો પિતા આવ્યો; ત્યાર પછી વરની માતા, વરનાં ભાઈભોજનઈઓ, બહેનો અને બનેલીઓ, કાકા કાકી અને બીજાં સગાંવહાલાં વારાફરતી એક પછી એક આવ્યાં. ચંદનની અર્યાથી માંડીને તે આશીર્વાદ દેવા પર્યન્તની ક્રિયા એનીએ દરેક વખતે કરવામાં આવી. વરરાજનું સગું બદલાય તે જ મુજબ પેલા શ્લોકોમાંથી સગપણનો શબ્દ બદલવામાં આવતો—એટલા પૂરતો જ ફેરફાર તેમાં કરવામાં આવતો.

સર્વથી છેલ્લો વારો વરરાજનો આવ્યો; અને હવે જે ક્રિયા થવાની હતી તે કઈ માત્ર નામની જ ન હોતી; પરંતુ તેમાં તો ખરેખર ‘દાન’ કરવાનું હતું. જેનું મૂલ્ય ન થઈ શકે એવું મોંઘામાં મોંઘું કન્યારત્ન આટલાબધા સમયસુધી જે હાથમાં કાળજીપૂર્વક સચવાયું, પ્રીતિપૂર્વક ઉછર્યું ને મોટું થયું, તે રત્નને તે હાથમાંથી છૂટાં પડી હવે કોઈ બીજાના જ હાથમાં જવાનો વારો આવ્યો:—કે જે હાથ તે રત્નનું ગ્રહણ કરી હવે પછીથી તે રત્નનો ધની-પતિ-બની, તેટલી જ ચિંતાથી ને તેટલી જ પ્રીતિથી, જીવનપર્યન્ત તેને પાળનાર ને સાચવનાર હતો.

આ સત્યતા પ્રત્યેક મગજમાં ચમકારો કરી ઉઠી, અને તે બીચારાં પ્રેમવત્સલ માતાપિતાની દયા ખાતો અશ્રુપ્રવાહ પ્રત્યેકની આંખમાં ઉભરાવા લાગ્યો.

આ દાન તે જેવું તેવું દાન નહોતું. એક ‘અંગી’ પોતાનો દેહ ચીરી, ‘અંગ’નું દાન કરે તેવું એ દાન હતું; એક પંખી પોતાના શરીરમાંથી પાંખ તોડી આપે એવું એ દાન હતું. કરુણાની-પ્રેમની-સર્વની પરાકાષ્ટા આવી રહી હતી. આવી અતિ મહત્વની તથા છેલ્લામાં છેલ્લી ક્રિયા, કન્યાનાં માતાપિતા

પણ મહા મુશ્કેલીથી કરી શક્યાં. તેમને હદ ઉપરાંત ક્ષોભ થઈ ગયો હતો. તેમનાં હૃદયમાંથી દુઃખનો ઝરો પૂર વેગથી વહેવા લાગ્યો; અને એકાએક આવી દશા થઈ જવાનું કારણ તેઓ કળી શક્યાં નહિ. આખરે જ્યારે થરથરતે હાથે, પોતાની પ્રાણપ્રિય બાલકીના હાથ, પોતાના હવેથી થનાર પુત્રના હાથમાં મૂક્યા, ત્યારે તો નાનાં છોકરાંની માફક તેમણે ધ્રુસકાં ખાવા માંડ્યાં. જે પવિત્ર શ્લોકો પરચીસવાર બોલાયા હતા, તે શ્લોક, હવે, બલાતકારે શ્વાસ લઈ શકતા તે માયાળુ પિતાના મુખમાંથી મહા મહેનતે બહાર નિઃસરી શક્યા. ધ્રુસકાં ખાતાં ખાતાં, અને ઉધરસ ખાતાં ખાતાં, ખચકાતાં ખચકાતાં, ધીમે ધીમે, ગુંગળાતે કંઠે અને થડકતે સ્વરે તે એક એક પાદ, કટકે કટકે, પરાણે પરાણે નીચે પ્રમાણે બોલ્યા.

(વસંતતિલકા.)

પૂરાં થયાં નથી હજી પણ વર્ષ આઠ,
બાલાતણી અતિવ છે સુકુમાર જાત;
ઉછેરી છે પ્રીતિથી પુત્ર સમાન જેને,
કોડેથી ચાહી કરીયાં અતિ લાડ જેને; ૧
પુત્રી અમારી દિન આજ લગી હતી જે,
વામાંગના થઈ ચૂકી તવ આજથી તે;
પુત્રી વિયોગથી અમે સહુ ભાન ભૂલ્યાં,
સૂઝે ન કાંઈ, દુઃખના દરીયે જ ડૂબ્યાં. ૨
નાતો શક્યાં કંઈ દઈ વધૂ-ધર્મ જ્ઞાન,
છે રંકમતિ ને બહુ દોષખાણ;
દોષો પ્રતિ નવ દઈ લવ લક્ષ રે'જે,
વાત્સલ્યપૂર્ણ-વિનતિ ઉરમાં ગ્રહેજે. ૩

પ્રત્યેક શબ્દમાં કંઈક વિલક્ષણ અને કંઈક અવનવો જ કરુણુરસ જામ્યો હતો. ત્યાં એકઠાં થયેલાંમાં એક પણ જીવ એવો નહોતો કે જેના મર્મમાં આ શબ્દો શલ્યમાફક સાલ્યા નહતા, જેના તાપથી તેનું હૃદય દ્રવ્યું નહિ હોય અને જેને લીધે તેની આંખમાંથી આંસુની રેલ ચાલી ન હોય.

અંતે બહુ જ ગંભીર શાંતિ વ્યાપી રહી; એમ ને એમ થોડીક ક્ષણો વીતી એટલે એક પુખ્ત ઉમરની સ્ત્રીએ બહુ જ મધુર સ્વરથી છેવટનું વિદાયગીરીનું ગીત ગાવા માંડ્યું.

તે રાગના લયથી સહુનાં હૃદય દ્રવવા લાગ્યાં ને પછી સ્થિર બની ગયાં. તે ગીતમાં સમાયલો ભાવ એવો તો સુંદર ને કરુણુ છે, કે તે સાંભળતાં અગર ગાતાં આંસુ આવ્યા વગર રહે જ નહિ. તેમાંના અતિ અસરકારક ભાગનું બાષાંતર કરવાના પ્રયત્નમાં ગદ્ય કાલ આખો દિવસ મને પણ રડવું આવ્યું હતું.

માતાની વિજ્ઞપ્તિ.

(સીતાજીના મહિનાનો રાગ.)

પ્રિય ભગિનાં ! સુણો બે બોલ, કહું જે હું આ સમે,
ધારી હૈયામાં, વર્તીને તેમ, આભારી કરજે મને;
અમ પ્રાણથી પ્રિય આ બાલ, અમોલું રત્ન જે,
અમ અંધની એ છે આંખ, બધિરના^૧ કર્ણ જે;
અમ દેહનું રક્ત ને માંસ, તથા અમ પ્રાણ જે,
દર્ધ હૃદયથી તવ પુત્ર હાથ, છુટયાં ઋણથી અમે.
ગણી પથ્થર એટલા દેવ, પૂજ્યા બહુ યતનથી,
બાધા આખડી લેવામાં તેમ, જરી વિરમ્યાં નથી,

સેવ્યા વ્રત ઉપવાસ હજાર, રીઝી ત્યારે ઈશ્વરે,
 દીધો પુત્રીરૂપી પરસાદ, ચડાવો શિરે અમે.
 છાતી સરસી રાખી તેને નિત્ય, ઉછેરી છે કોડથી,
 ગણી પ્રાણસમાન, લગીર વહીલી મુકી નથી.
 અંમ પ્રાણતણા પણ પ્રાણ, જીવનનું સત્ત્વ જે,
 માફ મધુરં એકનું એક, લાડકડું બાલ જે;
 તેથી વિખૂટાં પડતાં આજ, કઈ કઈ થાય છે.
 મન મારવા કરતાં પ્રયત્ન, હૈયું હારી જાય છે,
 એ છે ગાયથી રંક અધિક, હરિણથી ભીરૂ ને
 ભલી, ભોળી અશિક્ષિત તેમ, કહ્યાગરી સાદી છે.
 સારા સંસ્કાર પાડજો નિત્ય, ટાળી અજ્ઞાન ને
 કલા અગણિત શીખવી તેમ, દેજો વિદ્યાદાનને.
 નથી વડવું પડવું કે દિન, એ નિર્દોષ બાલને,
 નથી કહેવાં પડ્યાં તેમ બહેન ! કદી કડવાં વેણુને;
 તેથી ઉચ્ચ સ્વરે મુણી શબ્દ, દેખી રાત્રી આંખ કે,
 તેની થરથર કંપશે કાય, આંસુ આંખ સારશે.
 કરે દાખ કદિ એ હજાર, ઉરે નવ લાવીને,
 દેજો મંદ સ્વરેથી બોધ, કરી કરુણા તમે.
 પૂર્વ પુણ્યતણું ફલ એહ, પ્રસાદ પ્રભુતણો,
 અમ વૃદ્ધ તણો આધાર, વિસામો દુઃખીતણો.
 એવા રતનને આપતાં સહેજ, હૈયું ઝૂલી જાય તો:
 એક બહેન તરીકે એ દાખ, ક્ષમા કરજો તમે.
 કુળદીપક દીધો છે બહેન ! ઇશ કરુણા કરી,
 (તેથી)

એક માતૃતણા મનોભાવ, અજાણ્યા તને નથી.
 અપ્સરા સમું દિવ્ય સ્વરૂપ, વહાલી પુત્રી તણું,

મારા હૈયામાં હર્ષનું પૂર, સદા તે તો આણતું;
 પુત્રીસ્વર સુણી થાતું નિત્ય, મને ગાનભાન જે,
 તેણું તમને નહિ શું થાય, કહોની બહેની ! મને,
 મારી મધુરીનું મધુસ્મિત, હરે તીવ્ર દુઃખને,
 હરે આનંદનો સૂર્ય જેમ, વિપત્તિ ઠારને.
 તેની આંખમાં આંસુની ધાર, જ્યારે જ્યારે દેખતી,
 મુજ હૈયું ચીરાતું તે વાર, હું દુઃખમાં ડૂબતી.
 એવા કંઈ કંઈ અનેરા ભાવ, અનુભવતી હું જે,
 અનુભવશે નહિ શું બહેન ! કદિ તમ મન તે.
 ઊંડા અંતરના અભિલાષ, દાખવતી નવ કદિ,
 પીડા માત્ર સમાવતી તેમ, હૈયામાં સ્વભાવથી.
 અણકથિયા તે તે અભિલાષ, અને તે પીડને,
 કળથી સહુ જાણવા નિત્ય, હું કરતી પ્રયાસને;
 યથાશક્તિ હરી તે પીડ, અભિલાષ પૂરતી,
 બહેની ! કરજે તું પણ તેમ, એ છે મુજ વિનતિ.
 મુજ દેહ તણા જે પ્રાણ, અંતરનો આરામ જે
 તેને આજ દહિં તમ હસ્ત, ચીરી મુજ કાયને.
 એવી માતવિહોણી બાલ, અનાથ અપાર જે,
 તેની માત તણા સહુ અર્થ, બહેની ! નિત્ય સારજે.
 આણી હૈયામાં કરણા બહેન ! ગણી મુજ બાળને,
 તુજ પુત્રી સમાન જ બહેન ! ચાહી સદાકાળને;
 તું કરીશ રૂડેરાં જતન, રતન સમ સાચવી,
 એવું બહેની ! તું આપ વચન, ચિંતા મુજ પરહરી.
 મુજ આંખો તણાં એ ! તેજ ! ઠરતાં જેને જોઈને,
 જતાં તે તમ લાડીલી આજ, રહેજે હવે રોઈને.

મૃદુ વચ્ચને બોલાવતા કંઠ, પુત્રી ચાલી જાય છે,
 સહેજે જીવનભરનું મૌન, વિયોગે તવાઈ ને.
 મુજ પ્રાણથી અધિક જ પ્રિય, અમોલી બાળ રે:
 ટળવળતી મુકી તુજ માત, જાતી આજ સાસરે.
 લાગે સઘળે સુમસુમાકાર, હૈયું ખાવા ધાય છે,
 હવે હસી સુધાસમાં હાસ્ય, દૃઢ્ય કેા ઉજળશે ?
 હવે કોણ મધુરા સુર, ઉતારશે વાઘમાં ?
 રમશે, જમશે ને હીંચશે કોણ, સહીયર તણા સાથમાં.
 મારી કાળજડાની કેર, અમોલા રત્નને,
 મુજ આંખથી કરતાં દૂર, હૈયે જે જે થાય છે;
 તેનું માપ લઈ શકે કોણ, કળી શકે કોણ તે ?
 મારા સુખનું ઝાઝ લુંટાય, કરું શું હવે હરે !
 હવે કેમ કરીને જીવાય ? પુત્રીના વિયોગમાં;
 એક પ્રભુ તણી છે છાય, વિયોગના તાપમાં.
 મારી ચંદુરી લાડીલી બાલ, હૈયે સ્થાન રાખજે,
 તુજ વહાલી માતને, માટ, કદિ ન વિસારજે.

(પુત્રીને)

‘નવ આણીયે આંખમાંનીર, વહાલી ! તુજ માત આ;’

(વહેવાણુને)

‘તારી લાખ ટકાની ઓ બહેન! સ્ત્રીકારજે પુત્રી આ.’

પ્રિયતમ,—

લગ્નનું સવિસ્તર વર્ણન પહોંચ્યું હશે, વાંચ્યું હશે, વિચાર્યું હશે. આપણાં આર્થલગ્ન, એ એક અતિ ગંભીર અને પવિત્ર, અતિ હૃદયદ્રાવક અને અતિ મનહર રહસ્યથી ભરપૂર ધર્મક્રિયા છે, એ બાબતમાં આટલા વિચાર પછી કોણ ના પાડી શકશે ? શું આપને અજી પાણુ શંકા થાય છે ?

એ ક્રિયામાં સાક્ષાત્ સર્વશક્તિમાન, સચરાચરવ્યાપક, પરમાત્માનું આવાહન કરવામાં આવે છે. ‘ દેવી રીતે ’ એ પ્રશ્ન થાય છે, તો સાંભળો. માણસની શક્તિ મર્યાદિત છે; પરમાત્માની શક્તિ મર્યાદાવગરની છે. પરિમિત શક્તિવાળી માનવબુદ્ધિ અકલ અને અગમ્ય પરમાત્માનું સર્વાંશે યથાર્થ ગ્રહણ કરી શકતી નથી. તેથી પરમાત્માના અગણિત અંશોનું યથાશક્તિ પૃથક્કરણ કરવામાં આવે છે. પછી તે દિવ્ય અંશોમાંના પ્રત્યેકને એક એક રૂપ ને આકાર આપી તેવા સાકાર અને સગુણ પ્રતીકને ‘ દેવ ’ એવું નામ આપે છે. એ દિવ્ય અંશોની સંખ્યા જેમ અનંત છે, તેમ દેવતાઓની સંખ્યા પણ અનંત રખાય છે. આવી રીતે અનેક દેવતાઓનું આવાહન જે ક્રિયામાં થાય, તે ક્રિયામાં તે સમગ્ર દિવ્ય અંશોને ધારણ કરનાર પરમાત્માનું આવાહન થયું છે એમ કહેવામાં લેશ પણ બાધ આવતો નથી. આવી મારી નમ્ર સમજ છે—પછી તો આપ પ્રભુ છો. વળી સૂર્ય, ચન્દ્ર, પવન, વાયુ, આકાશ, આદિ પરમાત્માની વિભૂતિઓ આ મર્ત્યલોકમાં સર્વત્ર પ્રવર્તી રહી છે ને પરમાત્માની અનંત શક્તિનું નિરંતર ભાન કરાવ્યાં કરે છે. આવી રીતે જોતાં ને વિચારતાં, જે ધર્મક્રિયામાં સાક્ષાત્ પરમાત્માનું આવા-

હન કરવામાં આવે છે, વળી જે જે અનન્ત દિવ્ય શક્તિ પર-
માત્માની લીલારૂપે વિશ્વમાં વિસ્તરી રહી છે, તેનું જ્ઞાન કરાવ-
નાર વિવિધ પ્રકારના પ્રતીકો સમક્ષ અને સર્વને પવિત્ર કરનાર
અગ્નિદેવ સમક્ષ પરમપવિત્ર મંત્રોચ્ચાર કરીને જે ક્રિયાને પવિત્ર
બનાવવામાં આવે છે; જે ક્રિયામાં દેશપરદેશના સારામાં સારા
ને પવિત્રમાં પવિત્ર પુરુષો કલ્યાણકારી આશીર્વાદપરંપરાની
વૃષ્ટિ વર્ષાવે છે, અને જે ક્રિયાના ઉદ્ઘાપનમાં, નાનાથી મોટા
જીવાનથી ધરડા, નિર્ધન અને સધન, રંક અને રાય, એમ
દરેક વર્ગના અને દરેક સ્થિતિના હજારો લોકો એક મહોટો
ઉત્સવ ગણીને હર્ષથી ભાગ લે છે;—એથી ઉત્તમ બીજું શું
હોઈ શકે? પ્રિય પતિ! કલ્પના કિંવા યોજના (conception)
માં આથી અધિક પૂજનીય, ક્રિયામાં આથી અધિક પવિત્ર,
વ્યવસ્થામાં આથી અધિક સુંદર, તેમ જ અંતમાં આથી
અધિક અસરકારક, બીજી કોઈ પણ વસ્તુ હોય, એમ મારી
કલ્પનામાં તો આવતું નથી—એ અતિ સ્પૃહણીય જ્ઞાન તો કેવળ
આપણાં આર્યજાતને જ છે,—અન્યને નહિ.

અંચળ બહેનનાં જાગૃતી મારા મનની તો ખાતરી થઈ ગઈ
છે, કે આપણી આર્યજાતપદ્ધતિ જેવી ઉત્તમ પદ્ધતિ ભાગ્યે
જ બીજી કોઈ હશે. પાંચ દિવસનો પ્રયોગ અને તેમાં એકાંતરે
વિશ્વાંતિની વ્યવસ્થા; તેમાં કરવામાં આવતી નાની મહોટી
ક્રિયાઓ, જહેવાઈયો વચ્ચે થતી વિવિધ પ્રકારની રનેહની તથા
પદાર્થોની લેવડદેવડ, તેમ જ ધર્મનિમિત્ત થતો વ્યય—એ
સર્વની કંઈક અનેરી, અવનવી ને અસાધારણ અસર મન
ઉપર થાય છે. વળી જે અર્ગાણુત દેવતાઓનું આવાહન, પૂજન
અને વિસર્જન પૂર્ણ ભક્તિભાવથી કરવામાં આવે છે, તે દેવ-

તાઓ આપણી આંખે દેખાતા નથી, છતાં પણ જાણી સાક્ષાત્ ત્યાં પધાર્યા હોયની શું એવું જે વિલક્ષણ જ્ઞાન આપણને તો વંખતે ત્યાં થાય છે, તેનું કારણ અન્ય કંઈ જ નહિ પણ ઉપર જણાવેલી સુંદર વ્યવસ્થા અને વસ્તુમાત્રની રમણીય રચના એ જ છે. એ વ્યવસ્થામાં જે રહેજ પણ ફેરફાર કે ઉતાવળ કરવામાં આવે, તો લગ્નપદ્ધતિના રંગ ઉપર તો પાણી જ ફરી વળે. અરે એટલું જ નહિ, પણ અંચલ બહેનના લગ્નમાં છેવટની ક્રિયા કરતી વખતે જે હૃદયદ્રાવક કરુણરસ સર્વેનાં હૃદય ઉપર છવાઈ રહ્યો હતો તે, અને તેની અસરથી દરેકનાં અંતઃકરણમાં માનવજીવનની રંગબેરંગી દશાનું જે ચિત્ર આબેહુય ઉભું થયું હતું તે સર્વેનું તો મીડીયું જ વળે. ખરે ! પૌકળશંકરના લગ્ન જેવું માત્ર એક જ દહાડાનું લગ્ન મને તો લૂપ્ત લય જ લાગે. નાટકની રંગભૂમિ ઉપર નામનાં લગ્ન મીનીટ એકમાં થાય છે તેવાં લગ્નમાં ને આ લગ્નમાં શા ફેર ? તથા એવા પ્રકારનાં લગ્નની કંકાતરીને માન આપવું તે કેવળ ઉપવાસ કરીને આનન્દથી જ માત્ર પેટ ભરવા જેવું નહિ તો બીજું શું !

ઠહાલા ! મારું કહેવું એવું નથી, કે ગોરા લોકોની લગ્ન-ક્રિયાઓમાં ઉત્તમ અને ઉમદા તત્ત્વો નથી. આરીકીથી જ્નેનાર ગુણાનુરાગીને તેમાંથી ઘણુંય સાફ જડી આવશે. તમને તે પદ્ધતિ બહુ રુચતી હોય તો ભલે તેનાં વખાણ કરો, પરંતુ તેટલાસાફ હિન્દુ લગ્નક્રિયાને વખોડી કાઢો નહિ, એટલી જ મારી નમ્ર વિગતિ છે. એ બે પદ્ધતિઓ વચ્ચે લેશમાત્ર પણ સંબન્ધ નથી. એ બંને પ્રકારનાં લગ્નોની કલ્પના, એકમેકથી તદ્દન જૂદાં જ ધોરણો ઉપર કરવામાં આવી છે. આર્યલગ્ન,

એક ધર્મક્રિયા છે; ઈંગ્રેજી લગ્ન એક કરાર અથવા કાયદાની ક્રિયા છે. આર્ય-લગ્નમાં ધર્મને પ્રધાનપદ અપાય છે, ને બીજા સર્વ વિકારો તથા વૃત્તિઓને વેગળાં કરાય છે, ત્યારે ઈંગ્રેજી લગ્નમાં તેથી તદ્દન ઉલટો જ ક્રમ હોય છે. આર્યલગ્નમાં, કન્યાનાં માબાપ ધર્મબુદ્ધિથી કન્યાનું દાન કરે છે, અને વરરાજા તેમ જ વરનાં માબાપ તેવી જ બુદ્ધિથી તે દાનનો સ્વીકાર કરે છે;—ઈંગ્રેજી લગ્નમાં ધર્મબુદ્ધિ જોવું કઈ જ હોતું નથી. વર-કન્યા પોતાના મનની વાસના અને વાંછનાને અનુકૂળ આવે તેવી પરસ્પર પસંદગી કરીને પરસ્પરનો યોગ સ્વતંત્ર રીતે સાધે છે. આર્યલગ્ન-પદ્ધતિમાં, લગ્નસંબંધ બાંધનાર વર-કન્યાની સંમતિ નથી લેવાતી, અને માબાપે કરેલી પસંદગીને વર-કન્ય-મૂળે મોઢે શરણુ થાય છે; ત્યારે ઈંગ્રેજી લગ્નપદ્ધતિમાં, વર-કન્યા ‘મનનાં માન્યાં’ પ્રેમ-પાત્રની પસંદગીમાં સ્વતંત્ર હોય છે ને તેમનાં માબાપ તેમાં કઈ કરી શકતાં નથી. આર્ય-લગ્નસંબંધની નોંધ ઈશ્વરને ત્યાં અદૃશ્ય નોંધપોથીમાં લેવાય છે, ત્યારે ઈંગ્રેજી લગ્નસંબંધની નોંધ સર્વેની નજરે ચડે એવા ‘રેજીસ્ટર’માં રહે છે. આર્યલગ્ન-સંબંધ, માત્ર દૂરજ બળ-વવાની-કર્તવ્ય-કર્મ કરવાની બુદ્ધિથી બંધાય છે ને તેની મર્યાદા આ જ-મની પાર પણ પહોંચે છે,—ત્યારે ઈંગ્રેજી લગ્નસંબંધ માત્ર મનની વાસનાઓની તૃપ્તિ અર્થે હોય છે, અને આ લોકમાં પરિપૂર્ણ થવું એમાં જ એ સંબંધની સાર્થકતા મનાય છે. આર્ય તેમ જ અનાર્ય એ બંને પ્રકારના લગ્નસંબંધોને પર-માત્માનું આવાહન કરી પવિત્ર બનાવવામાં આવે છે, તથાપિ બંને વચ્ચે મહોટો અંતર, મહોટો ભેદ આ છે, કે આર્ય-લગ્નસંબંધ અભેદ-ત્રુટી નહિ શકે તેવો—છે, જ્યારે ઈંગ્રેજી સંબંધમાં બીજા કશાથી નહિ તો કાયદાની મદદથી તો વિચ્છેદ-

પાડી શકાય છે. ઈંગ્રેજી લગ્નપદ્ધતિસંબંધમાં મારા મન આટલો ખટકો રહી ગયો છે ને તે મને બહુ જ મુંઝવે છે. જે લગ્નસંબંધનો કરાર, અર્થે પવિત્ર મહાત્મા સંમુખ, પવિત્ર વાતાવરણમાં, અને અતિપવિત્ર તેમ જ પતિતપાવન એવા પરમાત્માનું આવાહન કર્યા પછી જ,—અને તે પહેલાં નહિ—એવી રીતે જે કરાર કરવામાં આવે, તે કરાર, ઉપર વર્ણવેલા સંયોગોની ગેરહાજરીમાં અને પરમાત્માની સહજ પણ સંમતિ લીધા વગર કેવી રીતે તુટી શકે વાઝ?—એ મારી સમજમાં આવી શકતું નથી.

શું આપની નજરમાં છૂટાછેડા કરવાની પદ્ધતિ આશીર્વાદ સમાન જણાય છે?—જે તેમ જ હોય તો આપની સાથે વાદમાં ઉતરવાની ઈચ્છા આ દાસીને નથી. બાકી આટલી ખાત્રી રાખજે કે આપણી આર્યલગ્ન-પદ્ધતિમાં, એ છેડા-છૂટકાની રીતને અવકાશ જ નથી. કારણ આર્ય-લગ્ન-સંબંધનો ઉદ્ભવ ધર્મ-કર્તવ્ય-ની ભાવનામાંથી થયો છે, ને એનું લક્ષ્ય તેમ જ અંત પણ ધર્મ જ હોય છે. તેથી આર્યલગ્ન જેવી ગગનગામી ભાવનાનો, ‘છૂટાછેડા’ જેવા અનાર્ય અને અધોગામી આચાર સાથેનો યોગ તદ્દન અનુગતો અને અસંભવિત છે. શું! ‘ધર્મ’ શબ્દ સાંભળતાં છીટ્ છીટ્ થઈ જાય છે? ભલે. ત્યાં પણ મારે તકરાર નથી. પરંતુ કૃપા કરી એ બંને એકમેકથી તદ્દન વિપરીત ભાવનાઓનો યોગ સાધશો નહિ; કારણ એ બંનેનો મેળ કદિ પણ જામે એમ નથી; એ બંને એકમેકનાં ઝેરી કાળસમાન છે. હિન્દુ લોકની કાળી ચામડી ઈંગ્રેજ લોકના જેવી ગોરી બનાવવી કદિ સહેલ હશે, પરંતુ છૂટાછેડા કરવાની પદ્ધતિ આર્યલોકોમાં દાખલ કરવી, એ તેથી પણ વધારે મુશ્કેલ છે.

પ્રિયતમ ! મારા હૃદયમાં કંઈ કંઈ થઈ જાય છે. અંતરમાં એવું તો નિરંકુશ તોફાન મચી રહ્યું છે, કે ન પૂછો વાત. હૃદયના ઉછાળા કોઈપણ પ્રકારનો અંકુશ સહન કરી શકે એમ નથી—અને મારો વિચાર પણ અંતરના ઉભરા સ્વચ્છન્દરીતે બહાર કલાડવાનો હતો, પરન્તુ આપે ભેટ આપેલી સાહીબેનમાં (ફાઉન્ટન પેન) સાહી ખલાસ થઈ ગઈ છે; તેમ જ આટલામાં સાહી ન હોવાથી ન છૂટકે અટકવું પડે છે; કારણ આપ જાણો જ છો કે સાહીબેનને બદલે સીસાપેન વાપરવી મને બીલકુલ ગમતી નથી.

પ્રિયતમ:—

કાલ રાત્રે, મારી સાહીપેને મને અણીની વખતે નિરાશ કરી, અને હું તરત જ ઊંઘી ગયું. પરંતુ તે વખતે મારા મગજમાં એટલા બધા વિચારો ઉભરાતા હતા, કે મને નીરાંતે ઊંઘ આવી નહિ, અને અત્યારે પણ મારી આંખમાંથી ઘેન ઉડી ગયું નથી. હજી પણ અર્ધી સ્વભાવસ્થામાં હું છું એમ કહો તો પણ ચાલે.

હમણાં હમણાંની મને અવલોકન કરવાની બહુ જ લાત લાગેલી છે, અને તેના પરિણામરૂપે મારાં ઢંગધડા વગરનાં લખાણો કદાચિત્ તમને રૂચે એવાં ન પણ હોય. પરંતુ ત્યાંસુધી તેવી મતલબનો રહેજે પણ ઈશારો આપના પત્રમાં કરવામાં આવ્યો નથી ત્યાંસુધી, મારી સમજ પ્રમાણે, મારા અંતરના ઉભરા કહાડવાનો મને પૂરેપૂરો હક્ક છે. આપ મારા રહસ્યમિત્ર છો, મારા માલિક છો; મારા પ્રભુ છો, મારા જીવનો કોઈ પણ અંશ આપના થી, હું કદિ પણ છુપાવી શકું એમ નથી.

‘આપણા ઈંગ્રિજ ભણેલો વર્ગ’ તને રુચતો નથી, તથા તેમના સંબંધમાં તને તિરસ્કાર થવા માંડ્યો છે’ એવો વિચાર મનમાં લાવીને મને અન્યાય કરશે નહિ; કારણ મને એ વર્ગ ઉપર જેટલો ભાવ છે એટલો ભાવ ખીજા કોઈ પણ વર્ગ ઉપર નથી. પરંતુ માફ એવું માનવું છે ખરું કે, ધણા ઈંગ્રિજ ભણેલાઓને પોતાની સંસ્થાઓનું લેશપણ જ્ઞાન હોતું નથી, અને પરદેશીય સંસ્થાઓ તથા રીતિરિવાજોનું કેવળ ઉપરચોટીયું જ્ઞાન હોય છે, જતાં પણ તેઓ પોતાની સંસ્થાઓને વખોડવા અને પરદે-

શીય સંસ્થાઓને વખાણવા તથા તેની નકલ કરવા આંખો મીચીને મંડી પડે છે. કેળવાયલા તથા સુધરેલામાં અપતા ધણા જણા તો એવા હોય છે, કે આર્યધર્મસંબંધી લાંબી લાંબી વાતો કરે ખરા, છતાં ખરા ધર્મનો કક્રોચ જાણતા હોય નહિ. વળી ખીજા કેટલાક એવા હોય છે, કે તેઓમાં આપણાં મંદિરો, મૂર્તિઓ અને એવી જ કેટલીક અન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં રહેલા ગભિત સંકેત તથા અર્થ સમજવા જેટલી શક્તિ હોતી નથી તેમ છતાં પણ તેની નિંદા કરવા મંડી પડે છે એટલું જ નહિ પણ પરદેશીયના મોહમાં એટલા તે આંધળા બીત બની જાય છે, કે જે ખ્રીસ્તી સંસ્થાઓ પાછળ તેઓ એટલા બધા ઘેલા બની જાય છે તે ખ્રીસ્તી સંસ્થાઓમાં પણ આપણી સંસ્થાઓ માફક જ દેવળો પ્રતિમાઓ અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ એક નહિ તો ખીજા રૂપમાં હોય છે, એ વાત તેમને સૂઝતી નથી. જેનાથી માણસનામાં વિચાર કરવાની શક્તિ મેળવાય તેનું નામ કેળવણી: જેનાથી સાર શું ને અસાર શું, ખરું શું ને ખોટું શું, શામાં લાભ છે ને શામાં હાનિ છે, ઇત્યાદિ સૂચવનાર વિવેકબુદ્ધિ ખીલે તેનું નામ કેળવણી. કાઈ પણ રીતરિવાજ આપણને તાત્કાલિક દૃષ્ટિથી ને તાત્કાલિક બુદ્ધિથી અનર્થ-કારક લાગ્યો તો તેટલા સાર તેને વગરવિચાર્યો એકદમ સમૂળો જડમૂળથી ઉમેડી નાંખવો એ શું સુધારો કહેવાય ? રીતરિવાજ શી રીતે દાખલ થતો, તે દાખલ થયો ત્યારે સામાજિક સ્થિતિઓમાં અનુક્રમે એવા શા શા વિકાર કે સંસ્કાર થયા, કે જેના પરિણામે તે જ રિવાજ અત્યારના રૂપમાં પ્રચલિત છે ઇત્યાદિ બાબતોનો શોધ કરવો, તેના સંબંધમાં શાંત, નિર્વિકારિ ને નિષ્પક્ષપાત ચિત્તથી વિચાર કરવો, તેને પરિણામે જે નિર્ણય થાય તે પ્રમાણે તેને આચારમાં મૂકવા પ્રયત્ન કરવો ને તેમ

કરતાં તે રિવાજનો અનર્થકારક ભાગ જ નાશ પામે ને બાકીનો ઉપયોગી ભાગ કાયમ રહે, એવી રીતિએ તેમાં જરૂર પડતો ફેરફાર કરવો એનું નામ તે ખરો સુધારો. તેમ તેવો સુધારો દાખલ કરતી વખતે પણ દેશ, કાળ, સમાજસ્થિતિ અને જન-સમાજની મનોવૃત્તિનો વિચાર પણ વિસરાવો જોઈએ નહિ. એ સર્વ અનુકૂલ થાય તો જ તે સુધારો અમલમાં મૂક્યો સાર્થક કહેવાય, નહિ તો પછી તેમાં સુધારાનો ઉધારો જ સમજવો. પ્રિય પતિ! હાલના કહેવાતા સુધરેલાઓ આટલી બધી દીર્ઘ-દષ્ટિ વાપરે છે ખરા? જ્યારે એથી વિપરીત ચિત્રો આપણી નજરે પડે, ત્યારે તેવા કેળવાયલામાં ને સુધરેલામાં ખપતા માણસો પ્રત્યે આપણને અભાવ ઉપજે તો તેમાં શી નવાઈ?

એ દોઢડાલાઓ આપણી વીરપૂજનનો દોષ કહાડે છે. વીર-પૂજનમાં શું પાપ આવી ગયું તે મને તો સમજતું નથી—એ તો ઠીક પણ એમની ચરમાવાળી આંખોને એટલું પણ નથી સૂઝતું કે ઈંગ્રેજ લોકોને પણ વીરપૂજનની લત લાગેલી છે ને તે આપણા કરતાં પણ વધારે. ઈંગ્રેજ લોકો જે પૂતળાં ઉભાં કરે છે, સ્મારકો સ્થાપે છે તથા વાર્ષિક ઉત્સવો ઉજવે છે, તે વીર-પૂજન નથી તો શું છે? —આપણામાં, ગુજરી ગયેલાં માણસો પાછળ જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે, તે ઉત્તરક્રિયાની પેલા દોઢ-ચતુરો હાંસી કરે છે, પણ ખ્રીસ્તી લોકોમાં પણ એ જ ક્રિયાને મળતો આવતો ‘ઓલ સોલ્સ ડે’ નામે એક દિવસ હોય છે—એનું કેમ?—એ વાત તો તેમનાં મગજમાંથી સરી જતી જ હશે. ગયે વર્ષે મિસ લવલીએ ‘ઓલ સોલ્સ ડે’નો જે હવાલો કહ્યો હતો, તે ખરેખર જ રમુજ હતો. આપણામાં ધર્મના જુદા જુદા પંથો પડ્યા છે, તેને તેઓ તુચ્છકારી કાઢે છે પણ

મુક્તિદેજનો પંથ ઇસાઈ ધર્મમાંથી નીકળ્યો, તે વાતનું કેમ ? મને શક છે, કે આ પૃથ્વી ઉપર ભાગ્યે જ એવો એક પણ ધર્મ હશે કે જેમાંથી અનેક જાતના ફાંટા ન ફૂટ્યા હોય, અથવા જેના ઉપર હદપારનો ફાલ આવ્યો ન હોય, તેમ જ જેમાં કોઈ પણ જાતની ધર્મક્રિયા કે તેમનું નિશાન પણ ન હોય, એવી કોઈ પણ સંસ્થા ભાગ્યે જ શોધી જડે.

કેટલાક લોકોને, પોતાને જન્મથી પ્રાપ્ત થયેલાં ધર્મ કે જાતિ રુચતાં આવતાં નથી. તેથી તેવાઓની નજરમાં કોઈ બીજાં જાતિ-ધર્મ, પોતાની ખરી કે ખોટી સમજ મુજબ, પોતાનાં જાતિધર્મ કરતાં ચઢીયાતાં લાગે છે. જેમને અંતઃકરણમાં એવા જ પ્રકારની ખાતરી થઈ ગઈ હોય, તેવા માણસો જે પોતાનાં જાતિ-ધર્મ છોડી દે અને પોતાને સર્વ રીતે અનુકૂલ એવાં બીજાં જાતિ-ધર્મમાં એકદમ ચાલ્યા જાય તો તેમને હું પ્રામાણિક પુરુષો ગણું છું:—જોકે મારે કહ્યાવગર ચાલતું નથી કે તેવામાંનાય કેટલાક પેલા કપાયલી પૂછડીવાળા શીયાળની ગત રમે છે—તેમને વિષે તો સમજ્યા. પરંતુ જે સદ્ગૃહસ્થો, મૂવેલાં પાછળ ઉત્તરક્રિયા ન કરવાનો ઉપદેશ કરે, છતાં પોતાનાં દાદા-દાદીને રાજી રાખવા ખાતર કે ગમે તે કારણથી, એની એ ઉત્તરક્રિયા પોતાને ત્યાં પ્રસંગ આવે ત્યારે કરે છે; જેઓ વિધવાઓને પુનર્લગ્ન કરાવવામાં અતિ ઉલટભર્યો ભાગ લે, છતાં પોતાના ઘરમાં પોતાનો ભાઈ ભત્રીજો એ બાબતનો દાખલો બેસાડવા જાય ત્યારે માંદા પડે કે મરવા પડે; અથવા જેઓ નાયવાના નીચ ધંધામાં ફસાયલી છોકરીઓની વિરુદ્ધમાં લાંબાં-લાટ ભાષણો કરે છતાં તે વર્ગમાંની બાલકમાં બાલક કુમારિકાને પરણવા માટે પોતાના મનને કે પોતાનાં સગાંવહાલાંને ખાત્રી-

પૂર્વક સમજાવી શકે નહિ તેવા સદ્ગૃહસ્થોની કહેણી વિરુદ્ધ રહેણી અથવા રહેણીવગરની કહેણી મારાથી સાંખી શકાતી નથી. પ્રામાણિકપણું સર્વથા પ્રશંસાને પાત્ર છે. કહે તેવું કરનાર અને વિચારે તેવું આચરનાર પ્રામાણિક માણસોની પ્રામાણિકતાનાં જોટાં વખાણુ કરીએ તેટલાં ઓછાં છે—પછી બલેને તેમ કરવામાં તેઓની બુદ્ધિ શેષસંધાના વિચાર કરતી હોય—તેની ફિકર નહિ. પરંતુ અપ્રામાણિકપણાનો કે છલકપટનો વેષ ધારણુ કરી આવનાર—બુદ્ધિમાનોની બુદ્ધિ કે શાણપણુને તો કોઈ પણ રીતે વખાણુી શકાય નહિ.

ઠહાલા, ટીકા કરવામાં શું હું બહુ જ સખ્ત બના છું ? જો તેમ બન્યું હોય તો ક્ષમા કરજો. પ્રહાર કરતી વખતે લેશ પણ કસર ન રાખવી, એવો મારો સ્વભાવ આપને સારી પેઠે જાણીતો છે. નરમ થતાં શીખવાની મારે બહુ જ જરૂર છે; તે શિક્ષા દેવામાં આપે ગુરુ થવું જોઈએ. અલંબત એમાં કઈ પણ અંગત ટીકા નથી કરી—ઉધારત જ લખ્યું છે. જેને માથે બંધબેસતું આવતું હોય તે બલે પહેરે. ઉપર ઉપરથી નરમ અને નિસ્તેજ દેખાય છતાં અંદરના ભાગમાં ઓકારી આવે એવો કચરો અને સડો છુપાવનાર ત્રાસદાયક પાઘડી જેવી એ ચીજ નથી.—પરંતુ એ ચીજ તો અસહ્ય ભરતકામમાં વપરાતા કિનની બનાવટનો છે. તે ઉપરઉપરથી રહેજસાજ ખૂંચે એવી ખરી પરંતુ અંદરખાનેથી તો આરોગ્ય આપવાના ગુણુવાળી છે તેનું સૂક્ષ્મપણુ અવલોકન કરો, તેના ગર્ભભાગમાં નજર નાંખી બરોબર તપાસો—ત્યારે અને ત્યારે જ મારા ભાષણના બદલામાં મારા ઉપર આપને વધારે ઠહાલ આવશે.

પત્ર ૩૨.

હા.....શ. આખરે આવી ખરી ! હું એટલી બંધી રાજી
રાજી થઈ ગઈ છું, કે બહાલા ! છેલ્લા બે કલાકથી તેનું પાન
જ ક્યાં કરું છું. તેને કરાવવા નાંખ્યે બરોબર મહિનો થયો.
આપે માણિકનાં કંકણ આપી મને આશ્ચર્યચકિત કરી હતી તેને
બીજે જ દિવસે તે કરવાનો હુકમ મેં કારીગરને આપ્યો હતો.
આપ મદન-ઉપવનમાં પધારવાના હતા તે વખતે આપને પણ
એમ અચિંત્યા ચકિત કરવાની મારી ધારણા હતી—પરંતુ હું
આશાભંગ થઈ. આપે વાયદો ન પાડ્યો તેમ તે કારીગરે
પણ વાયદો પાડ્યો નહિ. બે અઠવાડીયામાં તયાર કરી આપ-
વાની કબૂલાત કર્યા છતાં પણ તે કામ પૂરું કરવામાં તેણે પૂરાં
તયાર અઠવાડીયાં લગાડ્યાં, પરંતુ કર્મભ્રષ્ટ થવા કરતાં કાલભ્રષ્ટ
થવું સાફ. નહિમામા કરતાં કહેણામામા શા ખોટા ? સમૂળગાં
તે વગર રહીએ તે કરતાં મોડું તો મોડું પણ મળ્યું તે ઠીક. જે
હર્ષનો ઉન્માદ મને થયો છે તેના પરિણામમાં મેં તે કારીગરને
માફી આપી છે.

તે શું હશે તે અટકળી શકે છે ? મારી પક્ષી ખાતરી છે કે
તે વાત તમારી શકિત બહારની છે.

મારા મનમાં તો એમ થાય છે, કે એ ચીજ સંતાડીને રાખી
મૂકું અને મોડાં વહેલાં પણ જ્યારે આપનાં પગલાં આ ભૂમિને
આવન કરે, ત્યારે જ અણુધારી રીતે તે વસ્તુ આપની નજરે
નાંખી આપને અજ્ઞયબીમાં નાંખી દઉં; પણ એવી રીતે ચીડવ-
વાની શકિતવાળું હૃદય લાવવું ક્યાંથી ! ગમે એટલું પણ અમે
તો આખર અખળા જાત જ ને !—અમારું તે શું ગળું !
એટલાં તો સરલ કે રહેજ પણ પેટમાં ટકી શકે નહિ. બીલા-
ડીના પેટમાં ખીર ટકે તો અમારા પેટમાં છાતી વાત ટકે.

‘અમે તો ક્યારનું જાણી ગયા છીએ’—એવું તમે કહો છો નહિ વાર ! ‘એ તો મને બક્ષીસ આપવાની ધારણાથી તૈયાર કરાવેલી મારાં દેવીશ્રીની રંગીન છબી છે’—હા-આ ! તદ્દન સોળે સોળ આના ખરી વાત,—અર્થાત્ તદ્દન ખોટી વાત. નથી તે તમારાં દેવીશ્રીની છબી—છત્તરનો પાડ માનવા જેવું છે કે તે દેવીશ્રીના મગજમાં હજી એટલો બધો ગર્વ નથી બરાયો—તેમ જ નથી તે આપને ભેટ તરીકે આપવાની. એ તો મેં મારા પોતાના ઉપયોગ માટે તૈયાર કરાવી છે, અને તે છબી, મારા સૌભાગ્યરક્ષક ! આપની છે.

ઠહાલા ! એક પુરુષના પ્રેમની અને એક સ્ત્રીના પ્રેમની વચ્ચે જે આકાશ પાતાલ જેટલું અંતર રહે છે તે વિલોકવા જેવું છે. સ્ત્રી પોતાના પતિને—પોતાના નાથને, પોતાનું તન-મન-ધન, પોતાનું હૃદય, પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પે છે, અને તેની મૂર્તિને, એક ઉચ્ચ આદર્શરૂપે પોતાના હૃદયમાં સ્થાપી નિરંતર તેનું પૂજન અર્ચન કરે છે. પુરુષને તેવું કંઈ જ હોતું નથી. તેને તો પોતાનું મન રાજી રાખવાને નિલ નવા નવા આદર્શો જોઈએ અને તેમાં પણ પરીઓ અને અપ્સરાઓ ઉપર તેનું ચિત્ત વધારે ચોંટે છે. મારું કહેવું ખોટું લાગે છે !

ખાતરી કરી જોવી હોય તો ઠહાલા ! એ સૂત્રને આપના જ સંબંધમાં લગાડી જુઓ. આપણે એ વર્ષ સુધી સાથે રહ્યાં તે દરમ્યાન આપની પ્રવૃત્તિ કેવા પ્રકારની હતી ? રવિવર્માનાં—અને તેમાં ખાસ કરીને અપ્સરાઓનાં—ચિત્રો એકઠાં કરવા આપ કેટલોબધો પરિશ્રમ લેતા હતા ! ખચિત તમને તેનો મોહ જ લાગ્યો હતો; અને આપણા શયનમંદિરમાં ધ્યાન ખેંચે એવી મોખરેની જગ્યાએ, આપે તે ચિત્રો ગોઠવ્યાં ત્યારે હું

એક અક્ષર પણ ખોલી નહોતી—જે કે પેલી દડો ઉઠાગતી અર્ધાઉઠાડી અપ્સરાની જાણી સામું જોવાનું તો મને બહુ જ ભારે થઈ પડતું. તે જાણીની જગ્યાએ કદાચિત્ આપનાં દેવી-શ્રીની જાણી તયાર કરાવીને આપે મૂકી હોત તો આપના તે કૃપાને સ્નેહમય ચાતુરીના નમુનારૂપ જ હું લેખત.

પરંતુ આપ તેમ કરવા પામે તો પહેલાં તો અગમચેતી વાપરી મેં એ સ્થાન ખોટી લીધું છે. આપની મધુરી મૂર્તિની જાણી, આપની મનની માનીતી જાણી કરતાં સહેજ મહોટી છે; અને મારો વિચાર આપે મૂકેલી જાણી ઉપર આપની પોતાની જાણી મૂકવાનો છે કે જેથી કરીને તે અકારી જાણી મારી નજરે કોઈ પણ દિવસ પડે નહિ. કારણ એ રાંડ વેશ્યાનું મ્હોં કોઈ સ્થલે જોવું મારાથી સહેવાય એમ નથી—પછી તમારે જોઈએ તો મને ઘેલી કહો કે અદેખી કહો. એ દુષ્ટાનાં દર્શન એ જગ્યાએ મને એટલી બધી વાર અને એટલા બધા લાંબા સમયથી થયાં છે, કે ગમે તે જગ્યાએ સૂતી હોઈં છતાં જગતાં વાંત જ પહેલવહેલો દેખાવ જે મારી નજર આગળ ઉભો થાય છે, તે એ રંડનો જ હોય છે. તે ટાળવાનો ઉપાય હવે મારે હાથ લાગ્યો છે ને તે પણ આવો સારો, તેથી મને પારવિનાનો આનંદ થયો છે.

એ બાબતમાં મારો સ્વભાવ હૃદયકી ગયેલો અને અવિચારી છે એ આપ સારી પેઠે જાણો છો. ‘તું તો બહેમીનું ઝાડ છું’ એમ કરી આપ હમેશ મારી મશ્કરી કરતા હતા છતાં પણ ન કરે નારાયણ ને પથારીમાંથી ઉડતાં સવારના પહોરમાં ત્રીલાડીનું મ્હોં મારાથી જોવાઈ જતું તો પાછી પથારીમાં પડતી ને એક નાની સરખી ઉંઘ ખેંચી લીધા વગર પ્રાણાંતે પણ હું

ઉઠતી નહિ. પરંતુ એ દિવસો ગયા. હવે એવા વાંધાસાંધા નડશે નહિ ને બધું બરોબર સીધુંસટ ઉતરશે; કારણ હવે તો એક બાબુએ આપની તસવીર ને બીજી બાબુએ દર્પણમાં પડતીનું પ્રતિબિંબ; એમ મારી બંને બાબુએ આપ જ વિરાજેલા હશે. તેથી આપના હસમુખા ચહેરાનાં દરરોજ સવારના પહોરમાં દર્શન કર્યા બાદ મારી જીવનયાત્રાનો આરંભ થશે. એટલે પછી કોઈ પણ પ્રકારનો અમંગલ કે અભાગીયો બનાવ બનવાનો સંભવ ઉડી જશે ને એવી શ્રદ્ધામાં ને શ્રદ્ધામાં મારા દિલમાં આનંદ આનન્દ ને આનન્દ છાઈ રહેશે.—ખચિત, એમ જ. વળી રાત્રે સૂતી વખતે પણ આપની મનમોહન મૂર્તિનું પાન કરતે કરતે મારી આંખો બીડાશે, અને કેવળ આપના જ વિચારો ને આપનાં જ સ્વપ્નાંમાં મારી આખી રાત્રી વીતશે.

પ્રિય કૃષ્ણ,—

અરરરર ! આ શું થઈ ગયું ! આપનું નામ મારાથી લખાઈ જવાયું !! એક સ્ત્રીથી પુરુષનું નામ લખાય કે લેવાય ખરું કે ?

તેમાં હજી પારકા પતિનું નામ તો સૌ કોઈ લે.—તેમાં કંઈ હરકત ગણાતી નથી,—પણ પોતાના પતિનું નામ લખાય ખરું !! લખાય કે ન લખાય, પણ એકવાર લખાયું તો હવે તે આપનાથી વંચાવું જ નેહએ. ઠહાલા ! આપ મને ખેશરમી કહેશો ! આ સાહીબેને તે નામ અણચિતવ્યું ચિત્રી કહાડ્યું; પરંતુ તેનો પણ વાંક મારાથી કહાડી શકાય એમ નથી. કારણ પ્રત્યેક ક્ષણે તમારી જ છબી મારી નજર આગળ તરી રહે છે અને પેલા ગીતમાં ગાયું છે તેમ અહોનિશ તમારા જ નામનું રટણ થયાં જાય છે. તો પછી મારા અન્તરાત્માનો અતિ નિકટ સહવાસ ભોગવતી આ સાહીબેન વિશ્વાસઘાતી નીવડી મને પ્રસાવે એમાં શી નવાઈ ! એ પેનની ભેટ કરનાર પણ આપ જ, એટલે તે આપનું જ ખેંચે.

મને અતિશય ઠહાલું આપનું નામ; તે નામ દઈ આપને બોલાવું તેમાં શો બાધ પ્રભુ ! શું આપને પસંદ નહિ પડે ! મારી હૃદય-વીણાના પ્રેમરૂપી તારમાંથી રણકી ઉઠતો મધુર ધ્વનિ આપને નહિ રુચે ! અહોહો ! આપને મોઢે મારું નામ સાંભળતાં મારા શરીરમાં આનંદનો કેવો ચમકારો થાય છે ! અને જેવી રીતે આપ મને બોલાવતા તેવા જ લહેકાથી જ્યારે મારો માનીતો નાનકડો પોપટ મને બોલાવે છે, ત્યારે તેના ઉપર પણ હું કેટલી બધી ઓવારી જાઉં છું ને બદલામાં કેટલી બધી ઉદારતાથી તેના ઉપર સ્નેહવૃષ્ટિ વરસાવું છું !!

આપણી કેટલીએક રૂઢિઓ મને તો તદ્દન અકલવગરની અને મૂર્ખાઈભરેલી લાગે છે ! એક સ્ત્રી પોતાના વરને, અગર પુરુષ પોતાની વહુને નામ દઈને બોલાવતાં શરમાય, એ કેટલું બધું એવકુશાધિરેલું લાગે છે ! લાંબા વખતની પડી ગયેલી ટેવ, માનસના—પછી બલે તે પુરુષ હોય કે સ્ત્રી—હૃદયબલ ઉપર કેટલી બધી અસાધારણ સત્તા ધરાવે છે ! કારણ હું ખાત્રીપૂર્વક માનું છું કે મરદાઈનો શોકો ધરાવનાર પુરુષોમાં અને તેમાં પણ કેળવાયલા, સુધરેલા, અને સુધારક વર્ગમાંથી ઘણાય એવા નીકળશે, કે જેઓ વહુનું નામ દેવાનું કહેવામાં આવતાં, કદાચિત બીજા કસામાં નહિ તો આ બાબતમાં ખસુસ કરીને—સોળમી સદીની અસલી જમાનાની રૂઢિની મદદ લેશે, અને જાહેરમાં નામ દેતાં ઓસંગાશે—શરમાશે.—પછી ઘરમાં બલે તે નિત્ય નામ દઈને બોલાવતો હોય.

દરેક હિંદુ કુટુંબમાં હરહમેશ સાધારણ થઈ પડેલા રીવાજનું પ્રતિપાદન કરવા દાખલાઓ ટાંકી બતાવવા, એ તદ્દન વધારે પડતું છે, તથાપિ આપને ખોટું ન લાગે તો મારા અંગત અનુભવનાં કેટલાંએક ખાસ જાણવાજોગ પસંદગીનાં ઉદાહરણ આપું. કારણ અત્યારે મને એવું તાન આવ્યું છે, કે તેના પંજામાંથી તમારાં જ્ઞાણાં સંબંધીઓ પણ છટકી શકે એમ નથી.

કેટલાંક વર્ષની વાત ઉપર, હું જ્યારે નાની છોકરી હતી ત્યારે, અમારી પડોશમાં એક મહોટા ન્યાયાધીશ સાહેબ રહેતા હતા. તેમને એક પ્રસંગે કંઈ કામસર પોતાનાં પત્નીને બોલાવવાની જરૂર પડી. નજીકમાં કોઈ માણસ ન હોવાથી પત્ની-શ્રીને કેવી રીતે બોલાવવાં એ બાબતની મહોટી મુંઝવણમાં તેઓશ્રી પડ્યા; અને પોતે ન્યાયાધીશ છતાં પણ એ વિષયમાં

કંઈ માર્ગ તેઓને સૂઝ્યો નહિ. થોડી વાર થોભ્યા, છતાં કોઈ પણ ન આવ્યું એટલે આખરે હારીને તેમને પોતાને શ્રીમુખે પત્નીને બોલાવવાની જરૂર પડી. એ બોલાવવાની પદ્ધતિ ફેવી સુંદર હતી ! ‘અરે ઓ !—સાંભળ્યું કે !—ક્યાં છું !—ક્યાં ગઈ—સાંભળે છે કે—!’—એવાં એવાં સુંદર સંબોધનથી તેઓ જૂમ પાડવા લાગ્યા, તથાપિ કંઈ પણ જવાબ સામો મળ્યો નહિ. એટલે મને દયા આવી. હું તે વખતે એટલા ઉપર બેઠી બેઠી ગંજીનાં પત્તાંનો કિલ્લો બનાવતી હતી. તે મારી માનીતી રમત મેં છોડી દીધી અને તેમની નજરે પડું એવી રીતે હું દોડી. ન્યાયાધીશ સાહેબે મને દીઠી અને એને બોલાવવાનો મને હુકમ કર્યો. જોકે નામઠામ દીધું નહિ છતાં એને શબ્દનો અર્થ ન્યાયાધીશ સાહેબને મન એમનાં પત્નીશ્રી થાય છે, એ સમજતાં મને વાર લાગી નહિ. શું એવા પ્રકારની સંબોધન-પદ્ધતિ પ્રેમોનેજક નથી ! અને એને સર્વનામનો પ્રયોગ, જે વ્યક્તિના સંબંધમાં વપરાય છે તેને ઉંચી પંક્તિએ નથી ચઢાવવો વાઝ !

એક બીજો દાખલો આપું. એ તો હમણાં ચ્યંચળનાં લગ્નમાં જ બન્યો હતો,—ને તે વળી અનેક માણસોની સમક્ષ. ચ્યંચળના સસરાને—એક મહોટું માણસ અને વળી કેળવાયલા—કંઈ કામ સારૂ પોતાની વહુને બોલાવવાની જરૂર પડી. વહુજી, સાંભળી શકાય એટલાં નજીક જ છે એમ માની લઈ, ચ્યંચળના સસરાએ જૂમ પાડવા માંડી કે—‘કહું છું !—સાંભળ્યું કે !—અહિંયાં આવ—ક્યાં ગઈ !—અહિંયાં નથી કે શું !’—કંઈ પણ જવાબ ન મળ્યો, એટલે પાસે ઉભેલા એક છોકરાને, ‘એમને’ બોલાવવા મોકલ્યો. ખચિત વધારે સભ્ય સંબોધન ! પરંતુ ચ્યંચળના સસરા કંઈ ન્યાયાધીશ નહોતા—અને ન્યાયાધીશ સાહે-

બના સાદા અને ડોળડમાક વગરના 'એને' સંબોધનમાં પણ બહુવચન ન આવી ગયું એમ કહી શકાય નહિ.

હમણાં નવો પેરેઆફ શરૂ કરવાની તયારીમાં છું એટલામાં તો પડોશમાં ત્રીજા ઘરનું કહું બહુ જોરથી ઠોકાતું સાંભળાય છે, તે સાથે સાથે મહોટી મહોટી બૂમો પણ કાને પડે છે કે— 'સાંભળે છે કે!—ક્યાં છું!—એ...બારણું ઉઘાડજે!—સાંભળાયુ કે!'—એ તો બીજું કોઈ નથી. આપણા છેલ્લેશંકરભાઈ પોતાની નાની વહુને બહુ ઠાલથી બોલાવે છે. પણ તે વહુરાણી ઘર પછવાડેની છીંડીમાં છે ને અધુરામાં પૂરું તોફાની ચોમાસાની ઋતુની શરદી લાગી ન જાય તેથી તેમણે કાનમાં રૂનાં પૂમડાં ખોસ્તાં છે. તે કારણે લીધે આમાંનું કંઈ પણ તેમના સાંભળ્યામાં આવતું નથી. ઇશ્વર તેમને સુખી કરે. તેમના ઠાલેશરીના ઉભરાઈ જતા પ્રેમની તાજી વૃષ્ટિ તેમના શરીર ઉપર ન થાય એટલી જ મારી પ્રાર્થના છે.

આટલા દાખલા બસ થશે ને ! કૃપા કરીને કહેશો કે આપનાં ગંગાબહેનના વર તેમને શું કહી બોલાવે છે અને આપના વૃદ્ધ પિ...પણ ભૂલી ! એ તો પાછાં અંગત વાતો ઉપર આવી પહોંચ્યાં. સહે જ પૂછું છું કે આપણા નામના સુધારાવાળાઓની પદ્ધતિમાં આપને કંઈ સાર જેવું લાગ્યું !—મને એમનો ઝાઝો અનુભવ નથી છતાં એટલી ખબર છે કે તેઓમાંના એક જણને, પોતાની વહુ સંબંધી કંઈ કહેવું હોય છે, ત્યારે હમેશાં વહુને નાન્યતર જાતિમાં સંબોધે છે. સુધારાવાળાઓમાંના કોઈ બે-ખાંએ નવો સુધારો દાખલ કરવા ખાતર દાખલો બેસાડવાની પહેલ કરી હોય તો તો આશ્ચર્યની જ વાત !

પ્રિયતમ ! પોતાના પતિને નામ દઇને બોલાવતી વખતે પત્નીઓને પણ પ્રમાણમાં બહુ જ શરમ આવે છે, તો પણ તેવી વખતે પુરુષોની માફક તેમને મહોટા બખાળા પાડવા પડતા નથી, તેમ જ શબ્દો અધ્યાહાર રાખવા પડતા નથી, એટલું જ નહિ પણ જ્યારે પણ બોલાવે છે, ત્યારે બહુવચનથી બોલાવીને માન આપવું ચૂકતાં નથી, એટલા પૂરતો શું બૈરાંને ધન્યવાદ ઘટતો નથી ?

એક સુશિક્ષિત સદ્ગૃહસ્થે આ મુંઝવણ દૂર કરવાની એક બુદ્ધિવાળી યુક્તિ શોધી કહાડી છે. એમનું કુટુંબ બહુ વસ્તારીક છે. ઘરમાં આશરે અર્ધો ડઝન ભાઈઓ છે ને લગભગ તેટલી જ બોબાઈઓ છે. તેથી તેમણે એક નવી જ ભાષા દાખલ કરી છે. તે બહુ જ સરલ છે. નરન્નતિને માટે 'ન' અને નારીન્નતિને માટે 'ના' વાપરવામાં આવતો; તથા તેમની ઉંમરના ક્રમપ્રમાણે એક, બે, ત્રણ એમ ક્રમિક 'ન' તથા 'ના' નો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. એથી કામ એટલું બધું સુતર થઈ ગયું કે બૈરાં પણ રજમાત્ર શરમાયા વગર, છૂટથી તે ભાષાનો ઉપયોગ કરતાં. પરંતુ આપણા લોકોને હીસાબનો કંટાળો અને આમાં ગણિતને પ્રધાન પદ આપેલું હોવાથી, જનસમાજમાં છૂટથી ઉપયોગ થઈ શકે એવી એ પદ્ધતિ નથી. એ ઉપરાંત આ પદ્ધતિ અપશુકનીયાળ નીવડી; કારણ મારા સાંભળવા પ્રમાણે એ ભાષા દાખલ કર્યાંને બહુ વખત થયો નહિ એટલામાં તો તે વસ્તારીક કુટુંબમાંથી કેટલાંક માણસો પરલોકમાં પલાયન કરી ગયાં.

એથી પણ વધારે સગવડવાળી અને વધારે ઠંઠેરાબંધ નામ-કરણ-પદ્ધતિ હમણાં જ મારી જાણમાં આવી. પ્રેમલા-પ્રેમ-

લીનાં જોડકાંએ દિલપસંદ અવનવાં ઉપનામો—ચંદ્ર અને કુમુદ—
કેવડો અને ચંપા—ઠરાવ્યાં. પછી ખાનગીમાં તેમ જ જાહેરમાં
રહેજ પણ સંકોચ વગર કે શરમાયા વગર સામસામી બોલા-
વવામાં પૂર છૂટથી તે નામોનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યાં. મહોટે
ખાંચરેના ને આજકાલની ફેશનમાં તણાતા સદ્ગૃહસ્થો કે જેઓ
પોતાની પત્નીનું નામ લેતાં જાણુ પાપ લાગી જતું હોય એમ
કમકમે છે, તેઓને ઉપલો રામબાણુ ઉપાય અજમાવી જોવાની
મારી સખ્ત બલામણુ છે. વળી તે યુક્તિને એક મહોટા કવિએ
પણ અન્તરથી ટેકો આપ્યો છે.

નામ મહિં શુ' આવીયું, ગુલાબ જે કહેવાય,
નામ ખીજું દીધે કમી, સુગન્ધ લેશ ન થાય.

ઠહાલા ! આપને મેં મારી સહીપણી મિસ લવલીની ઘણીવાર
વાત કરી છે, કે તે બહુ જ આનન્દી, મળતાવડી અને રહેજાલી
છોકરી છે. અરે ! શું તેનો પ્રેમ મારા ઉપર છલકાઈ જાય છે—
ને હું પણ તેને તેટલી જ ચાહું છું. મને જરોજર યાદ છે કે
એક વખતે તેણે મને ‘ મારી ઠહાલામાં ઠહાલી પ્યારી પ્રાણુ-
સખી ’ કહીને બોલાવી; ને એવી તો જોરથી ભેટી ને ચુંબન
કર્યું—કે મારાથી પણ તેના અપૂર્વ ઠહાલનો બદલો તેવી જ
રીતે વાળ્યા વગર રહેવાયું નહિ; મેં પણ તેના ઉપર તેવો જ
ઠહાલનો વરસાદ વરસાવ્યો ને એવી ભાનબૂલી બની ગઈ કે
જાહેરમાં આવી રમત ન થાય, એ વાતની પણ સાન રહી નહિ.
ઈંગ્રેજ લોકોમાં પ્રેમી જોડાં પ્રેમસૂચક ઉપનામો વાપરે છે તેમાંનાં
કેટલાંક મારી સહીયે મને જણાવ્યાં હતાં પણ તે બધાંય મને
અત્યારે સ્મરણમાં નથી. ખેર ! તેમાં કંઈ બગડી ગયું નથી.
કારણ આપણા લોકોનાં અતિ વહી ગયેલાં પ્રેમી જોડાં પણ એ

આખતમાં ઇંગ્રેજ લોકોની નકલ કરશે ને પોતાના પ્રેમપાત્રને,
' મારી મીનડી,' ' મારી કૂતરી,' ' મારી હંસલી,' ' સાકરનો
કટકો,' ' મધનું બિંદુ ' એવાં એવાં નામથી બોલાવી પોતાના
પ્રેમનું માપ દર્શાવશે—એ દિવસ તો હજી ઘણા ઘણા દૂર છે.

ઠહાલા ! મારામાં કેટલું ભધું ભરેલું છે, જે આપના આગળ
રજી કરવાનો અજીસુધી વખત આપ્યો નથી ! જો કે આપણે
છૂટે પડ્યે લગભગ બે વર્ષ જેટલી મુદત થઈ છે તોપણ, પ્રેમના
ચિરંતન જીવનમાં બે વર્ષ તે કંઈ વિસાતમાં ઠહાલા ! હજી
તે પ્રેમપુસ્તકનું મુખપૃષ્ઠ જ આપણે જોઈએ છીએ, અને તેને
મથાળે મહોટા અક્ષરે પ્રેમ—ગૂઢ ભાવનાવાળો શબ્દ—છાપેલ છે
તેની કાંતિનું આંખોથી પાન કરીએ છીએ !—પ્રિયતમ—તે
મહાન ગ્રન્થ આપણે સાથે બેસીને વાંચીએ એવો વખત ક્યારે
આવશે ? તે વાંચીને તેમાં રહેલા રહસ્યોની કદર આપણે ક્યારે
કરીશું, તેમાં સમાયલી અવનવી ઉત્તર ભાવનાઓનો સાક્ષા-
ત્કાર આપણે ક્યે દિવસે કરીશું, અને તેમ કરતાં કરતાં—
એ અલૌકિક પ્રેમ—અદ્વિતીય અભેદ—નો સાક્ષાત્કાર આપણા
પિંડમાં ક્યારે ભોગવીશું ?—એવો દિવસ ક્યારે ઉગશે કે જ્યારે
આપણે સાથે હસીએ ને સાથે રડીએ, સાથે તપીએ ને સાથે
ઠરીએ, સાથે ઉગ્ગણી કરીએ ને સાથે ઉપવાસ કરીએ, સાથે
જીવીએ ને સાથે મરીએ ! ! ઓ પ્રભુ ! ક્યારે ! ક્યારે !

વિયતમ,—

ગઈકાલે રાત્રે અમે સરકસ જોવા ગયાં હતાં. કહે છે, કે નામદાર ગવર્નર સાહેબ અને તેમનાં પત્નીશ્રીના માનમાં—જે કે તેઓ આવ્યાં નહોતાં—ખાસ પસંદ કરીને સુંદર પ્રોગ્રામ જોઈવવામાં આવ્યો હતો. મને તેમાં ઝાઝો રસ પડ્યો નહિ. મારી જોડે, માત્ર મારાં માતાપિતા, ચંચળ અને ચંચળનાં માતાપિતા એટલાં જ હતાં. એક ફેમીલી બોક્સમાં અમે બેઠાં હતાં. તે બેઠક જ કે બહુ સારી હતી છતાં જોડલો વખત હતું ત્યાં રહી તેટલો વખત જાણે કાંટાના બીજાનામાં બેઠી હોઈ એવું મને લાગ્યું.

નસીબ બે ડગલાં આગળનું આગળ. અમારી જગ્યાએ અમે બેઠાં કે તરત જ મારી નજર, દુર્દૈવ્યોગે, સર્કલની બીજી બાજુએ બેઠેલ એક પ્રચંડ પુરુષ ઉપર પડી. તેણે પોતાને એકલાને જ માટે એક આખું બોક્સ રોક્યું હતું, ને તે બોક્સ અમારા બોક્સની બરોબર સામે જ આવ્યું હતું. નજર પડતાં વાંત જ મારા મનમાં થયું કે બેલની મઝા મારા નસીબમાં નથી લખી. કારણ તે પુરુષ નફ્ટ રીતે આંખોના અણસારા કરતો હતો એટલું જ નહિ પણ તેણે દુર્બીન કહાડી, અમે બેઠાં હતાં તે બાજુ તરફ ફેરવી રહેજ પણ ખચકો ખાધા વગર કે શરમાયા વગર છેવટે મારા ઉપર તાકી. મેં ગમે એટલાં ફાંફાં માર્યાં, હું આમ ફરી તેમ ફરી, છતાં પણ તેની બદ નજર ચુકાવી શકું, એવી જગ્યા મને મળી નહિ.

મારી સખીએ પોકળશંકરનો સત્કાર એક વખત કર્યો હતો. તેવી જ રીતે એના ઉપર થુંકું એવું પણ મારા મનમાં બહુ

- જ થઈ આવ્યું. પરન્તુ મેં વિચાર્યું કે દીહું ન દીહું કરી, એવા જંગલી હેવાનોને મચક ન આપવી, એમાં જ આપણી મહો-
ટાઈ છે. અમે એમાં હતાં તે તરફની અર્ધગોળાકાર રંગભૂમી
ઉપર જોઈલું દેખાય તેટલું જ જોઈ સન્તોષ માનવાનો મેં
નિશ્ચય કર્યો.

- તે મૂર્ખો કોણ હતો તે જાણવાની ઇચ્છા છે ? ખાત્રીપૂર્વક
કહી શકતી નથી, પરન્તુ વાતેવાતમાં મેં જાણ્યું કે તે એક રાજા
કે મહારાજા હતો—ધાર્મિક છું કે તે પેલો જ જોશરમ ગધેડો
હશે, કે જે એક વખત નામદાર વાઈસરોયના માનમાં આપ-
વામાં આવેલ પાર્ટીમાં પોતાની વેશ્યાને એલડીએ વળગાડીને
લઈ ગયો હતો. હું ભૂલતી ન હોઉં તો આપે જ તે વાત
કરી હતી.

ધણીય સાવચેતી લીધા છતાં, ખેલ ચાલ્યો ત્યાંસુધી, પેલો
નફ્ટ ને એનું દુર્બીન મારા મગજ આગળથી ખસ્યાં નહિ. તેના
ડોળા દુર્બીનના કાચ વીંધી વીંધીને આવતા હતા. એ વિચારે
મને જેવેન બનાવી દીધી, ને જે કંઈ થોડું પણ મારા જોવામાં
આવ્યું તેમાં પણ મને રસ પડ્યો નહિ. એ સર્વ મારી કલ્પ-
નાશકિતનાં કારસ્તાન હતાં. કાલ આખી રાતનું જાગરણ થયું.
એક પળવાર પણ મારી આંખ મળી નહિ. આજે સવારે તો
મારું મગજ ભમવા માંડ્યું, પરન્તુ પરમેશ્વરનો પાડ કે એ બધું
મટી ગયું ને તે પણ જાદુઈ રીતે.

સજ્જતીય સજ્જતીયને ધકકેલી કહાડે છે, એમ લોકો કહે છે;
અને મારી કલ્પનાશકિતની ખરાબ અસરને એથી પણ વધારે
જોરાતી કલ્પનાશકિતથી દૂર કરી. આજ સવારે આપની અમી-
ભરી આંખ તરફ હું સ્થિર દૃષ્ટિથી જોઈ રહી, અને કલ્પનાતુ-

રંગને પૂર જોસમાં છૂટો મૂકી દીધો. મને શું દેખાયું ! આપનાં નયનમાંથી હવે તો ક્રોધની ઉગ્ર જ્વાળાઓ નિઃસરી પડીને તે દુર્બીન તરફ ધસારાબંધ ધસતી જણાઈ, —...અને...—અને—આ—...શું થયું ! પૂરી એ મિનિટ થઈ નહિ ત્યાંતો તે દુર્બીન કાણુજાણ ક્યાં ગુમ થઈ ગયું, અને પેલો મુવો ચંડાળ લાંથી ઉભી પૂંછડીએ -હાસવા લાગ્યો, ઘોડાગાડીમાં ફૂદી બેઠો, ને ઘોડાની લગામ એવી તો છોડી મૂકી કે, એક ઢોળાવ આવી લાગતાં, ગારી, ઘોડા, ને તે પોતે—સર્વે ગબડ્યાં, ને પાસેની ખાઈમાં પડ્યાં. અરેરે ! કેવો કમઅકલ બાયલો ! મને લાગે છે, કે કાલે રાત્રે આકાશમાંથી એક તારો ખરતો દેખવામાં આવ્યો તેના જ અપશકુન એને નડ્યા. પરમેશ્વરે તેને જ-મ દીધો, તો ભલે તે જીવે, ને એક માણસ તરીકે ખપે. બહાલા ! શું તમને એમ લાગે છે કે આમ વિચારમાં ને વિચારમાં હું ગાંડી બનતી જાઉં છું ! કદાચિત તેમ થતું જ હશે. હું ઘેલી જ હોઈશિ કારણુ આજે સવારે તમારી પત્રિકા મળી તેમાં તમે મને ‘કવિ’ની પદવીથી વિભૂષિત કરી છે. ‘માતાની વિરક્તિ’ નામની મારી છેલી કવિતાનાં, તમે તેમાં ખૂબ વખાણુ કર્યાં છે. કવિઓ ને ગાંડાં માણુસો વચ્ચે સજ્જતીય સંબંધ છે એવું એક લેખકે નથી લખ્યું શું ! પરંતુ એક બીજો લેખક તો એથી પણ વધારે દૃઢતાપૂર્વક કહે છે કે,—ગાંડાં-ઘેલાં થવામાં ખચિત મઝા છે; અને તે ઘેલાં જન જ જાણી શકે છે.

‘ઘેલાં થવામાં, ગમ્મત ઓર છે,

તે તો ઘેલાં વિણ કોઈ ન પ્રમાણુ રે—વાફો—

તેમાં વળી આપના કાયદાની દલીલથી જોતાં ‘જન’ શબ્દમાં સબળા સાથે અબળાનો પણ સમાવેશ થઈ ગયો.

- ઘેલજાતું વિષયાંતર પણ બહુ જ થયું; તો હવે ચાલો પાછાં સર્કસમાં. સર્કસમાં જે કંઈ થોડું જોવા પામી તેમાં ઘોડેસ્વાર થયેલી જાનુઓની કસરતે મારા મગજ ઉપર અજળ અમર કરી. એ લોકોની સાઈકલની કસરત મને બહુ ગમી નહિ.—એમાં કંઈ જીવ જોવું નહોતું. જાણે પૈડાં ઉપર બેઠેલી સંખ્યા-બન્ધ સ્ત્રીઓ કોઈ અદૃશ્ય સાંચાકામના યોગે ચકર ચકર ફરતી હોયની શું, એમ ફરતા ચકડોળનો તે કસરતથી ભાસ થતો હતો. તેથી મને તો તેમાં કંઈ શોભા જોવું પણ લાગ્યું નહિ.
- પણ ઘોડા ઉપરના અંગકસરતના ખેલો ! અહાહાહા ! એ તો જાણે બાગે બેહસ્ત ! નર્ત્ય ઇન્દ્રનું નન્દનવન ! એકદમ આટલી બધી સુંદરીઓ ! અને તે પણ આવા સુંદર ઘોડા ઉપર ! તેમાં એક નાની છોકરીએ તો પોતાની ચાલાકીથી મારું મન જ હરી લીધું ! શું તેનું નાજીક અંગ ! અને શું તેની, ઘોડા ઉપર, માત્ર પગના અંગુઠા ઉપર ઉભાં રહેવાની છટા !—અને તે પણ જાણે પાંખો આવી હોય તેમ ઘોડો પવનવેગે દોડતો હતો તે વખતે ! અને શું તેના અંગબળના ખેલો ! ઘોડો પૂરપાટ દોડતો હોય તે વખતે માત્ર પગના અંગુઠા ઉપર ઉભાં રહી, શી ખુશી ને ચાલાકીથી તે પોતાનું નાજીક બદન અને કુમળા હાથને આમ તેમ આડા અવળા વીંઝતી હતી !—આ સર્વથી તેની સુંદર દેહવસ્ત્રી એવી તો મોહક અને જાદુભરી છટાઓ—સ્થિતિઓ—ધારણ કરતી હતી, કે જાણે સ્વર્ગલોકની અપ્સરા પૃથ્વી ઉપર આવી હોયની ! છતાં કંઈ બિનતા રહી જતી હોય તો તેના શરીરની આસપાસ અદ્ધર આકાશમાં ઉડતો ને ફેલાતો તેનો પોશાક તેને નરી સ્વર્ગની પરી જ બનાવી મૂકતો હતો. અધધધ ! તાળીઓના અવાજ, કાન ફાડી નાંખે તેવી સીસો-

ટીઓ ને ચીચીયારીઓ, તેમ જ પગના ને લાકડીઓના ઠપકારા, એ સવેથી આખું સભાસ્થાન ગાજી ઉઠ્યું.

પ્યારા ! મારા નવરંગી જીવનનો એક બીજો દુયકો પણ કહેવાનો બાકી છે—કે જે વાતથી તમે અત્યાર લગી અજાણ્યા જ છો. જ્યારથી મારા હૃદય ઉપર વિચાર અને કલ્પનાનું સામ્રાજ્ય જામવા માંડ્યું, ત્યારથી મને લાગવા માંડ્યું છે, કે ‘ઘોડે ખેસવું’ એ સ્ત્રીઓને માટે કઈ હલકા પ્રકારનો વિનોદ કહેવાય નહિ. હું ધારું છું, કે મેં ગ્રહણને દિવસે પેલી સ્ત્રીને ઘોડેસ્વાર થયેલી જોઈ અને તે સંબંધી મેં આપને લખ્યું તે ઉપરથી જ આપે મારા મનનું આવા પ્રકારનું વલણ કળી લીધું હશે. ખરેખર ! અન્યથાનાં લગ્નમાંથી હું પાછી ફરી ત્યારથી, ખાનગી રીતે, આપણા બાગમાં, આપણા કાળીયાર ઘોડા ઉપર ખેસતાં શીખવાનો અભ્યાસ પાડવાનો વિચાર મારા મનમાં ઘોળાયાં કરતો હતો. પરન્તુ આપણા ઘોડા બહુ પાણી-દાર હોવાથી, એક શીખાઉ ઉમેદવારને તેના ઉપરની સ્વારીનો અભ્યાસ ભારે પડશે, એવી ધાસ્તીથી જ તે વિચાર માંડી વાળ્યો. છટાદાર ઘોડેસ્વારી એ પણ એક કળા છે; અને સુંદર રીતે ઘોડે ખેસવાની કળામાં કુશળ થવું, એ જોટલું પુરુષને તેટલું જ સ્ત્રીઓને શોભાપ્રદ છે, એવી મારી માન્યતા છે. અનેક પ્રકારના વિનોદવિલાસની સરખામણી કરતાં, ઘોડે ખેસવાના વિનોદ વિહારમાં જે કોઈ પણ આવી શકે એમ હોય તો તે ફક્ત તરવાની કળા છે. પશ્ચિમનો પ્રદેશ કે જે સુંદરી-સ્થલી તરીકે પ્રખ્યાત છે, ત્યાં મારા પિતાજી સાથે ચાર વર્ષ ઉપર હું યાત્રા કરવા ગઈ હતી. ત્યારે ત્યાં મેં માનવ અપ્સરાઓની એવી તો ભવ્ય લીલા જોઈ હતી, કે કઈ કહેવાની વાત જ

નહિ ! માત્ર અર્ધા શરીર ઢાંકેલાં ને અર્ધા ઉઘાડાં, અંખોડા છૂટા, કાળા ભમર જેવા વાળની લટો ગોરા ગોરા અંગ ઉપર વિખરાયલી ને પથરાયલી ! એવી રીતે એક મસમહોટાં તળાવમાં તે સર્વે નહાતાં હતાં, પાણી ઉછાળતાં હતાં, તરતાં હતાં, સરત મારતાં હતાં, અને હસતાં હતાં:—તે વખતનો શો સુંદર દેખાવ ! તે દિવસથી ને તે જ ઘડીથી તે કળા શીખવાની મને હોંસ થયેલી તે મનની મનમાં જ રહી-વહી-ગઇ.

હૃદયેશ્વર ! મારા અન્તરના આરામ ! માત્ર આ બે કલાઓ મને શીખવાડો ! અને પ્રભુ ! પછી આપણું સુખ સંપૂર્ણ-તાની સીમાએ પહોંચશે. કારણ પછીથી તો—

ગીતિ.

સ્નેહપૂરમાં તરશું, ફરશું ખંને બેલડીએ વળગી:

જલ, સ્થલ ને નભતલમાં,

ઠહાલા ! હું નહિ થઇશ કદિ અળગી !

એ રીતે જલમાં તેમ જ સ્થલ ઉપર, અને ઘોડે બેસીશું ત્યારે નભતલમાં, સાથે ને સાથે, વિચરી, વિહરી, આપણા આત્માનો અભેદ સિદ્ધ કરીશું.

પશ્ચિમપ્રદેશની સુંદરી તરવાની કળામાં જેવી પ્રવીણ છે, તેવી જ રીતે ઘોડે બેસવાની કળામાં પણ કુશળ હોય તો તો આશ્ચર્ય જ. હું ધારું છું કે બીજી કળા પણ તેઓ જાણ છે. ઘણા વિષયોમાં તેઓ આપણાથી આગળ વધેલાં છે.

પત્ર ૩૫.

કેવા ગજબના સમાચાર ! અને શું વિજ્ઞાપેજે દેશને એક છેડેથી બીજે છેડે પ્રસરી રહ્યા ! ખરેખર, આ સંસાર બેઠથી ભરપૂર છે. માયાની ગતિ ગહન છે. પાકાં પાન થઈ ગયેલાં ને હાડનાં નળાં પડેલાં એવાં ધરડાં ધરડાંની જીવનદોરી લંબાય, ને પૂર જોખનના બહારમાં ખીલતાં, ને ચાલથી ધરતી ધુળવતાં જોરાવર જીવાનીઆં સ્વગે સીધાવે ! પૈસો અને જાહોજલાલીનું આયુષ્ય ટુંકું, અને તંગી તથા દુઃખી જીવનને અમરપટો ! એનો અર્થ શો ? ખરેખર આ આપણું પાર્થિવ જીવન તે બીજું. કંઈ જ નથી પણ દિવ્ય જીવન માટેનું ક્વોરન્ટાઇન—સંશુદ્ધિ શાલા—છે; અને આપણે ખરેખરાં પહેલા નંબરનાં મૂર્ખા છીએ, કે આ પાર્થિવ ઢાંગલાઢાંગલીમાં આપણે મોજમજ માણીએ છીએ. ખાલી સ્વપ્નમાં આપણે બ્રહ્માનંદ નાણીએ છીએ, અને મરણ જાણે દુશ્મન હોયની તેમ તેનાથી ડરીએ છીએ—મરણ કે જે આથી પણ વધારે સારા, વધારે ઉત્તમ અને વધારે સુખી જીવનમાં પ્રવેશ કરવાનો પરવાનો આપણને મેળવી આપે છે; અને હોવું જોઈએ પણ તેમ જ, મરણ એ ઉત્સવરૂપ માનવા જેવું ન હોય તો શામાટે, આપણા જીવનનો આરંભ, જન્મતાં વાંત જ ઉંવા ઉંવા રડીને કરીએ છીએ ? ! અને તે જ જીવનનો અન્ત શાંતિ અને મૌનમાં આવે છે, તેનું શું કારણ હશે વાર ? હું તો એમ જ માનું છું કે—

“દે છે મરણવહેલું પ્રભુ, અતિ માનીનાં નિજ પાત્રને.”

કેટલાક એમ માને છે કે, મરણ એક એવી શાશ્વતી નિદ્રા છે, કે તેમાંથી કદી ઉઠવા વારો જ આવતો નથી—એ પ્રકારની કલ્પના પળવાર પણ મારા મગજમાં સ્ફુરી શકતી નથી. અહા હા હા હા ! કેટલું બધું સત્ય છે આ પંક્તિઓમાં:—

“આ ઉંચ ને આ નીચ એ સહુ ભેદ છે આ જગતના !
 ન્યાયી પ્રભુદરબારમાં એ ભેદ સર્વ ટળી જતા !
 કાં ચકવર્તી રાજ ! કે કાં રંક નિર્ધન વેઠીઓ !
 પ્રભુ સમય આવ્યે દંડ યમનો ભેદ ના ગણુકારતો !
 પૈસો પ્રતિષ્ઠા પદ્ધી આદિ કામ લેશ ન આવતાં !
 મુવાં પછી સૌ એક સરખાં ભસ્મમાંહિ લગી જતાં !”

કેટલું બધું ખરું ! ગઈ કાલ જે રાજા હતો તે આજે તો સાધારણ માટી જેવી માટી ! શનિવારની રાત્રે આકાશમાંથી પેલો તારો ખર્યો તે, અરેરે; જેને જેવા માટે આંખ છે તેમને મન જગત આ સંસાર—એ તો ચમત્કારિક સંકેતોનું એક પુસ્તક જ છે હોં.

ક્યા દુષ્ટે મારા કાનમાં કહ્યું, કે પેલા મોટે ખાંચરેના મહા-પુરુષ તો પ્રેમના પરાક્રમમાં—અપવિત્ર પરાક્રમમાં—મરણશરણ થયા. સત્ય વાત ઉપર ઢાંકપીછેડો કરી તેના ઉપર પૌલીશ લગાવી જુદી જ વાત વણી કાઢનાર દુનીયાં પણ કેટલી જુદી, કેટલી લખાડ ! એ વિચારથી શોક થાય છે ને તેમાંથી દયા ઉભરાય છે. બલવાનમાં પણ બલિષ્ઠ એવા રાજા, રાજકુમારો ને મહારાજાઓ ઉપર પણ શું કામદેવની આટલીબધી સત્તા ચાલે છે ?

અરે ! પણ આ તો બધી મારી કલ્પનાશક્તિની જ સૃષ્ટિ છે. જે કલ્પનાએ દુર્બીનવાળા હેવાનને ખાઈમાં ગળાડાવી પાડ્યો હતો, તે કલ્પનાની જ આ પણ બહેન ! એ કલ્પનાદેવીને હવે જરા વિશ્રાંતિ આપવાની જરૂર છે. કારણ આવતી કાલે દોલા-ઉત્સવમાં ઘણી સખીઓને આપણા બાગમાં મેં આમન્ત્રી છે, તેમની સાથે વિલાસ કરવાની સારી તક હાથ આવશે એ કલ્પનાશક્તિને.

પત્ર ૩૬.

અહા હા હા હા ! ઝહાલા ! આજ કેટલા આનન્દની વાત છે, કે આપને પત્ર લખવા જેવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે ! કારણ ગઈ કાલના ઉત્સવમાં ઋતુએ રંગમાં ભંગ કરી અમોને નિરાશ કર્યાં નહિ. બાકી હવા તો એવી બદલાઈ ગઈ હતી, કે તેમ થવાનો મને બહુ જ ભય હતો; અને આખા વર્ષમાં આવો ઉત્સવ ઉજવવાને એક જ દિવસ મળે; તે દિવસે રંગમાં ભંગ થાય નહિ એટલા સારૂ મારા ગ્રહોની મેં કેટકેટલીયે સ્તુતિ અને પ્રાર્થના કરી હતી. મારી પ્રાર્થનાઓ સ્વીકારવા માટે પરમાત્માનો ને મારા પ્રારબ્ધનો મહોટો ઉપકાર છે મારા ઉપર.

આપણા નાના બાગમાં બે હિંચકા હતા; એક તો પેલાં બે આંબાના ઝાડ ઉપર બનાવ્યો હતો; અને બીજો તેમની બરોબર સામે આવેલા પેલા મહોટા ફળુસના ઝાડ ઉપર બેવડીઓ હિંચકા બાંધ્યો હતો. વ્યવસ્થા એવી તો સુંદર અને બંધ-બેસતી હતી, કે અમો સામાસામી હિંચકા ખાઈ શકતાં હતાં, અને તેને લીધે ટોળા ઠંડા ને મશકરી કરી મઝા ઉડાવવામાં અમને પૂર છૂટ મળી હતી.

લગભગ વીસ જણી તો મારી સમોવડી હતી; અને ચાર વર્ષ ઉપરની દરેક ઉમરનાં લગભગ દસ જણ હતાં. કોઈ પણ પુરુષ પથારીમાંથી ઉઠે, અથવા મંદ ભગવાન સૂર્ય-નારાયણ પોતાના પ્રકાશનું પ્રથમ કિરણ પૃથ્વી ઉપર પ્રસારે તે પહેલાં, એટલે જ વાગ્યા પહેલાં, તો સર્વ કોઈ આવી ગયાં હતાં. પક્ષીઓ ચીં ચીં કરતાં હતાં, અને મન્દ પવનની લહરી પુષ્પોનો સુગન્ધી પમરાટ ફેલાવીને અમારી સરભરા કરતી

હતી તે વખતે, જેમ જેમ ખેરાં આવતાં જતાં હતાં, તેમ તેમ મંગળ ગીતો ગાઇ ગાઇને અમે તેમને વધાવી લેતાં હતાં.

હીંચકા એ મીનીટ પણ ખાલી પડ્યા નહિ; એટલું છતાં પણ અમારામાંથી કોઈનું મન હીંચકા ખાઇને ધરાયું જ નહિ. જ્યારે ક્રોધથી રાતાચોળ બની ગયેલા સૂર્યનારાયણની સ્વારી આવી પહોંચી, અને અમે—અબળા—સામે પોતાનું સર્વ બળ અજમાવવાની ધમકી બતાવો, ત્યારે આઠ વાગે અમે વીખરાયાં. વળી સહુ કોઇને પોતપોતાને ઘેર કામ કરવું બાકી હતું અને વૃદ્ધ વર્ગને બડબડવા દેવાનો પ્રસંગ આપવો, એ કોઈ પણ રીતે શાણપણ નહિ, તેથી કામકાજથી પરવારી બપોર પછી આથી પણ વધારે ગમત કરવા માટે મળવાનો ઠરાવ કરી સર્વે હોંસભેર છૂટાં પડ્યાં.

ખરેખર, બપોરપછીનો વખત પણ ધાર્યા પ્રમાણે જ આનંદ—વિલાસમાં ગયો. સૂર્યને પણ અમેએ બીજી બાજુએ હાંકી કહાડ્યો, અને તેને બીયારાને, છૂટાં છવાયાં વાદળાંમાં ઢંકાતે છુપાતે પોતાનો રસ્તો માપવો પડ્યો ! અહો હો હો—અમે શી મજા કરી ! કઈ હીંચકા ખાધા ! કઈ હીંચકા ખાધા ! ગાતાં જઈએ, હસતાં જઈએ, મહોટા ઘાંટા પાડીપાડીને ઠૂમ-શકેરી કરતાં જઈએ; એકએકના ઉપર સામસામી ફૂલ કે ફળ જે હાથમાં આવે તે ફેંકતાં જઈએ; અને ઘડીકમાં ઊભે ઊભે તો ઘડીકમાં બેઠે બેઠે, એમ જેટલી સૂઝી ને બની શકી તેટલી જૂદી જૂદી રીતે, એક એકની જોડે સરત બકતાં બકતાં હીંચકા ખાતાં જઈએ. અરે ! અમે તો એટલુંબધું ને એવું એવું કર્યું, કે તે સર્વ જો તમારી જાણમાં આવે, તો અમારા વિષેનો તમારો વિચાર બદલાઈ જાય. જેવાં સાદાં, શરમાળ ને નિર્દોષ

અમે છીએ, ને તમે જેવાં અમને ધારો છો, તેના કરતાં કંઈક જૂદો જ તમારો અભિપ્રાય થાય !

ભારતીએ પણ પોતાની હાજરી આપી હતી, તેથી મને બહુ જ આનન્દ થયો. મૂળથી જ તેના ઉપર મને બહાલ આવે છે, ને આ છેલ્લો દુર્ભાગ્યનો પ્રસંગ તેના ઉપર ગુજર્યો છે, ત્યારપછી તો તે વધારે બહાલી લાગે છે. પણ શું તે દુર્ભાગ્ય કહેવાય ?? નારે ના. સદ્ભાગ્ય એનું કે તે ખીચારી એક નાલાયક ચંડાળના અતિદુષ્ટ બન્ધનમાંથી છૂટી, અને દુર્ભાગ્ય તો તે અભાગીયાનાં કે આવી પૂજવાલાયક લક્ષ્મી જેવી વહુ તેણે હાથેકરીને ગુમાવી. ભારતીએ લૂગડાં બહુ જ સાદાં પહેર્યાં હતાં ને તેની ઢબછબ પણ બહુ જ નમ્ર હતી, છતાં પણ તેવા સાદા ને સરળ વેશમાં પણ તેનું રૂપ ઢાંક્યું રહેતું નહોતું; ને તેને લીધે તેને મળેલી સ્વતન્ત્રતા સંબંધી તેને અભિનંદન આપવાનું સહુ કોઈને સહસા મન થઈ આવતું હતું. અરેરે ! સુન્દર ભારતી ! હું સારી પેઠે જાણું છું, કે તારૂં પાણિયહણ કરવા નહિ નહિ તોયે અર્ધો ડઝન વકીલો ને તેટલા જ પૈસાદાર શેઠીઆઓ બહાર પડે એવા છે. પણ વાંધો એટલો જ છે, કે આપણે અખળા જાત પડ્યાં—તે આપણાથી તો બીજાવાર પરણાય જ નહિ; ને ભાયડાએને તો પરણવાની છૂટ—તે પણ એકવાર નહિ, એ વાર નહિ પણ સત્તરસો વાર !

વહાલા ! દુઃખનાં વાદળ તુટી પડે, એ તો સાંભળ્યું છે; પરન્તુ સુખના મેઘ સામટા વર્ષ્યાં જાણ્યા છે ખરા ? મારે તો ગઈકાલે એવું જ થયું. આખો દિવસ આનન્દમાં ગયો તે બદલ મનમાં પરમેશ્વરનો પાડ માનતી હતી ને ભારતી બહેનના સાંનિધ્યથી ખુશી થતી હતી તેટલામાં તો અજાણે કંઈ

અધુરું રહ્યું હોય, તે પૂરું કરવા સાક્ષાત સુખની મૂર્તિ અથવા
 લક્ષ્મીએ મારી આગળ આવીને દર્શન દીધાં. જાણે નરી
 નાગરી નાતની નારી. એક નાની નાનુક ચોળી ને લાંબું ચીરઃ
 તેમાં વળા શું સુંદર રીતે તેનો પાલવ ખભા ઉપર વાળેલો !
 શી સુંદર તેની ચોળી ને તે પાછી નહિ બહુ નહાની, કે નહિ
 બહુ મહોટી, નહિ લથડપથડ કે નહિ અતિશય તંગ, પણ
 બરોબર બંધબેસ્તી-એવી તો બંધબેસ્તી કે ચોળી અંગને
 શોભાવે છે, કે અંગ ચોળીની શોભા વધારે છે, એ કળા શકાતું
 નહોતું. ચોળીનો રંગ ઘેરો જાંબુડો હતો. તેના ઉપર સુંદર
 ઝાલર લટકી રહી હતી. સાડી ખુલ્લા આસમાની રંગની હતી
 ને તેને પણ સોનેરી કોર હતી. વહાલા ! એ કાણુ હશે ? મેં
 હીંચકો બન્ધ રાખ્યો, છતાં મને મારી આંખ ઉપર વિશ્વાસ
 આવ્યો નહિ. ઘડીબર મને એમ થયું, કે આ તે શાણું કે
 સાચું !! મારી રોરગમાં હર્ષ વ્યાપી રહ્યો ને રોમેરોમ ઊભાં
 થઈ ગયાં; હું એકદમ કૂદી, દોડી, અથવા ઉડી, કહો તો પણ
 ચાલે. મારી સૈયરને બાઝી પંડી ને તેને એવી તો છાતી સરસી
 ચાંપી કે ન પૂછે વાત. એણે પણ તેટલા જ જોરથી મને દબાવી
 પોતાના વહાલનો ઉભરો કહાણ્યો ને વધારામાં એક ચુંબન કર્યું.
 તેની વહાલસોઈ મસ્તીનું આ મંગળાયરણ અથવા પ્રથમ
 પગથીયું મંડાયું. કારણ એ ક્રિયાને પાપ ગણે એવાં ઘણાં
 હાજર હતાં. પછી મેં શું કર્યું હશે ! મેં પણ સામું ચુંબન
 લઈ સાડું વાળ્યું. કારણ લાલચમાં હું પણ લપટાઈ, ને આ
 પ્રસંગ કઈ પહેલી વારનો નહોતો, કે આવેલો લાગ જવા દઉં.
 મારી પ્રાણપ્રિય સખી કુમારી મધુરી (મિસ લવલી) સિવાય
 એ બીજું કાણુ હોઈ શકે ? રંગીલી, ચોખ્ખા હૃદયની, સ્નેહાળ,
 ને સુંદરતાનો નમુનો. ગિરિવરની (' હીલ્સ ') યાત્રાએ જઈ

આવી તે, તે જ સવારે પાછી ફરી હતી, અને એક બે દિવસમાં તો તે પાછી તેના બાપ સાથે ઉપડી જવાની હતી. મને મળ્યા-વગર એને પળભર પણ ચાલે નહિ, અને આજે તો અમારો મહોટો દિવસ હિંદોળાના ઉત્સવનો હતો તે વાત તેની જાણ બહાર નહોતી. હિંદુ સ્ત્રીના પોશાક પહેરે અને અમને આગ-મચથી ખગર આપ્યા વગર આવે તો તેને મન ‘એક પન્થ ને બે કાજ’ જેવું થાય. એક તો એનો મદભર મનસ્વી ફાંટો સંતોષાય, ને બીજું એમ અચિંત્યાં અણુધાર્યા દર્શન દર્શને અમને આનન્દાશ્ચર્યના સાગરમાં કુબાડવાનો પ્રસંગ એને પ્રાપ્ત થાય. બન્યું પણ તેમ જ. અમારા આનન્દમાં ભાગ પડાવવા જાણે સ્વર્ગમાંથી સાક્ષાત મહામાયા દેવી જ નીચે ઉતરી આવ્યાં હોયની. તે હુચ્ચી એવી તો ધીમે પગલે ચોરની માફક લપાતી છુપાતી આવી કે અમારામાંથી કોઈને તે સંબંધી સણસારાય ન થયો. તેમ તે નાગરાણી નથી એમ પણ કોઈને સંશય થયો નહિ—માત્ર ભારતી સિવાય. ભારતીની ચક્રોર દૃષ્ટિએ, નાગરનો ધારણ કરેલો વેશ પકડી કહાડ્યો. તે વેશમાં તે એવી તો શોભી રહી હતી ! શું તેનું સુંદર બ્રાહ્મણ સ્વરૂપ ! કેટલું બધું ભભકભરેલું ! શું તેનાં ઘાટીલાં અંગ ! સર્વ રીતે સુંદર. તેને આપણી નાતમાં લેવા માટે હું મારો બોલ આપવા અથવા જમાની આપવા ચૂકું નહિ, ને જીવતાં સુધી તેને મારી સાથે રાખું.

પરસ્પર અમૃતપાનની દિવ્ય આનન્દ-નિદ્રામાંથી અમે જાગ્યાં ત્યારે શું બેયું ? સર્વે સ્ત્રીઓ અમારી આસપાસ વિંટળાઈ વળી હતી, અને તેમના શબ્દોમાં કહીયે તો, “ ગન્ધર્વ નગરની અપ્સરાઓના માનમાં ગરબો ગાવાનું આરંભાયું. ” એ કાર-સ્તાન પેલી ચતુર ભારતીનાં હતાં; પણ મારી સહીયરે તરત

જ ચોખું ચટ્ટ જણાવી દીધું, કે 'દોલા-ઉત્સવની મઝા માણવા ને જોવા હું આવી છું, તેથી તે જ ચાલવા ઘો નહિ તો હું ચાલી જઈશ,' તેથી પાછા હીંચકા ચાલ્યા. મેં ધણાંય બહાનાં કહાડ્યાં પણ મધુરીએ તે પત ક્યાં નહિ ને મને વચલા હીંચકા માં ધક્કેલી બેસાડી ને પોતે હીંચકા નાંખવા માંડ્યા. અહો હો ! પણ તે કેટલા જોરથી હીંચકા નાંખતી હતી-જાણુ વેર લેતી હોય તેમ. લુચ્ચીએ તો હંદ જ કરી. જોરથી હીંચકા નાંખતી ગઈ ને ઉમળકાભેર મુખારકબાદી આપવા માંડી કે 'વાહ ! વાહ ! ક્રમળાબહેન ! શું સુંદર દેખાઓ છો ! ક્રમળાબહેન જાતે હિંદુ ને વેશે વીલાયતી, જીવો તો ખરાં ! એની સાડીનો પાછળનો છેડો કેવો હવામાં ઉડી રહ્યો છે !' 'વિલાયતી વેશમાં' એવું કહેવાનું કારણ એટલું જ કે મારી સાડીનો જૂટો છેડો તેણે ખેંચી કહાડીને લપડતો રહેવા દીધો હતો, તે અદ્ધર હવામાં ફરફર ઉડતો હતો, ત્યારે મડમો પોતાના પોશાકમાં પાછળ જે ઉપસેલો કલ્લો રાખે છે તેનો 'ટૂંનો' ભાસ આપતો હતો. વળી હીંચકો બહુ જ વેગમાં ચાલતો હોવાથી મારાથી તે છેડો સરખો કરી શકાયો નહિ એટલે એ એના ટીખળમાં પૂરેપૂરી શાવી બધાને આ ટીખળથી બહુ જ રમુજ પડી ને હસવા લાગ્યાં, તે જોઈ મારાથી પણ હસી પડાયું. ત્યાર પછી દસેક મિનિટ હીંચકા ખાવાનું કામ બંધ પડ્યું ને ગઈ ગુજરેલીની વાતો ને વિચાર કરકાં કરતાં સહુ કોઈએ ખડખડાટ પેટ દુઃખે તેમ હસવા માંડ્યું. મારી સખીએ જે અટક્યાળું આરંભ્યું તેની નકલ નાની નાની છોકરીઓએ પોતપોતાનામાં કરવા માંડી-જે કે તે પ્રયત્નમાં તેઓ ફાળ્યાં નહિ.

એક વખતે મારે ને કુમારી મધુરીને-હું હવે મિસ લવલીને એ જ નામથી સંબોધીશ-ચર્યા થઈ હતી તેમાં ચર્યાનો વિષય

હિંદુ અને ઇંગ્રેજ પહેરવેશની સરખામણીનો હતો. મધુરીને સામે પક્ષ લેવામાં બહુ જ રસ પડે છે, તેથી તેના સ્વભાવ પ્રમાણે કેવળ સામાં થવાની ખાતર જ તેણે શરૂઆતમાં તો વિરુદ્ધ પક્ષ લીધો; પરન્તુ પછી તરત જ ગંભીર થઈ બોલી કે, ‘તમારો હિંદુસ્ત્રીઓનો પોષાક, બહુ જ સાદો, છૂટ્ટ અને સગવડભર્યો છે; એટલું જ નહિ પણ તેના પથરાયલા ઝેડાને લીધે તથા પાલવની અન્દર પડતા વળને લીધે તે સુંદર ને શોભીતો પણ દેખાય છે. અમોને-ઈંગ્રેજ મડમોને પણ તે બહુ પસંદ પડે છે ને કોઈકોઈવાર તો અમને તે બાબતમાં તમારી અદેખાઈ પણ આવે છે. પરન્તુ શો ઉપાય ?’ જગતમાં બધેય ચાલે છે તેમ એઓ જો કે સુધરેલી પ્રજામાં ખપે છે, છતાં ઘણી બાબતમાં રૂઢિનાં દાસ છે, તેથી તેમના કીમતી છતાં ઝબ્બાને મળતા આવતા અગવડ ભરેલા ચણીઆ વિગેરેનો બનેલો અટપટો પોશાક તેઓને ઇચ્છા-અનિચ્છાએ પહેરવો પડે છે-કે જે પોશાક દરરોજની નવી નવી બદલાતી ફેશન પ્રમાણે હમેશાં બદલવો પડે છે ને તેવા પોશાક કરતાં તેમાં ખર્ચી નાંખેલા પૈસા હજારો ભાયડાઓને પાયમાલ બનાવી દે છે. તેવી જ રીતે તેમના માથા ઉપરની પીંછાં-પાંતરાં ને ફૂલના શણગારવાળા ટોપીઓને પણ તેઓ દેશવટો દઇ શકતાં નથી. મારી સહીયરે વળી વધારામાં એ કહ્યું, કે ‘અમારામાંની કેટલીએક, હિંદુ પદ્ધતિનો પોશાક સ્હેજસાજ ફેરફાર કરીને ધારણ કરે છે, પણ જો મારો મત માગતાં હો તો મને તો એવો બેળંબેળાવાળો ખીચડીયો પહેરવેશ ન ગમે. હું તો શુદ્ધ હિંદુ પોશાક જ પસંદ કરું ને ઘણીય વાર મને તેવો પોશાક અજમાવીને જોવા ઉર્મી થયેલી, પણ શું કરીએ બહેન ! સંસારમાં રહેવું એટલે નાતબીતના કહો કે સમાજના કહો-પણ જેમાં

રહેવું તેના રીતરિવાજને પણ માન આપવું જોઈએ. ધણીય
રૂઢિયો ને રીતરિવાજે આપણને બીલકુલ પસંદ પડતાં નથી
છતાં સમાજમાં રહેવા ખાતર તે પાળ્યાવગર છૂટકો થતો નથી.
તેવું આમાંય પણ કરવું પડે છે બહેન ! ” એમ તે બોલી.

ધર્મિવંરને કરવું તે ગાંધિકાલે—અમારા દોહામહોત્સવને દિવસે
જ મધુરીએ હિંદુ સમાજમાં દીક્ષા લેવાનું મંગલ મુહૂર્ત માંડ્યું.
ન્યારે આટલું કર્યું, ત્યારે હીંચવાના આનન્દમાં પણ શું ભાગ
લેવો ન જોઈએ ! વચલા હીંદોળે હીંચવાનો મેં તેને આગ્રહ
કર્યો. શરૂઆતમાં તો તેણે ‘ના બહેન ! તમારું આટલું હેત
છે તે હીંચ્યા બરોબર જ છે; કંઈ નહિ. એમાં તે શું વધારે
હતું ? ’ વિગેરે કહી સહેજ આનાકાની કરી પણ છેવટે મારા
આગ્રહને તેણે માન આપ્યું, પણ સરત એટલી કરી, કે મારે
પણ તેની સાથે હીંચકે હીંચવું. તે લુચ્ચીએ પોતાના સોનાના
કંદોરા નીચે લૂગડું તો ક્યારનુંય સફેદરી રાખ્યું હતું, એ ઉપર
નજર ગઈકે તરત જ મારા મગજમાં સ્પર્ધા કે હીંચવા માટેની
સર્વ પ્રકારની તૈયારી કરીને જ મધુરી આવી છે ને તે દિવસને
માટે હિંદુ પોશ્તાક પહેરવાની પસંદગી તેણે કરી તે સકારણ
જ છે. લાગલી જ મારી શોધની વાત મેં તેને મોંઢામોંઢ કહી
એટલે તેના પ્રવાળ સરખા હોઠ ઉપર મધુર સ્મિત છવાઈ
રહ્યું. મારો વાંસો થાળડતે થાળડતે તે મને મહોટા હીંચકા
તરફ ધસડી ગઈ. તે હીંચકામાં મને બલાતકારે બેસાડી ને પોતે
મારે ડાબે હાથ બેઠી. ધીમા ધીમા ને હલકા હીંચકા નાંખવાનું
તેણે ભારતીને કહ્યું. ભારતી પણ અજાણી કે અણધાર નહોતી;
એટલે સગી મા જેમ પોતાના એકના એક બાળકને બહાલથી
હીંદોળે તેવી મન્દ મન્દ રીતે તેણે હીંચકા નાંખવા માંડ્યા. એ
સહીયરોના પ્રેમી યુગલના વિલક્ષણ દેખાવે એવું તો આકર્ષણ

ને વશીકરણ પ્રસાર્યું, કે બીજાં બધાંએ હીંચકા ખાવા માંડી વાળ્યા. ઠહાલા ! તે ક્ષણનો સ્વર્ગીય આનન્દ હું શી રીતે શબ્દમાં વર્ણી શકું ? મારી ઠહાલી સહી ધીમે ધીમે મારી છેક અડોઅડ આવી બેઠી. ઘડીમાં તે તેના નાજુક હાથ મારી કુડની આસપાસ વીંટાળતી, તો ઘડીમાં મારે ખભે મૂકતી, ઘડીકમાં મારી હડપચી ઝાલતી, તો ઘડીમાં મારા ગાલ પંપાળતી, ‘ મારી પ્રાણુથી પણ પ્યારી સખા ’ એવા એવા પ્રેમવેલ્લ મધુરા મધુરા શબ્દો બોલી બોલી મને ચુંબન કરતી, કંઈ કંઈ અડપલાં કરતી, ને મારા કાનમાં મધુર મધુર લવીને ટોળ પણ કરતી હતી. પરિણામ એ આવતું, કે તેની આવી મસ્તીથી મને ખડખડીને હસવું આવતું હતું, તેને લીધે તે પણ હસતી ને તે હસવાનો ચેપી પવન એવો તો ઉડતો, કે આસપાસનાં બધાંય પેટ પકડીને હસતાં !

‘ મારા ઉપર દયા લાવીને તો હીંચકા બંધ રાખ બહેન ! મારી ખાતર નહિ તો ઈશ્વરની ખાતર પણ હવે તું ઘડીક જંપું તો ઠીક ’ એવું એવું ઘણું ઘણું કહીને મેં ભારતીને વિનવી : છતાં ભારતી એકની બે થઈ નહિ ને અમને હીંચકા નાંખવાનું તેણે ચાલુ જ રાખ્યું, પરન્તું સુખની પાછળ દુઃખ તરત જ ડોકીયાં કરતું હોય છે, તેમ તરત જ મારા કલ્પનાશીલ મગજમાં ઝખકારો થયો. મને વિચાર થયો કે મારી સહીયરની જગ્યાએ આપ વિરાજેલા હો તો !! પણ એ દિન ક્યાંથી ? ! એ મનોભંગને લીધે મારું હસવું હવામાં ઉડી ગયું ને નિરાશા આવીને બેઠી. અરેરે ! શો આનન્દનો ઉલ્લાસ ! ને ત્યાર પછી શી નિરાશાની અગાધતા ! એનો સહેજ વિચાર પણ મને કચરી નાંખે છે ને એક અક્ષર પણ વધારે લખવાની આય અત્યારે આ દાસીમાં નથી.

પત્ર ૩૭.

ગઈ કાલે બપોરે ટપાલમાં પત્ર રવાના કર્યો ને તરત જ રંગીના સ્વરે મને ચમકાવી.

‘શું ! આખો દહાડો એનું એ ! જ્યારે જોઈએ ત્યારે વિચારમાં ને વિચારમાં ! ખડીઓ કલમ ને કાગળ પણ પાસેનાં પાસે !’ રંગીએ કહ્યું:—‘કમળાબહેન ! વળી આખ્યો મીંચીને કયી કલ્પનાના તાર વણવા માંડ્યા છે જે ?’

‘હેં !’ મેં વિચારનિદ્રામાંથી જાગીને જવાબ આપ્યો: ‘એક લાંબો કાગળ હમણાં જ લખી રહીને ટપાલમાં રવાના કર્યો, ત્યાં તું આવી પહોંચી.’

‘ઓ મારા બાપ !’ મારી સહીએ કહ્યું, ‘તમે તો મહોટાં સાક્ષર જણાઓ છો. નિલ આટલા આટલા લાંબા કાગળો ને તે પણ સંસ્કારી લખી શકો છો તમે. મને એમ થાય છે, કે તમારા પતિ એ સર્વે પત્રોનો સંગ્રહ કરી એક પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ કરે ને તેનાં અંગ્રેજી તેમ જ ખીજી ભાષાઓમાં ભાષાંતર કરાવે તો જગતને બહુ લાભ થાય.’

‘અને ન કરે નારાયણ ને તેમ બન્યું તો બહેન રંગી ! તે માનમાં તને કાંઈ નાનોસૂતો ભાગ નહિ મળે.’ મેં કહ્યું.

‘વાહ રે મારાં ડાહ્યાં બહેન ! ત્યારે શું જે ગાંડુંધેલું આપણુ બકતાં હતાં તે બધુંય તમે તમારા પતિને લખી બેઠાં છો કે ?’ તેણે ઉદ્ગાર કહાડ્યો:—‘આજે તો હું જીભને તાળું જ મારીને બેસવાની છું. વળી મારાથી બહુ વાર ખોટી થવાય એમ નથી. હું તો બહેન ! જતે જતે મળવા આવી છું.’

‘તું ક્યારે જવાની છું?’ મેં પૂછયું; અને પાછળથી ધીમે રહીને ઉમેર્યું, કે ‘રંગી! મને પણ એમ થાય છે, કે હું તારો સંગાથ કરું. ખડ્યું! અહિયાં તો મને એવું લાગે છે કે’—

‘જા જા!’ હું વાક્ય પૂરું કરું તે પહેલાં વચમાં જ રંગી બોલી ઉઠી:—‘પરોઢીયું ચતાં સૂર્ય ઉગશે કે તરત જ તને સારું થઈ જશે. હું કાલે સાંજે જવાની છું બહેન! અને યાત્રામાં તીર્થનાં દર્શન કરીને તથા નદીમાં સ્નાન કરીને પવિત્ર થઈશું ને જો જીવતાં હોઈશુ, તો વળી જી મહિને આવીને મળીશું.’

‘એટલે કે જો હું જીવતી હોઈશ તો’ મેં ઉમેર્યું. પછી મારી પેટીમાંથી એક વીંટી કહાડીને મેં મારી સહીપણીની આંગળાએ પહેરાવીને કહ્યું:—‘પ્રિય રંગી! આ આટલું મારું સંભારણું સાચવી રાખજો; દેવ-દર્શન તથા સ્નાન કરતી વખતે આ ગરીબ સહીયરને સંભારજો બહેન! જોજો વિસરી જતી; અને વધારામાં બની શકે તો તે તે યાત્રાસ્થાનોમાંથી મેળવેલી પવિત્રતા ને સદ્-ગુણના પ્રકાશનું કિરણ આ તરફ પ્રેરતી રહેજે.’

‘તારો પાડ બહેન! ખાત્રી રાખજો કે પ્રત્યેક તીર્થમાં તને ને તારાં સંબંધીને સંભારીશ, ને તમો સર્વેનું કલ્યાણ થાય, એવી તમો સર્વની વતી સ્તુતિ પણ કરીશ.’

‘અને મને ભૂલીશ નહિ હોં!’ અચિંત્યે અવાજ આવ્યો. ‘મારે માટે પણ સ્તુતિ નહિ કરું રંગી?’

એક ક્ષણમાં તો કુમારી મધુરી અમારામાં લળી. અત્યારે એણે તેનો હમેશનો પોશાક પહેર્યો હતો.

“હા, હા, જરૂર” તરત જ રંગીએ જવાબ વાળ્યો. “ખચિત હું પરમેશ્વર આગળ સ્તુતિ કરીશ ને તારી વતી પણ એમ માગી શકીશ, કે તને એક બહુ જ મધુરો, પ્રેમાળ ને જીવાન વર આપે.”

“ અરે ના રે ! બહેન ! જોજો એવું કંઈ કરી બેસતી. ”

મારી હસમુખી સહીયરે કહ્યું:—‘ નથી જોયતા મારે એવા વર ને ફર. એમના જેવા ઠગારા ને સ્વાર્થી બગલકતોને તો નવ મળના નમસ્કાર ! અને તમારી નાતમાં તો તેવા જ મળે છે. હું તો જેવી છું તેવી જ સારી. કમળાબહેન કહે છે તેમ ‘કમારી મધુરી.’ તમને ખબર નહિ હોય કે મેં હિંદુસમાજમાં દીક્ષા લીધી છે. અમારા-મારા ને મારી પ્રાણુપ્યારી સખી કમળાના-મગજમાં એમ આવ્યું છે, કે અમારે કોઈ ઉચ્ચા સુન્દર ગિરિ-વર ઉપર એકાન્તમાં જઈ વસવું, સ્વચ્છ હવા અને નિર્મલ જલ ઉપર રહેવું, અને નિરન્તર પ્રભુનું ધ્યાન ધરતાં ધરતાં ભાગવું, કે અમને દેવદૂત બનાવે, ને આકાશગતિ આપે, જેથી અમે સ્વચ્છન્દે જ્યાં જાયે ત્યાં હરીએફરીએ ને દુષ્ટ સંસારનાં કર્મો દૂર રહ્યાં રહ્યાં જોઈએ; એવું સુન્દર સ્થળ પસંદ કરવા સાડું હું ગઈ હતી, તે મારી સહીયણીને ત્યાં લઈ જવા પાછી આવી છું, અને રંગીબહેન ! તમારો રૂઢિ-ધર્મ તમે સંકોચાવી શકો એમ હોય તો તમે પણ અમારી પાછળ પાછળ આવજો. ’

પ્રિય મધુરીના એ રંગીલા ચિત્રથી અમને સહજ હસવું આવ્યું; પરન્તુ મારા કલ્પનાશીલ મગજને તો તે ચિત્ર સુખની પરાકાષ્ટાના આદર્શરૂપ લાગ્યું. મને તો એમ જ બાન થયું, કે જાણે અમે ત્રણજણ એક ઉંચામાં ઉંચા ગિરિવરના શિખરે વસીએ છીએ, અને સંસારના કોઈ પણ જાતના રંગ કે રાગથી રંગાયા વગર દેવળ પવિત્ર અને સ્વાર્થીવિહીન કાર્યો સિદ્ધ કરનારા બે સન્નતીય આત્માઓ વચ્ચે જે પ્રેમગ્રંથી બંધાયેલી હોય છે, તેવા જ વિશુદ્ધ પ્રેમથી અનુરાગથી—અમો ત્રણ સંકળાયેલાં છીએ—એકમેકમાં વણાઈ ગયેલાં છીએ. એ ચિત્ર કેવું સુન્દર ! કેવું મનોહર ! કેવું અપૂર્વ ! ને કેવું અદ્વિતીય ! પ્રિયતમ ! હું માનું છું કે બધો વિચાર કરતાં અતિ ઉચ્ચ, અતિ

પવિત્ર, અતિ ઉદ્ધાન પ્રેમ, આ સંસારમાં સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે બંધા-
યલા પતિપત્ની-સંબંધમાં નથી હોતો, પરન્તુ એક સ્ત્રીને બીજી
સ્ત્રીપ્રત્યે જે રનેહભાવ છે તે રનેહભાવમાં વસે છે. એ બીજી
પ્રકારનો પ્રેમ જ સર્વ રનેહસંબંધની પરાકાષ્ઠા છે,—અરે ! તે
તેથી પણ પાર ગયેલ છે, ને તેનાથી ચઢીયાતો જ કોઈ પણ
પ્રેમ હોય તો તે માનવ-આત્મામાં રહે ને દઢ થયેલો પરમાત્મા
પ્રત્યેનો પ્રેમ-ભક્તિ-તે જ છે.

‘અને મારું વચન છે, રંગી !’ મારી રમુજ સહીપણીએ
પાછું ચક્ષાબ્ધું, કે ‘જે તું અમને અનુસરીશ તો ફરીથી કોઈ પણ
દિવસ તારી આગળ સ્વાદિષ્ટ ગોસ્તના સેરવાની—’

‘હું હું હું’—રંગી ગભરાટમાં આડું જોઈ બેસી ઉઠી.

‘અથવા તોણે જોમાંસની’—

‘ઓ પ્રભુ !’ કોમળ હૃદયવાળી રંગીથી આકાશ તરફ હાથ
લાંચા કરી બૂમ પડાઈ ગઈ.

‘અથવા ગાયનું ગોસ્ત ને કુંગળીની ચટણીની’—

‘દયા કર ! બહેન ! દયા !’ રંગી આંખે હાથ ઢાંકી કુરુણાદ્ર
સ્વરે કરગરી પડી.

‘અથવા તોણે જોઈ ઓઈરિટરની, કે માછલીની પૂરીની, કે
વાછડાના માંસની પૂરણપોળીની, કે તીતરનાં બજીયાની કે,—
કેશાની પણ વાત નહિ કરે.’

રંગીથી ન રહેવાયું, ન સહેવાયું, તેણે ક્યારનીય પોતાના
કાનમાં આંગળીઓ ખોલી રાખી હતી, તે આ વાનીઓની ટીપ
હવે પૂરી થઈ, એમ માની બહાર કહાડી.

‘તેમ બીલાડીના ટોપની રાબડીનું, અને તે તો છેલ્લી જ
વાની છે બહેન ! પણ નામ નહીં દઉં.’ મારો સહીપણી વધારે
રંગમાં આવી જઈ બેસી.

ત્યાર પછી તે જે પર્વતની યાત્રા કરી આવી તેનું સુંદર વર્ણન અમને સંભળાવીને તેણે અમને બહુ જ આનન્દ કરાવ્યો. ત્યાંના સૃષ્ટિસૌંદર્યની ભવ્યતા, લીલીછમ લીલોત્રી, ઘાડી ઘટાવાળાં ઉંચાં ને કદાવર ઝાડો, સ્થિર ચળકતું સુંદર સરોવર, મધુર ગાન કરતાં મન્દમન્દ વહેતાં વહેતાં રૂપાની ઘંટડી જેવો મધુર સૂર કહાડતા વહેતા સ્વચ્છ નિર્ઝરાઓ, ધુધુધુધુ ગર્જતો ને ઉચ્ચેથી પડતો પાણીનો ધોધ, સાંકડી ને આડી અવળી જતી કેડીઓ, અવ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવાઈ ગયેલા પથરાના ઢગ, બરફની ટોપીઓ પહેરી હોય તેવાં સફેત શિખરો, માથે અધર લટકતું વાદળનું છત્ર, મુગ્ધ બનાવી દેતી મન્દમન્દ વહેતા પવનની આછી આછી લહરીઓ, સૂર્યોદય સમયે દેખાતો રણીયામણા રતાશ-પડતો સૃષ્ટિનો દેખાવ, સૂર્યાસ્ત સમયનું કિરમજી રંગનું આકાશ, પરમાત્માની અદ્ભુત વિભૂતિનું દર્શન કરાવનાર નવરંગી મેઘધનુષ્ય, કામલુગારી ચંદની, અને છેલ્લામાં છેલ્લું છતાં મહત્તામાં સર્વથી ચઢી જતું હોવાથી પહેલે નંબરે મૂકવાયોગ્ય, એકાંતવાસને અનુકૂળ ગંભીર શાંતિ, કે જે શાંતિ, સ્વભાવથી સદોદિત નીચગામી, સ્વાર્થી અને પાપી મનોવૃત્તિઓને ત્યાંથી પાછી ખેંચી આણી, પરમાત્માના નન્દનવન તરફ- કે જે ત્યાંથી બહુ જ નજીક જણાય છે તે તરફ, વાળે છે. આ સર્વ અમે એકચિત્તે સાંભળ્યું અને તેમ કરતે કરતે અમને અમારા અસ્તિત્વનું એટલું તો અભાન થઈ ગયું, કે તેટલો વખત તો જાણે અમે મધુરીની સાથે તે ઉંચા ગિરિવરમાં વસતાં હોઈએ, એમ અમને લાગ્યું ! એ સ્વપ્નની એટલી તો જબર મોહિની લાગી, કે તેમાંથી જાગૃત થઈ ખરા સંસારી જીવનના બાનવાળા થવાનું તદ્દન અકારં લાગ્યું.

પછી થોડી વાર મેં મારી વીણા છેડી. મારે તેમ કરવું જ પડ્યું, કારણ 'ધણા વખતથી વીણા વગાડવાનો અભ્યાસ તુટેલો છે' એ બહાનું મધુરી આગળ ટકી શક્યું નહિ. જ્યારે મારા પેલા છેલ્લા કાવ્યનો લાભ એમને હું આપી રહી, ત્યારે તેનાથી તે બંનેને બહુ જ આનન્દ થયો, એમ તેમની મુખ-મુદ્રા ઉપરથી જણાયું. ત્યાર પછી મારી સહીયરે જાનલી ઉપરથી ચરમાં-પેલાં તમારાં જીનાં ચરમાં તમે અત્રે રાખી ગયા છો તે-લીધાં, મારા નાક ઉપર મૂક્યાં ને પછી મને અભિનન્દન આપવા લાગી, કે 'કમળાબહેન ! ચરમાંવાળાં કમળાંબહેન ! હવે તમે કેવાં સાક્ષર ને વિદ્વાન્ દેખાઓ છો !' તોફાની કુમારી !

ત્યારપછી મારી સહીયરોને મેં મારા છેલ્લામાં છેલ્લા તરંગનું દર્શન કરાવ્યું. તે જ્યાં તેમને બહુ જ પસન્દ પડી ને તેમણે કહ્યું, કે અસહની તે આબેહૂબ નકલ છે. કુમારી મધુરીએ આગ્રહ કર્યો, કે 'એ બંનેના દેખતાં તમારી જ્યાંને મારે સુખન કરવું !' પરન્તુ જ્યારે તે તેના પ્રયત્નમાં ન જ શકી, ત્યારે તેણે ધમકી આપી કે 'તો પછી કમળા ! જો તું અમારી ઇચ્છા નહિ જ પૂરી પાડે, તો હું તારા વતી તે ક્રિયા કરીશ.' અને--મૂર્ખી !—તેણે તેમ કર્યું પણ ખરું ! વળી બાકી રહ્યું હોય તેમ 'તારા પતિનું સ્નેહચિહ્ન તારે માટે લેતી આવી છું' એમ કહેતે કહેતે તેણે મારા ગાલ ઉપર મુદ્રિત કર્યું.

તરત જ બંને જણાં જવા ઉઠ્યાં. તે બંને-જૂદી જૂદી દિશામાં-આ જ સાંજે વિદાય થશે. અરેરે !—હું અભાગિની અહિયાં ને અહિયાં ટળી રહું, ને મારાં બહાલામાં બહાલાં સ્વજન માગથી દૂર ને દૂર ફરતાં ફરે !—આપ, મારું જીવન ને મારા પ્રાણ, અને રંગી ને મધુરી, અમો અબળા જાતિને અભિમાન ધરવા યોગ્ય આભૂષણ.

પ્રિયપતિ:—

અરેરે ! ગિરિવરના સ્વચ્છ અને ગંભીર વાતાવરણમાંથી, સંસારના પ્રવૃત્તિવાળા અને ધાંધલીયા અરણ્યમાં આવી પડતાં થતી અવગતિ ! જમણા કે ડાબા, આગળ કે પાછળ, જ્યાં જાઓ ત્યાં, ને જ્યાં જૂવો ત્યાં આસોચવાસ લેવામાં શું ! ધૂળ ને રોગ જ કે બીજું કંઈ ? ! તથાપિ એવા રોગથી ભરેલા વાતાવરણની મધ્યે પણ અમે પૂર્ણ આરોગ્ય ભોગવીએ છીએ એટલો દયાળુ પરમાત્મસત્તાનો પાડ. કેટલાક રોગ એવા પ્રકારના હોય છે કે તેના ભોગીજનને (રોગીજનને) તેથી અમુક પ્રકારનો આનંદ મળે છે, ને તે શિવાયનાં સુખ મળે છે: વળી આવા પ્રકારનો રોગ મંદમંદ તથાપિ સ્થિર ગતિથી પૂર્ણ વેગમાં પ્રસરે છે, ને તેનો તેવો પ્રસાર થવામાં પરમાત્મસત્તા વિઘ્નકર્તા નથી નીવડતી, એ ઓછા સંતોષની વાત નથી.

પ્રિયતમ ! આજકાલ ‘ નામજ્વર ’ ને ‘ પદ્મીજ્વર ’ નામે પ્રખ્યાતિ પામેલા નવી જાતના રોગની વાત આપ જાણો છો ? આપ રહો છો તેવડા નાનકડા સ્થાનમાં આપને તે રોગનો કે તેના ભોગનો ભેટો કદાચિત્ નહિ થતો હોય પરન્તુ આ પાસ તો તેનો પ્રસાર આપણા પારસીબાઈયોની ભાષામાં બોલીએ તે ‘ કુદકે ને જુસકે ’ થાય છે. તે રોગના પ્રહારો અથવા ‘ દરોરો ’ ધનવાન શેઠલોકો ઉપર પડે છે. તે લક્ષ્મીઆર્ષ તેમને વરવામાં કારણભૂત તેમની તનતોડ મહેનત હોય કે પ્રમાણીક ધંધો હોય કે પછી ધીકતો વેપાર હોય, અગર તેમ નહિ તો તે લક્ષ્મી છળકપટ કે વિશ્વાસઘાત કરીને, અગર અન્તઃકરણને કોરાણ

મૂકીને નાદારી લઈને કે નીચ ખુશ્મામત કરીને મેળવેલી હોય, કે પછી લાંચ લઈને કે અનીતિ આચરીને, અગર બાપદાદાના વારસામાં કે નિર્વંશ પિત્રાઈઓની ઉચ્છેદીયા મીલકતમાંથી સાંપડી હોય, કે પછી કેવળ પ્રારબ્ધબલથી કે અચાનક સોરટી હાથ લાગવાથી લક્ષ્મીપતિ બની બેઠા હોય. કેવી રીતે ગ્રેહી-યાઓએ એ સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી તે અત્રે વિચારવાનું નથી, પરંતુ અમે તે પ્રકારે પણ મેળવેલો ધનભંડાર, તેના માલિકને, આ ધૂતારી ને લાલચોથી ભરપૂર દુનીયામાં, ઘણી બાબતોમાં, સમર્થ સત્તા ને સાધન સમર્પે છે એમ જણાય છે. તેમાં પણ વધારે વિચારવાનું એ છે કે તે જ પૈસો અમુક ધર્માંદા બહાર જતાં માત્ર સડેલા કચરાની જ ગરજ સારે છે, ને તેમાંથી અનેક જાતના રોગ ફાટી નીકળે છે. જેમાંના ઉપર જણાવેલા ‘નામ-જ્વર’ ને ‘પદ્મીજ્વર’ એ બે રોગ અધિક સત્કારને પાત્ર છે; કારણુ તે જ્વરના ભોગ થઈ પડેલ રોગીને નીચોવી નાંખી આસપાસ એકઠા થયેલ તમાસગીરોને તેમાંથી ખટાવવા એવું તે બંને રોગનું વિલક્ષણ સ્વરૂપ છે.

આપ વર્તમાનપત્રો તો વાંચતા જ હશે ! હાલના સુધરેલા જમાનાને માટે વર્તમાનપત્ર એ વેદસમાન છે. એમાં ધર્માંદા ખર્ચાંતી રકમોનાં ટિપ્પણુ વારંવાર આવે છે તે તો આપના ધ્યાનમાં હશે જ. આમાંની ઘણીખરી ધર્માંદા રકમો, બદલામાં મહોટા ધનામની કે નામની ઉમેદથી, અગર તેમ ન બની શકે તો પછી ઓછામાં ઓછું, પ્રસિદ્ધ રીતે તે રકમો સ્વીકારાય એવી આશાથી, આપવામાં આવે છે. તે હેતુ જોટલા પ્રમાણમાં ફળિભૂત થાય તેટલા પ્રમાણમાં તે એક ભયંકર ચોપી રોમની ગરજ સારે છે. તે પરિણામ ધ્યાનમાં લેતાં આપણુ

સુખેથી એમ કહી શકીયે કે આજકાલની ધર્માદા પ્રવૃત્તિનો મુખ્ય હેતુ ધર્મજ્વર, નામજ્વર, પદવીજ્વર જેવા ચેપી રોગો પ્રસરાવવાનો છે, તથાપિ તેટલા ઉપરથી એમ માનવા ખાસ કારણ નથી કે જે જે સ્થળે દાનધર્મ થાય તે તે સ્થળે તે દાન-ધર્મ, તે રોગમાંથી જ નીપજ્યાં છે.

એમ કહેવાય છે કે આપણુ તત્વતઃ ધર્મપરાયણુ છીયે, દાન કરવું એ તો આપણા જાતિસ્વભાવ છે, પરન્તુ તેમાં કઈ નવાઈ જેવું નથી. કારણુ સમસ્ત જગત્માં માન પામેલા આપણા સનાતન ધર્મમાંથી આપણુને શો ઉપદેશ મળે છે ? સન્તોષ સેવવાનો ઉદાર સિદ્ધાંત, ને તેથી પણ અધિક ઉદાર એવો સ્તુતિવાનો ને દેવાનો (દાન કરવાનો) સિદ્ધાંત, એ જ તે પરમ-ધર્મનો ઉપદેશ છે, સંદેશ છે, આદેશ છે. અનેક પ્રકારનાં દાનોથી ઉભરાઈ જતો આપણા દેશ તે બાબતની સખલ સાક્ષી પૂરે છે. લાંબી મજલથી ચાલીને થાકી ગયેલ મુસાફરને થાક ઉતારી વિશ્રાંતિ લેવા સારૂ ઠેર ઠેર બંધાયેલી ધર્મશાળાઓ, કે જ્યાં ચાલીચાલીને ભૂખ્યાડાંસ થયેલા યાત્રાળુઓની કેટલી બધી સંખ્યા પોતાની ભૂખતરસ છીપાવી ‘હાશ’ કરી પગ વાળી બેસે છે અગર આડા થઈ આરામ લે છે. ઠામ ઠામ માર્ગમાં ખોદાવેલ કૂવાઓ અને તળાવો કે જેનાં નિર્મલ શીતલ જલનું પાન કરનાર મુસાફર, સર્વ વ્યથાનું ભાન ધડીભર તો વિસરી જાય છે; ને તેટલો વખત તો તેને એમ જ ભાન થાય છે કે “આ તળાવમાં પાણી નથી ભરેલું, પરન્તુ સ્નેહ ને દયારૂપી સુધા જ તેમાંથી ઉભરાઈ જાય છે;” તેમ જ નાનાંમહોટાં દેવ-સ્થાનો ને તીર્થસ્થાનો કે જ્યાં માનવમાત્ર, પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ પ્રતીકના દર્શનથી પાવન થઈ તેના ચરણમાં પ્રણામ કરી ભકિત

રસમાં મગ્ન થાય છે; એ બધું ખરું, પરંતુ, આ તીર્થસ્ના-
નોમાંનાં ધણુંખરાં—અથવા પ્રાચીન તીર્થસ્નાનોમાંનાં તો ધણું-
જ—પરદુઃખભંજન મહાત્માઓને લીધે અસ્તિત્વમાં આવ્યાં
તે પરોપકારી ધર્મ-વીર ને દાન-વીરોનાં નામ તે તે સ્થલોમાં.
શોધ્યાં જડતાં નથી એનું શું કારણ વાર? કોઈ પશું જાતના
શિક્ષા-લેખો કે સ્મરણસ્તંભો તેવાં પ્રાચીન સ્થલોમાં કેમ જ-
ણાતા નથી કે જેમાંથી કોણ, કોને, ક્યારે ને શા હેતુથી ‘અર્પણ
કર્તુ વિગેરે વિગત દર્શાવનારી પ્રશસ્તિઓ જડે. તે દયાળુ મહા-
ત્માઓને શું, ‘નામ’ ને ‘પદ્ધતિ’ મેળવવાનો હડકવા નહિ
લાગ્યો હોય કે? શું તેઓને મન, પ્રતિષ્ઠા પાણીના પરપોટા
જેવી તુચ્છ, ને છોકરાંને પળવાર રાજી રાખનાર ઢીંગલી જેવી
નમાલી લાગી હશે કે તેઓ પ્રતિષ્ઠાને ઠાકરે ચડાવતા હતા?
પરમાર્થપ્રવણ વૃત્તિની છેલ્લામાં છેલ્લી નખળાઈ દર્શાવનાર ‘નામ
અમર કરી જવાની’ વાસનાથી પણ શું તેઓ કેવળ નિર્લિપ્ત-
મુક્ત—હતા? જે તેમ જ હોય તો ખરેખર ‘તે હિ નો દિવસા
ગતા:’—“વહ્યા તે દિવસો અરે.”—આપણા દેશને ઉજળનાર
તે સુવર્ણ યુગ ગયો! હરિ! હરિ!

“પ્રભુને કાજ રચનારો, કીર્તિકાજ નહિ નાહિ;

કલંકિત નહિ કરે મન્દિર, પ્રાણાન્તે નામ અંકીને.”

એ કાવ્યમાં કેટલું બધું સત્ય છે?

ઠહાલા! આજકાલની ધાર્મિક કૃતિઓ ઉપર, દેનાર ધણીની
લાંબી લાંબી નામાવલિઓના ને પદ્ધતિઓના લેખો જોઈને હું
કાઈ જાઉં છું; અને કદિ એમ પણ હોય કે તેના ધણા દાખલા-
ઓમાં, દાતાઓએ, દાન કરતી વખતે, અમરતા પ્રાપ્ત કરવાનું

સાડું ન પણ કર્યું હોય. ગમે તેમ હોય, પરંતુ, જ્યાં તમે જશો, ત્યાં વિદ્યાર્થીભવનોમાં ઔષધશાલાઓમાં, મુસાફરખાનાઓમાં કે આરામસ્થાનોમાં, કુંડાઓ ઉપર ને ડુવારા ઉપર, પગથીયાં ઉપર કે છાપરા ઉપર, જ્યાં નજર નાંખશો ત્યાં, તેવા લેખો તમારી સામે ડોળા કહાડતા હાજર જ છે. મને સ્મરણમાં છે કે થોડા વખત ઉપર એક આશ્રમ જેવા હું ગઈ હતી, ત્યાં લગભગ દરેકે દરેક ઓરડીના દરવાજા ઉપર કઈ ને કઈ નામ હતું જ હતું. પરંતુ એ સર્વેમાં વધારે રમુજ પમાડે એવો દેખાવ એક વખત નજરે પડ્યો. કોઈ એક બહા માણસે પોતાના ધરનાં આંગણમાં જ એક નળ મૂકાવેલો છે, તેની નળીને તે ઉપર પોતાનું નામ લખાવી સુન્દર શોભીતી બનાવી છે. તે સજ્જનની બહાઈ માટે પરમેશ્વર તેનું કલ્યાણ કરે. હાશ! દાનની જાહેરખબર આપનારી આટલી બધી વસ્તુઓ વચ્ચે, તદ્દન જુદો પડી જતો, નિરાજો રહેલો પેલો દીવાનો થાંભલો, આપણી અંજાઈ ગયેલી દૃષ્ટિને કેવો વિરામ આપે છે! તેના ઉપર એવી કોઈ જાહેરખબર નથી, તેમ છતાં પણ મૌનપણે એ કેવું જાહેર કરે છે કે એ તે ધર્મની-દાનની-સાક્ષાત્ કૃતિ-પ્રતિ-કૃતિ-છે!

આજ જ સવારે ફરવા જતાં જતાં માર્ગમાં એક અનાથાશ્રમ આગ્યું; તે પણ આપણા નિયમમાં અપવાદરૂપ નહોતું. આ ધર્મસ્થાન તો મને મહામહોટી ઉદ્ધરતાનો નમુનો લાગ્યો; ને તેમ હોવાથી જ તેમાં આ આડંબર એ મને વધારે ફરુણા જનક તત્વ લાગ્યું. એ સુન્દર મકાનની આસપાસ એક મહોટું ટોળું જામેલું હતું. તેમાં કેટલાંક તો પાંગળાં મનુષ્યો તેમની ટેકણલાકડી સહિત હતાં; કેટલાંક નિરાધાર આંધળાંઓ તેમને દોરનાર નાનાં નાનાં છોકરાં સહિત હતાં; બૂખમરાથી પેટ ને

વાંસો એક થઇ ગયેલાં એવાં, લંગોટી કે ફાટોતુટો ચીથરાનો
કટકો લપેટ્યો એવાં કેટલાંક, ને કેટલાંક તો તદ્દન સુકલકડી
અની ગયેલાં હાડપિંજરો જ હતાં; વળી કેટલાંકની આંખો તો
ઉંડી ખાડામાં ઊતરી ગઈ હોય તેવાં હતાં, ત્યારે કેટલાંકનાં શરીર
ઉપરની ચામડી એટલી ચીમળાઇ ગયેલી હતી કે તેમને જોઇને
કંપારી છૂટે !—અરે પરમેશ્વર ! આ શી તારી જ કૃતિ—કે આ
તે ચમત્કૃતિ ! આવાં કંગાળ પ્રાણીઓનું આ તે કંઈ જીવન !
આ તે માણસ કે ભૂત ! ખરેખર, મારા મનમાં એમ જ થઈ
આવ્યું કે આ બાપડાં કરતાં સારી સ્થિતિમાં જે માણસો છે,
જેમને પ્રમાણમાં સર્વે અંગો સહીસલામત છે, ખાવાને અન્ન
ને પહેરવાઓઢવા વસ્ત્ર પણ મળી રહે છે, તથા જેમનામાં ગુજરાન
ચલાવવા જેટલી શક્તિ ને સાધન છે, તેવાં માણસોનું જીવન
સુધારવું ને ઉચ્ચ કરવું એ જેટલું મહાન ને પરમ ઉપકારક
છે, એ જેવું ધર્માંદા કામ છે, તેના કરતાં આવાં અપંગ અ-
નાથ ને નિરાશ્રિત કંગાળોનું દુઃખ ટાળવાનું ધર્મ-કર્મ ભાગ્યે
જ ઉતરતી પંક્તિનું હશે—કદાચિત હજારગણું ચઢીયાતું હશે.

એમની ઉપર સૂઝ લાવીને ત્યાંથી એકદમ દૂર નીકળી જ-
વાની વૃત્તિ જે કદિ મારા મનમાં ઉદ્ભવી હોય તો પણ તેમ
કરવાની શક્તિ તો મારામાં નહોતી જ. શી ખબર કે પર-
માત્માની દૃષ્ટિમાં, ભારે ભભકાદાર મોંઘાંદાટ વસ્ત્રોમાં શણગરા-
યલાં જે આપણે, તેમના કરતાં પણ આ અનાથો ચઢીયાતાં
નહિ હોય ? ! કોણ જાણ છે કે માનવ જાતિને શિક્ષણ આપ-
નાર સાક્ષાત જીવતા જગતા દાખલાઓ, આ અનાથ પ્રાણીઓ
નથી ? બહાલા ! આપને પેલો શ્લોક યાદ હશે જ :—उपदिशन्ति
न याचन्ते भिक्षाचाराण्येह गृहे । अर्थिन्योदायतां नित्यमदातुः फल-
मीदृशम् । “ધેરેધેર ભટકતા તે ભિક્ષુકો, ભીખતા નહિ; “આપો,

આપો ” જ બોધે તે, ના દીધે ફક્ત આ સહી. ”—એ તદ્દન સત્ય છે. કારણ કે જેવાં આપણે તેવી જ રીતે તે રંક અનાથો પણ પરમાત્માની જ સૃષ્ટિ છે, ને તેમ હોવાથી આપણાં જાતિ-બંધુઓ તરફના આપણા પ્રેમના ધોરણથી શ્રીપરમાત્મા પ્રતિના આપણા પ્રેમનું—ભક્તિનું માપ કાઢવાની આ એક જાતની કસોટી પણ કેમ ન હોય ?!

મને આશ્ચર્યપૂર્વક વિચાર આવે છે કે આપણા ક્રાંત્યાધિપતિઓ અને લક્ષ્મીવાન સરદારોને જ્યારે યમરાજાની દરબારમાં ચિત્રગુપ્ત સામે હિસાબ આપવા ઉભા રહેવાનો દિવસ આવશે તે વખતે તેઓમાંના કેટલાની સમૃદ્ધિ ને સંપત્તિ તે મહાબળ-થામાંથી તેમને ખ્યાલી શકશે ?! તેમાંના કેટલાક જ્યારે ચાર ઘોડાની ગાડીમાં કે મોટોર-ગાડીમાં પૂર દમામથી શહેરમાં રહેલ કરે છે, મણુ રૂની મુખમલની સુખશય્યામાં નિરાંતે શયન કરે છે, અને સોનાચાંદીનાં પાત્રમાં ભોજન લે છે, તે વખતે પોતાની આસપાસ રડતાંરવડતાં કંકળતાં કરોડો ગરીબડાંઓની દશાનો જેમને ખ્યાલ સરખો પણ આવતો નથી, તેવાઓની, ધર્મરાજના દરબારમાં લેણદેણનો હિસાબ ચુકવતાં, શી ગતિ થશે વા ?! એવાઓને પરમાત્માના પરમ દિવ્ય ધામમાં દાખલ થવું એ જેટલું મુશ્કેલ ને દુર્ઘટ છે તેટલું કઠિન કામ એક સોયના નાકમાંથી એક હાથીને પસાર કરવો એ નથી; એ વાતનું તેમને લવમાત્ર પણ ભાન છે ખરું ? તો પછી જ્યાંસુધી તેમના ખોળીયામાં પ્રાણ છે ત્યાંસુધીમાં કેવળ પરમેશ્વર પ્રીત્યર્થે અને નામ કે પદવીની લાલચ વિના દાન-ધર્મ કરવાનો વિચાર તેઓ કેમ નહિ કરતા હોય ?! આપણે સર્વ એક જ પરમાત્માના આલક છીએ તેથી આપણે સર્વ ભાંડુ છીએ. તે કારણથી આપણાં ભાંડુઓનાં દુઃખે દુઃખી થવું ને

તેમના સુખે સુખી થવું, એવા પ્રકારની કેવળ દયામૂલક પાર-
માર્થિક વૃત્તિથી પ્રેરાઇ તેઓ ધર્મ કેમ નહિ કરતાં હોય ! કે
જે પ્રવૃત્તિના પરિપાલનમાં, માણસમાત્ર, પરમાત્મા પ્રત્યેનો ને
સકલ જનસમૂહ પ્રત્યેનો પોતાનો ધર્મ બળવવામાં જ કૃતાર્થતા
અનુભવે છે, એટલું જ નહિ પણ તે વૃત્તિવિચારને આચારમાં
ઉતારતાં, નથી તે પરોપકારનાં બળુગાં ફૂંકતો, કે નથી કોઈ
પ્રકારની સ્તુતિ કે બદલાની આશા રાખતો. આટલું છતાં પણ
આપણા માલેતોબર લખેશરીઓ કેવળ મિથ્યાભિમાન ખાતર
ને મિથ્યા ભોગવિલાસમાં કેટલોબધો પૈસો હોમી દે છે ?

ખરેખર માણસજાતના ઉદ્ધારમાં, મિથ્યાભિમાને જોટલું
કર્યું છે તેટલું દયાદાને નથી કર્યું એ પણ સત્ય છે. ધણાય
શેઠીયાઓ એવા હોય છે કે તેઓ એક ગરીબ ને સુપાત્ર
વિદ્યાર્થીને મદદ કરવાના ગુન્હામાં ભૂલેચૂકે પણ ન આવ્યા હોય,
તેમ જ ધણાય કંજૂસના કાકા મખખીચુસ એવા હોય છે કે
તેઓએ ભૂખે મરતા બીખારીના હાથમાં એક દમડી સરખી
પણ ઝાંસી ન હોય,—પરંતુ એવાઓ પણ એકએક અણધારી
રીતે અસાધારણ પરોપકાર-વૃત્તિનું પ્રદર્શન કરે છે ! પણ તે
ક્યારે, ને શાથી ? ખુશામદથી ડુલાઈ જાય છે ત્યારે, અથવા તો
બદલામાં કંઈ પૂછડાં ને પદવીની આશામાં લપટાય છે તે વખતે—
ટુંકામાં મિથ્યાભિમાનથી પ્રેરાયલા તેઓ ઉદાર બને છે, દયાદા-
નથી કે પારમાર્થિક વૃત્તિથી નહિ. આવા પ્રસંગો કેટલી બધી-
વાર આપણા જીવમાં આવે છે ? ! એવા માણસોનો સામાન્ય
સિદ્ધાન્ત આવો જણાય છે કે દાન ત્યારે જ કરવું કે જ્યારે
તેના બદલામાં કંઈ સાફ નામ રજાય અગર ખરાબ નામ
ઉપર ઢાંકપીછોડો થાય. શરમ છે—ધિકાર છે આવા
દાનવિક્રયને અને નામકીર્તિ ઉપરના નીચ પ્રણયને ! ! !

પરમપ્રિય પ્રાણુવદ્ધલ,—

જે કે જરા વિલક્ષણ લાગે છે છતાં મારું એમ માનવું થાય છે કે પ્રાણીમાત્રમાં પહેલે નંબરે આવે એવો, શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ ઉદાર, તો કંજૂસ જ, પરિણામે, છે. કારણ ઉદારતાનું તત્ત્વ શું? ત્યાગવૃત્તિ. પોતાના સુખભોગનો સહુથી વધારે ત્યાગ કરે તે સૌથી વધારે ઉદાર. કંજૂસ માણસ પણ ‘ચમડી તૂટે પણ દમડી ન છૂટે’ એ કહેવતને અક્ષરશઃ સાચી પાડી, પોતાના પિંડ માટેનાં મોજમઝા આનંદવિલાસ એ સર્વનો ત્યાગ કરે છે, પોતાનું જીવન નભાવી શકાય તેટલા પૂરતો લુખ્ખોસૂકો ખોરાક ખાઈને, તથા અંગ દંકાય તેટલાપુરતાં ફાંટાંતુટાં, જૂનાંપુરાણાં ને જાડાં લૂગડાં પહેરીને, પાઈ પાઈ કરતે કરતે ધનનો મોટો સંગ્રહ—‘સંધરો’—કરે છે; ને પછી!! પછી પેલો, તનતોડ મહેનતે સંધરેલો, ને જીવના જોખમે સાચવલા, દલ્લો, એક સામટો, મરણ સમયે, પોતાની પાછળનાંઓને માટે રહેવા દઈ, આ દુનીયામાંથી ખાલી હાથે ફૂચ કરી જાય છે, ને તે દલ્લો તેના વારસો દિલ આહે તેવી રીતે ઉડાવી નાંખે છે. એક ઉડાઉ છેલ્ખટાઉ કે જે પોતાનું જીવન—પાત્ર ઠલવાઈ જાય તે પહેલાં તો તીજેરી તળીયાઝાટક ઠાલવી નાંખે છે, ને પછી ઉછીની રકમો લઈ, તેટલેથી ન અટકતાં, આંખો મીંચી ઉધાર વસ્તુઓ લાવે છે, કંઈકને રડાવે છે ને કંઈકને પાયમાલ કરી નાંખે છે, તેવા ફક્કડ કરતાં તો ઉપલો કંજૂસ માણસ વધારે ઉદાર કહેવાય તેમાં કંઈ પણ શક નથી. તેમ જ કેટલાક સજ્જનો (!) અથવા સદ્ગૃહસ્થો (!) નાદારીની નદીમાં સ્નાન કરી સૌન્દર્ય ને ઉદારતાથી મિશ્રિત નૂતન અવતાર લઈ નવજીવન આરંભે છે, તેના કરતાં તો નિઃસંશય ઉપલો કંજૂસ વધારે માનને પાત્ર છે.

આવા પ્રકારની ઉદાર-વૃત્તિમાં કંજૂસ કરતાં પણ ચઢી જાય એવી કોઈ પણ વ્યક્તિ હોય તો તે એક જ છે. તે કોણ હશે ? જે માણસ મહોટી નાણાંની રકમે પોતાનો વીમો ઉતરાવી પાછળનાં ખટાવવા, પોતાના જીવનતંતુનો છેદ કરે છે તે. આપઘાત કે આત્મહત્યાને તમે ગમે તેવું ધોરપાતક કે મહાપાપ માનતા હો, તેમ છતાં પણ જે ઉદાર હેતુથી, એ માણસ પ્રાણદાન કરવા પ્રેરાય છે, તે હેતુમાં રહેલી ઉદારતા, કરેલા પાપનો અદ્વેષ વધારે પ્રમાણમાં વાળી આપે છે.

પ્રિયતમ ! મેં એક મહા મહોટી શોધ કરી છે ! તેનો 'પેટન્ટ' ઈંગ્લેન્ડે કેવી રીતે મેળવવો તેનું જ્ઞાન મને નથી. શુદ્ધ સ્નેહની-સાચા પ્રેમની કસોટી શોધી કહાડી છે. તેમાં વાંધો માત્ર એટલો જ છે કે તેની કિંમત ઘણી આકરી છે. દરદેશાવરથી સમાચાર ફરી વળ્યા કે એક જીવાનન્નેધ ગૃહસ્થે પોતાની જીંદગીનો વીમો ઉતરાવ્યો, ને પછી પરલોક પધારી ગયો. તેને પ્રાણ કરતાં પણ વધારે પ્રિય ગણનાર એક પત્ની હતી. તે સાધ્વી સતી, સુવાસિની મટી અભાગિની વિધવા થઈ તેને ખીજે દિવસથી જ પેલા વીમાના રૂપીયા કેમ હાથ કરવા તેની વેતરણમાં જ તે ખીચારી હાડમાર થાય છે. આ તો તે સદ્ગૃહસ્થની પ્રાણપ્યારી પત્નીની વાત થઈ. અહિંયાં બીજીપાસ, તે ગુજરનાર ગૃહસ્થના એકલોહીયા સગા (કે લોહીના તરસ્યા ?) એવા હેતાના કટકા ભાઈયો, તે સર્વે મજબૂર કુટુંબના અંગી હોવાના સખ્યે તે જ વીમાના રૂપીયા ઉપરનો પોતાનો હક્ક કરવા લાગ્યા છે. આ ઉપરથી કોઈકને એમ લાગે કે આપણાં ખરેખરાં હિતેચ્છુઓ તો વીમાકંપનીઓ જ છે. જે કસોટીના પથરની અપૂર્વ શોધ મેં કરી છે તેની અટકળ આટલું જાણ્યા.

પછી પણ આપ કરી શકો છો ? વીમો ઉતરાવેલ જીવનનું અવસાન, અથવા તેને મળતું આવતું કંઈક, તે, તે કસોટી છે.

ખરેખર, જેમ જેમ હું વધારે વિચાર કરતી જાઉં છું, તેમ તેમ મને લાગે છે કે કોઈકોઈ પ્રસંગોએ, વીમાની પૌલીસીએ પણ, દત્તક લીધેલા પુત્રના જેટલી જ ભયંકર છે. એકજણ સાધારણ સ્થિતિનો નિશાળનો માસ્તર હતો. તે 'વીમા'ના નામથી ત્રાસતો એટલું જ નહિ પણ પોતાની પુંજ કેટલી છે ને ક્યાં ક્યાં રોકેલી છે તેના વિષેનો સહેજ પણ ધંધારો તે, પોતે દત્તક લીધેલ પુત્રને કે બીજા કોઈને પહોંચવા દેતો નહીં. પહેલાં એ વાત જાણી ત્યારે મને તે સંબંધમાં બહુ જ આશ્ચર્ય થતું હતું : પણ હવે હું સમજી શકું છું કે એટલો બધો સાવચેત રહેવામાં તે માસ્તર ખરેખર શાણપણ જ બતાવતો હતો. કોઈને એમ લાગે કે તે માસ્તર હૃદયી જાહે સાવચેત ને ઝહેમી હશે. પણ મને તેમ લાગતું નથી કારણ એક એવો દાખલો પણ મારી જાણમાં ત્યાર પછી આવ્યો છે, કે જેમાં એક દત્તક પુત્રના ધર્મપિતા પાસે અઢળક પૈસો હતો. તે પુંજ હાથ કરવા ખાતર પેલા દત્તક પુત્રે પોતાના પાલક પિતાને સ્વધામ પહોંચાડી દીધો. તે કામ તેણે એવી તો કુશળતાથી પાર પાડ્યું કે કાયદાના પંજમાંથી તે પુત્ર આબાદ છટકી ગયો. પરંતુ 'કરો તેવું પામો ને વાવો તેવું લણો' એ સૂત્ર સચરાચર વ્યાપેલું છે. તે સત્ય છે ને તે નિયમમાં અપવાદ નથી. સરકારની શિક્ષામાંથી છટકેલ તે નરાધમ, યમરાજના શાસનમાંથી છટકી શક્યો નહિ. એ કુદરતી શાસનને પરિણામે, તેની અવળે રસ્તે મેળવેલ પુંજ, હુંક વખતમાં જ ફનાફાતીયા થઈ ગઈ. ખરેખર, સંસાર ને તેની માયા, કંઈક અકળ જ છે, અને નિઃસંશય આપણે પ્રેમ અને દયાના માર્ગો શીખવાને ખાતર જ જીવીએ છીએ.

બહાલા !

હું પણ જાણું એક ભવિષ્યવેત્તા હોઉં એમ જ જણાય છે. પરમદિવસે શનિવારે સાંજે તો મેં આપને ‘શિક્ષા’ની વાત લખી ને ગઈ કાલે રવિવારે તે જ શબ્દો હરકોઈ માણસની જીભને ટેરવે રમી રહ્યા હતા. મને મળેલી ખબરના ખરાપણા વિષે ખાત્રી કરવા સાંજ જ આ પત્ર આટલો વિલંબાયો છે.

પોકળીયો—કારણ હવે તેને પોકળશંકર નામથી કોઈ પણ બોલાવતું નથી—શનિવારે મધ્યરાત્રે એક જીવલેણ ધાતમાંથી બચ્યો. તેનું માથું તદ્દન મૂંડી નાંખેલું, ફાંકડી વાંકડી મૂછો ખેડોલ રીતે કાતરી નાંખેલી, ને માથે મ્હોંચે કાદવ ને છાણની અર્ચાં કરેલી; હાથમાં હાથસાંકળાં (ખેડી-શુંખલાબંધન) પહેરાવેલાં, ને તેમનું લગભગ નવચું શરીર, સાંકળથી જકડીને દીવાના એક થાંભલા સાથે બાંધી દીધેલું, ને તે સાંકળને છેડે તાળું મારેલું. તે પણ ક્યાં આગળ ! વિદ્યાર્થીભવનના પેલા પાંચ માળવાળા વિશાળ મકાનની બરોબર સામે આવેલા મહોટા મહોટલાના જાહેર રસ્તા ઉપર. એને જ મળતો આવતો બનાવ મેં ક્યાંક વાંચેલ છે, પણ આથી તો હદ જ થઈ. પોકળીયાનું સદ્ભાગ્ય કે વિદ્યાર્થીઓમાંનો એક—તેનો સગો જ—પૂરેપૂરો દિવસ ઉગે તે પહેલાં એ જ રસ્તે થઈને જતો હતો, તેણે તે ભાઈ સાહેબના હાલહવાલ દીઠા, ને તેમની મદદે દોડ્યો. સુતારને બોલાવ્યા વગર ચાલે એમ નહોતું. તે આવી પહોંચ્યો ને તેણે પોકળને મોકળો કર્યો. એકાદ વિશ્વાસુ હજીમની મદદથી, અને થોડાંક કપડાંની સામગ્રીથી, કલાકેક જેટલા સમયમાં, આ સદ્ગૃહસ્થ પોતાના અસલ અવતારમાં આવ્યા; માત્ર મૂછોની

ન્યૂનતા હતી. એમ લાગે છે કે કઈં પણ કેસ ન હોવા છતાં બાઈસાહેબનાથી કોર્ટમાં ગયા સિવાય રહેવાયું નહિ, અને તેમના જિજ્ઞાસુ ધર્મબંધુઓ (Brothers in Law—‘ અનેવી’ અને ‘ ધર્મ—બંધુ ’) ને શાંત કરવા એમ કહ્યું કે પોતાનાં સદ્ગત પત્નીની પાછળ તેના અદ્વિતીય પ્રેમની સ્મરણી તરીકે મૂછો આપી છે, તે પાછી જ્યારે કોઈ નવી કન્યા વરમાળ આરોપશે ત્યારે તેઓ નવી મૂછો રાખશે. વાહ ! મૂછોને ને પ્રેમને આ કયા જન્મનો સંબંધ !

આટલી સાવચેતી ને અગમખુદ્ધિ છતાં ભેદ ફૂટી ગયો. પોકળશંકરનું પોકળ વેરાઈ ગયું. આપણા લોકોમાં વાતો કેવી ને કેટલી ખાનગી રહે છે ! પ્રત્યેક માણસ, માત્ર બીજા એક જ માણસને મોઢે વાત કરે ને તે પણ, “ ખાનગી રાખજો હોં, તમે ધરના છો જાણી કહ્યું છે, વાત બહાર જાય નહિ. ” એવા પ્રકારની તેના ઉપર “ ખાનગી ” ની મ્હોર છાપ મારી ને જ ! એ પ્રમાણે એકે ફક્ત બીજાને જ કહી; ને બીજાએ ફક્ત ત્રીજા એકને જ કહી ને.....વિગેરે વિગેરે.....કેટલાંક અટક-ચાળાં છોકરાંઓ કે જેમને પોકળીયા સાથે કઈં સ્નાન-સૂતકનો સંબંધ નહોતો—તેઓએ પણ પોકળીયાના પેલા સુંદર સ્વરૂપનાં, ને પાછળથી તેના થયેલા રૂપાંતરનાં દર્શન કર્યા હતાં, એટલું જ નહિ પણ મળસ્કામાં તે રસ્તેથી પસાર થનાર ત્રણ ભંગડીઓને મંગળ મુહૂર્તમાં જ પોકળીયાનાં સૌથી પહેલાં પ્રથમ દર્શન થયાં હતાં, ને તેને પોતાનાં દર્શન દીધાં હતાં; અને વધારામાં સાવરણીથી તેને વધાવી લીધો હતો. કોઈ પણ ગુપ્ત વાત કે મન્ત્ર ક્યાં સુધી જાનો રહી શકે છે તે તમે જાણો છો. વકટર્ણોભિયતેમન્ત્ર ! ચાર કાનથી (કહેનાર ને સાંભળનાર

મળીને) આગળ વાત જાય તો તે ત્યારે જ છાની રહે કે સાંભળનારમાંથી એક માણસ સિવાયના બીજા બધા મરી પરવાર્યા હોય.

ગરીબ બીચારો પોકળશંકર ! મને મારા હૃદયના અંતસ્તમ પ્રદેશમાંથી તેની દયા આવે છે. પરંતુ ‘ કરો તેવું પામો ’ એ કુદરતી નિયમની ચુંગાલમાંથી—શિક્ષામાંથી—આ જન્મમાં પણ તે કેમ બચી શકે ?

હૃદયેશ્વર !

હું ધારું છું કે હમણાં હમણાંની હું ડોળી ને અભિમાની બનતી જાઉં છું: જે સ્ત્રીને તેના સ્નેહાળ સ્વામીએ સર્વ પ્રકારની સ્વતંત્રતા સમર્પી હોય તેની પાસેથી બીજા શાની આશા રાખી શકાય ? પણ બહાલા ! સાચું કહેજે કે આ નવી સાડીમાં હું સુંદર નથી દેખાતી ? કે આપનો મને છેતરે છે ? શામાટે આપ એમ ધારીધારીને ન્યાળી રહ્યા છો, અને એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યા વગર સ્મિત કરી રહ્યા છો ? પેલી હિંદુ પોશાકમાં શણગરાયેલી દેવીનું વર્ણન આપને કેવું લાગ્યું ? આપ હાલ જ્યાં વસો છો ત્યાંની સુંદરીઓની સાથે સરખામણીમાં તે દિવ્ય સુંદરી ચડી જાય છે ખરી, કે, તેમના વચ્ચે સરખામણી થઈ શકે એમ જ નથી. હાલમાં તમે તમારાં એ મિત્રો વિષે કેમ કંઈ પણ લખતા નથી ?

એક વાત કહેવાની રહી ગઈ છે. તમારા નામરાશીએ લગ્નને અંતે વિદાયગીરીમાં મને એક સુંદર ચીર આપ્યું હતું, એ વિષે આપે કેમ કંઈ પણ પૂછવું નથી ? મારી ખાત્રી છે કે તે ચીરની પસંદગીમાં આપનો હાથ હતો, નહિ તો એક વખતે મ્હેં આપને કહેલું કે ફલાણા રંગનું ને ફલાણી જાતનું ચીર મને બહુ જ ગમે છે, તે જ રંગ ને તે જ જાત ઉપર તેમની પસંદગી કેવી રીતે ઢળે વા ? હા હા ! વ્યાવહારિક રીતે જોતાં તમે બંને એક જ છો, એ મારું અજાણ્યું નથી; અને તમે બાયડા માણસો પેટમાં વાત સમાવી શકો નહિ, એ પણ તેટલું જ સાચું છે. અમારા ભોળપણમાં જે રહસ્યો અમે તમને સોંપતાં હોઈશું તેમાંનાં કોણ જાણે કેટલાંય બીજા જ લાજુ તમારા

મિત્રા સુધી પહોંચી જતાં હશે ? સંભવિત છે કે તેમ કરવામાં તમારા આનંદ ને અભિમાનમાં કંઈક વૃદ્ધિ થતી હશે ! અમે લોકો એ પ્રમાણે તમારાં રહસ્યો અમારી ંહાલામાં ંહાલી અને વિશ્વાસુ સખીઓને વેચતાં હોઈશું એમ તમે ધારો છો ? હરિ ! હરિ ! પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચે કેટલું મહોડું અંતર ! તેમાંનું એક જણ કેટલી બધી વસ્તુઓ કરે છે કે જે બીજા સ્વપ્ને પણ જાણતું નથી, તેમ જાણી શકતું નથી, પછી બલેને તે બંને જણ વર-વહુના અભેદ સંબંધથી બંધાયલાં ને પ્રેમમાં અનન્ય હોય ! સ્ત્રીઓનાં ચરિત્ર જાણવાની જો ઇચ્છા હોય, તો તો એકવાર તેમનો વેશ લઈ જૂવો, તેમની જોડે તેવા વેશમાં મળો-હળો-ભળો અને પછી તેમની રીતભાત તપાસો.

ંહાલા ! એમ કરશો ખરા ? પણ પ્રશ્ન એ છે કે આપ એમ કરી શકશો ખરા ? મને લાગે છે કે આપ સ્હેજ શ્યામળા છો, અર્થાત એક સ્ત્રી—એક દેખાવડી સ્ત્રી જ થવાને યોગ્ય સુન્દર વર્ણુ આપના અંગનો નથી. વળી આપના હોઠ ઉપર પેલું કંઈક ઉગેલું છે તે અને આપના મુખ ઉપરના ડાઘા, એ બધી વસ્તુઓ આડે આવે છે તેમ જ એ પ્રયોગસિદ્ધિમાં તદ્દન નિરાશાજનક પરિણામ લાવે છે—ખાસ કરીને હાલ આપના જેટલી ઉંમરે તો તેમ છે જ. જો આપનો મત મારા મતથી જૂદો પડતો હોય તો આપ અત્રે પધારો ત્યારે પ્રયોગ કરી જોજો. તે વખતે હું આપને મહારી સુન્દરમાં સુન્દર, મનમાનીતી સાડી આપીશ, ને હું પોતે જ આપને શાળુગારીશ. મારી ખાત્રી છે કે આપને તેવી દશામાં (સ્ત્રીના વેશમાં) જોયા પછી તો હું આપના ઉપર મોહી પડીશ નહિ. ંહાલા ! મહેને નહારી કે ઉદમાતી માનશો નહિ, ને આવી સ્પષ્ટ ટીકા કરી છે તેના બદલામાં સુધાપાન કરાવજો.

આપ શાળામાં જતા ત્યારે આપે શાળાના ઉત્સવમાં ભજ-
વાતાં નાટકોમાં રંગભૂમિ ઉપર દેખાવ દીધો હોય, અને ત્યાં
આપના ખીજ સહાધ્યાયીઓ જોડે પ્રેમની લેવડદેવડમાં પડવાનો
પ્રસંગ આપને આવ્યો હોય તો મને આશ્ચર્ય થાય છે. હાલમાં
તો શિક્ષકો ફડકે છે કે, નાટકીયો વા છોકરાઓને બગાડે છે
તેમ છતાં પણ ધણાય છોકરાઓ એવા ખેલ કરે છે તથા પોતાની
જીવાનીના ફાંટાઓ તૃપ્ત કરે છે. થોડાં જ વર્ષની વાત ઉપર
હું કન્યાકાળમાં હતી ત્યારે કેવળ શોખીન વિદ્યાર્થીઓએ—
ધંધાદારી નાટકીયાઓએ નહિ—ભજવેલો એવો એક ખેલ
જેવા, મારે મારા પિતાજી સાથે જ જવાનું થયું હતું. તેમાં
ધણા વડીલોએ ને અમલદારોએ પણ ભાગ લીધો હતો, અને
તેમાં જે ખોટાં સ્ત્રીપાત્રો ઊભાં કરવામાં આવ્યાં હતાં તેમના
દેખાવથી તો હું તદ્દન કંટાળી જ ગઈ હતી. સ્ત્રીઓના મુખ
ઉપર જે સ્વાભાવિક સૌન્દર્ય રહેલું છે તેમાંનો લેશ માત્ર ભાવ
પણ તે પાત્રોના મુખ ઉપર જણાતો નહોતો; અને રંગભૂમિ
ઉપર તેઓ કેવળ ઢીંગલીઓ—અથવા સાચું કહીએ તો ઢીંગ-
લાઓ—જેવાં જ દેખાતાં હતાં. એવા એવા પણ તે કેવા
દેખાતા હતા તેનો ચિતાર આપું? ખરેખર સ્ત્રીજાતિના તોલે
ખરાબમાં ખરાબ નમુના હતા; અને આપણાં હિન્દુસ્તાની ક્રીસ્ટ-
મસ કાર્ડ ઉપર જે હલકી વર્ણની સ્ત્રીઓનાં ને ભંગીયણાનાં
મ્હોડાં ચિત્રેલાં જોવામાં આવે છે તેના કરતાં પેલાં સ્ત્રીપાત્રોનો
દેખાવ કઈકે સારો લેખાય ખરો. ગમે તેમ હતું, છતાં પ્રેક્ષક-
વર્ગને તો તે પાત્રો રૂચ્યાં, તેમણે તે વખાણ્યાં, તાળીયોના ગગ-
ગટથી વધાવી લીધાં, ને તે સ્ત્રીપાત્રોની મરદાની વાતચીતથી
તેમને બહુ જ આનંદ થતો જણાયો. એનું શું કારણ હશે વાર ?
શું એમ હશે કે ગમે તેવા રૂપમાં પણ સ્ત્રી થઈ એટલે પુરુષમાત્ર

લટુ બની જાય ? કે પછી ઠેર ઠેર નજરે પડતી ખુશામદને મળતી આવતી સભ્યતાની, ઉપલક્ષીયા વિવેકની જ એ ખુશાલી હશે.

ઘાલા ! સ્ત્રીજાતિ, બંને ભાગ, બંને વેશ,—સ્ત્રીનો તેમ જ પુરુષનો—પરિપૂર્ણતાથી ને સફલતાથી ભજવી શકે છે, જ્યારે પુરુષ તેમ નથી કરી શકતો, એ હવે આપને સમજાય છે ખરું ! સ્ત્રીનો વેશ ભજવવાને માટે પુરુષ એ એક બહુ જ કર્કશ અને કિલ્લ પાત્ર છે—સિવાય છોકરીયોની સાથે રમીને હળી—મળી શકે એવી કિશોર દશામાં એક નાનો છોકરો હોય છે ત્યારે તે તેવું અયોગ્ય પાત્ર નથી નીવડતું. મને પારસીઓ સિવાય ખીજ કોઈ પણ માણસોના ખેલ પસંદ પડ્યા નથી. પારસીઓ નહિ નહિ કરતાંય દેખાવડા હોય છે ખરા, તે પણ બોલવાની ને ચાલવાની, ઢબજબમાં ને છટામાં, તેઓ આપણા લોક કરતાં ચઢી જઈ શકતા નથી. પારસી નાટકશાળામાં મારું મન હરી લેનાર એક જ વસ્તુ હતી—તેમની પરીઓનો સુંદર નાયનાના નાના છોકરાઓ, ઝગમગતા પરીના પોશાકમાં, એવા તો મનમોહક લાગતા હતા, તેમ જ તેમના પોશાકના તેજથી આંખો એવી તો અંજલિજતી કે ન પૂછો વાત. ઉંચાઈમાં તેમ જ ઉંમરમાં એક એકથી એકસરખી રીતે ચઢતા—ઉતરતી પંકિતના તેઓ હતા; વળી એવા તો ચપળ, ચાલાક, ને નાજુક, કે જ્યારે તેમની મહારાણી આગળ તેઓ નાય કરતા, ત્યારે જાણુ હવામાં અદ્ધર તરતા હોય એમ લાન થતું. શે તેમનો સુંદર નાય ! શે તાલબંધ ! ઓહો હોહો ! એ નાય જ્યારે જ્યારે થતો ત્યારે ત્યારે જોઈ લો પ્રેક્ષકવર્ગની મઝા, ને ખીચારા નાયનાર તથા ટીકટ લેનારની કમખખતી ! શા એક પાસથી ‘વન્સમોર’ ના ને ખીજ પાસથી ‘સાયલન્સ’ ને

‘ઓર્ડરના’ એકએકથી સામાના અવાજને કુબાડી દેવાની હંરિશાઇમાં વધતા જતા અવાજે, શે તાળીઓનો ગડગડાટ, લાકડીઓ ને છત્રીઓનો ઠપકાર, સીસોટીના તીણા કાન ફાડી નાંખે એવા અવાજ, તેમ જ તે ગડબડાટ બન્ધ કરવાને બોલાવવામાં આવતા સીસકારા ! નાટક ગમે એટલું જૂનું હતું છતાં, જ્યારે જ્યારે ભજવાતું ત્યારે ત્યારે તે નાચ ઓછામાં ઓછો બે ત્રણ વાર “વન્સમોર” થયા વગર રહેતો નહિ. એટલો બધો તે સુન્દર ને જાદુઈ હતો.

બહાલા ! આપે તે પરીઓની મહારાણી સર્વોત્તમ સુન્દરી જોઈ છે ! તેના સૌન્દર્યની ઝાંખી લઈને ત્ર ઠારવાની વૃત્તિ થાય છે ! જીવો ! આ રહી તે ! તમારી નજર સામે જ છે ને ! અને—અને—વળી જમણી બાજુએ પણ છે.^૧ ખરેખર ! બહાલા પેલું સુન્દર આસમાની રંગનું ચીર-તમારી જ પસંદગીનું—અને વળી પેલાં સુન્દર ઝગઝગતાં હીરાનાં ધ્યિરરિંગ ને માણુકની બંગડીઓ—તમોએ જ આપેલી ભેટ—પહેરીને, મનહર રીતે કેશ હોળીને, વળી કપાળમાં નયનહર સૌભાગ્ય—ચન્દ્ર આલેખીને, ઉભેલી છે. એવા વેશમાં તે રમણી વધારે રમણીય નથી દેખાતી શું ! કહ્યું છે કે, ‘નરમણિ વિના રમણી ન રમણી.’ એ કહેવત જોડેલો પણ દોષ ન આવે તેમ મારા સૌભાગ્યમણિ આપ પણ સાથે જ છો. આપના ટીખણી સ્વભાવને સંતોષવો હોય તો આપની હૃદયહારિણીને ચરમાં પણ

૧. કમળાએ પોતાના પલંગની એક બાજુએ પોતાના પ્રિયતમ પતિ કૃષ્ણની ‘ઑઈલ પેન્ટીંગ’ ની છબી ટાંગી હતી, ને બરાબર તે છબીની સામે જ એક આયનો ગોઠવ્યો હતો, એવું અમારું આવી ગયું છે. એ કૃષ્ણની છબી તરફ પીઠ કરીને, આયના સામે ઉભી રહેલી, આયનામાં જોતી કમળાના આ ઉદ્ગાર છે.

પહેરાવો !—શું ને ચિત્રમૂર્તિ, સાક્ષાત્ મધુરતાની પ્રતિમા નથી !
 છે ! છે, તો તેના ઉપર સુધાવૃષ્ટિ વર્ષાવો મારા પ્રાણાધાર !
 વર્ષાવો, વર્ષાવો, આ ચાતકીની એટલી પ્રેમપિપાસા નહિ છીપાવો
 મારા નાથ ! કંઈ શીકર નહિ, આપ એટલો શ્રમ નહિ લ્યો તો
 તે આપના ઉપર વર્ષાવશે.

અરે રામ રામ ! હું તે કેવી મૂર્ખા કે આપને સુંબન કરવા
 દોડી ! જાગી ત્યારે જ્યેનું તો આપ તો આપના સ્થાનેથી તસુ-
 માત્ર પણ ખસ્યા નથી, આપના સાથે માઈં મ્મથું ઝીકાયું,
 છતાં સુંબન કર્યું ખઈં, પણ તે કોને ? આપને નહિ,—તે આપ-
 નામાં પ્રતિબિંબિત મારા પોતાના પિડને.

આ તે કેવી અવિચારી કલ્પના કે જે મારા આખા શરીરમાં
 ઝણઝણાટ પ્રસરાવી રહે છે, ને મને અદેખાઈના અગ્નિમાં બાળી
 નાંખે છે. માઈં મસ્તક ભમી જાય છે ! આપને કોઈ સુન્દરીની
 સોડમાં જોવા, જોઈને ચીડાવું, ધુંધવાવું, ને તસ્ત જ બીજી
 ક્ષણે જ્ઞાનમાં આવવું કે, તે સ્ત્રી તો બીજી કોઈ નહિ પણ હું
 જાતે—પોતે—જ હતી. તરંગી કલ્પનાઓ જાણી ખરેખરા સત્ય
 બનાવો હોય તેમ પ્રત્યક્ષ થાય છે, ને પરિણામે નિરાશના
 મહાસાગરમાં હું ઉંડી-ઉંડી-વધારે ઉંડી ડૂબતી જાઉં છું. હાય
 નિરાશા ! નિરાશા ! નિરાશા !

બહાલા,

દેવનાં-દર્શનની માફક આપના પત્રો પણ કેમ કઈ હમણાંના દુર્લભ થઈ પડ્યા છે. આપની બહાલીને ચાર અક્ષર-૫કત ચાર-ચીત્રી કાઢવા જેટલી દુરસદ પણ આપને મળી શકે નહિ કે! કે આપ પણ પેલા પોકળીયાના ચેલા બન્યા છો ને સ્વતંત્રતા ગુમાવી બેઠા છો? અગર લાંબાલાટ કાગળો લખી આપનું માથું પકાવી નાંખતી હોઈ એમ તો નથી ને? સમજાય છે! છોકરીયોને બણાવ્યાના, કેળવણી આપ્યાના આ પ્રતાપ (કે પાપ?). કેળવણી, છોકરીયોનાં કુમળાં મગજમાં, વિચારો ને કલ્પનાઓ ને એવી કઈ કઈ વસ્તુઓ ભરે છે, તથા મગજને મધપુડા જેવું બનાવી દે છે. જે છોકરી-ઓએ પુસ્તકો ગોખીમારીને પોપટીયા જ્ઞાન કે પદવી (ડીગ્રી) મેળવ્યાં નથી તેમનો સમાવેશ જે કેળવાયલી છોકરીયોની કાઠિમાં થઈ શકતો હોય તો જણાવવાની જરૂર છે, કે તે છોકરીયોને કેવળ કેળવણી લેવામાં જ ને કેળવાયલાં થવામાં જ સંતોષ થતો નથી, પરંતુ પોતે ખરેખર કેળવાયલી છે એમ બતાવી આપે છે, ત્યારે જ તેમને શાંતિ વળે છે—પછી કદાચિત એમ પણ હોય કે એ કેળવણીનો દેખાવ પોતાના પતિને પ્રસન્ન કરવા ખાતર કરાતો હોય. જે તેમ હોય તો પછી એ નિયમમાં હું શામાટે અપવાદરૂપ બનું? જે કે મને કોઈ કૉલેજમાં કેળવણી નથી મળી, તથાપિ મારા કુટુંબમાં ચાલતા સંપ્રદાય પ્રમાણે, મને કેળવણી મળેલી છે ખરી. તેથી હું પણ એક રીતે ‘કેળવાયલી’માં ખપું એમ છું. બહાલા! મને સાચેસાચું કહો. એવી એક કેળવાયલી પત્નીના પતિ હોવાથી તમને

પોરસ ચઢે છે ખરો ? કઈક અભિમાનની લાગણી અનુભવાય છે ? તમારી દેવીના પત્રો ખરેખરા વિદ્વાતાભર્યાં લાગે છે ખરો ? જો તેમ થતું જ હોય તો પછી હજી સુધી કેમ કઈ કીતાબ, તમે તમારા હૃદયની રાણીને આપ્યો નથી ? (શું આવી નાની નાની બાબતો પણ મારે આપને શીખવવી પડે !) અત્યારસુધીમાં આપે માત્ર ‘કવિ’ નો જ ઇલકાબ મને આપ્યો છે; પરંતુ તે ઇલકાબ તો શંકાસ્પદ ને મરદાની છે. વળી તે કિતાબ અનુવિત છે, એમ પણ મારે મારા અનુભવ ઉપરથી કહેવું પડે છે. મારી સખી મધુરી કહે છે તેમ પુરુષો સ્વાર્થી છે, અને તમારા જાતભાઈઓ—બાઈઓ, બહેનો નહિ હોં—શિવાય બીજા કોઈને તે કીતાબથી માન આપવું તમને સૂઝતું જ નથી.

મને એક નવો વિચાર સ્ફુર્યો છે, આપની વિદ્યાયગીરી થયા પછી મને નિત્ય નવા નવા વિચાર સ્ફુર્યાં કરે છે, અને હું ધારું છું કે તેવા વિચારમાં ને વિચારમાં હું ઘેલી બની જઇશ ત્યાં સુધી તે વિચાર અટકશે નહિ. તે નવીન વિચારથી ઘણી ઘણી શુંયો ઉઠેલી જાય છે. તે કેવળ અવલોકનનું જ પરિણામ છે. હ્યો તમને તે જણાવું.

પેલા કદાવર આંધાના બહુરૂપી ગોળમટોળશંકરની વાત મેં આપને એક વખત કરી હતી તે આપના લક્ષમાં જ હશે. આપણી પડોશમાં ઘાસનું બગીચું ભરાય છે ત્યાં તેનાં દરરોજ સાંજે દર્શન થતાં ને ઘાસ વેચનારીઓ—ધરડી તેમ જ જીવાન—ને તે રમુજ કરાવતો તેના બદલામાં તે ઘાસ વેચનારીઓ વેચવા આણેલ ઘાસમાંથી થોડું થોડું ઘાસ તેને રાજપુત્રીથી મફત આપતી. અરે ! કેટલી બધી હોંસ ને ઉલટથી તે ઘાસવાળીઓ તેને ઘાસની પૂળીઓ આપતી હતી કે કોઈને એમ લાગે કે

કૃષ્ણની પાછળ ગોપીયો ગાંડી બની હતી તેમ તો નથી થયું !
 કદાચિત તેમ થાય તોપણ નવાઈ જેવું નથી, કારણ તે ગોળ-
 મટોળશંકર રૂપે રંગે પણ જરી રમુજ ઉપજાવે એવો હતો.
 એનું માયું પણ ઘાટદાર, પેટ ફૂલેલું, ડોલતી ચાલ, અને તદ્દન
 પ્રામાણિકપણું દર્શાવનાર તેની બાડી આંખ, વળી તે જ્યારે
 જ્યારે હસતો ત્યારે કંઈ એવી વિચિત્ર ને ભયાનક રીતે હસતો
 ને હોઠ પહોળા કરતો, તથા ને સાથે તેની કંડ ઉપરનો શરીરનો
 ભાગ એવો તો ધુમાવતો કે તેથી તે ધાસવાળાંયોને બહુ જ
 ગમત પડતી. તેઓ ખડખડાટ હસતી એટલું જ નહિ પણ
 પોતાના પેટની ખાતર વેઠ કરતાં કરતાં અનાયાસે ગમત મેળ-
 વવાની આવી ઉમદા તકનો લાભ લેવા તે ચૂકતી નહિ. મારી
 સહી તુળસી કહેતી તેમ પણ હોય તો કોને ખબર. કંઈ ઓર
 પ્રકારની રમુજ પમાડે એવું ભાષણ ગોળમટોળશંકરશર્મા
 આપતા હોય તે પૈકી એકાદ ફકરાનાં વિરામ-ચિ-હોની જ
 ગરજ, આ વિલક્ષણ સ્મિત સારતાં હોય તો તે પણ સંભવિત
 છે. કારણ આટલે દૂરથી તે સંવાદ આપણાથી સાંભળી શકાય
 નહિ. તે દરમ્યાન વારંવાર તે હાથ વીંઝતો હતો ને તેની જ
 સાથે જે પરિણામ દૃષ્ટિગોચર થતું જેવામાં આવતું, તે ઉપ-
 રથી અમારી તો ખાત્રી જ થઈ ગઈ કે અમારી અટકળ ખરી
 હતી. આટલે બધે અંતરે રહ્યા છતાં પણ એ દેખાવથી અમને
 ખડખડાટ હસવું આવતું ને અમને હમેશાં બહુ જ આનંદ
 થતો. વારંવાર આપણી શેરીમાં લાંબાંલચ ભાષણ આપવા
 આવતા ઉપદેશકના ભસવાથી જે આનંદ થતો તેના કરતાં
 બહુ જ વધારે આનંદ આ ટીખળી ભાષણકારનું ભાષણ, સંભ-
 લાતું નહિ છતાં, ઉપજાવતું. મારી સહીપણીને તો તેની એટલી
 સજડ અસર થઈ કે તેનો અજીર્ણવિકાર તેથી મટી જતો હતો

એમ તેને લાગવા માંડ્યું. તેથી કરીને તે અત્રે રહી ત્યાં સુધી એક પણ પ્રસંગ ચૂકતી નહિ ને તેમાં તેને એટલી મઝા પડતી કે જ્યારે જોળમટોળશંકર શર્મા-કોણુ જાણુ ક્યાંય—અચિંત્યા લોપ થઈ ગયા ત્યારે તો તે બહુ જ દીલગીર થઈ ગયું.

એ મહાશય હમણાં જ એક લાંબી યાત્રાએથી પાછા પધાર્યા છે. જાણુવા પ્રમાણુ તે સંન્યાસી છે—જે કે ભગવો વેશ તેમણે ધારણુ કર્યો નથી—અને સંધ્યાકાળનો સમય ધાસવાળીઓની સંગતમાં ગાળવો તે તેમના સંન્યસ્ત—આશ્રમને લીધે સવિશેષ વિલક્ષણુ લાગે છે. એઓ આ વખતે એક વળી નવાઇની ચીજ—તેમનો દંડ—લેતા આવ્યા છે. એ દંડ પણ તેમના જેવો જ વિલક્ષણુ છે. એક લાંબી મજબૂત લાકડીની મૂઠની જગ્યાએ હાથનો પંજે છે, ને તે પંજની આંગળીયો સહેજ વળેલી છે. જ્યારે તે દંડના પંજવતે જોળમટોળશંકર પોતાની પીઠ ખંજવાળે છે તે વખતે એનાં દર્શન કરવાં જોઈએ; અને વળી તે ક્રિયા સાથે જે વિચિત્ર પ્રકારનાં તે દાંતીયાં કરે છે તેથી ખરેખર એવી તો ગમત પડે છે કે ન પૂછો વાત. ધાસવાળીયો તો તેથી એટલી-બધી હસે છે કે, તેઓ ખેભાન થઈ જશે એમ ખીક લાગે. વળી હવે તો તેઓ આ સંન્યાસીને ધાસનું દાન કરવામાં વધારે ઉદાર બની છે. સંન્યાસી પણ તેવી રીતે ઉધરાવેલું ધાસ ત્યાં ને ત્યાં જ વેચી નાંખે છે ને તેની આ પ્રકારની કમાણીને ભાગ્યે જ કોઈ પણ ધાસવાળીની કમાણી પહોંચી વળતી હશે એમ માફ માનવું છે. પરમાત્મા એનું કહ્યાણુ કરો ! જોળમટોળ માથાવાળા જોળમટોળશર્મા સંન્યાસીને વળી કંચન ને કામિનીનું શું કામ ? એ વિચાર મને આશ્ચર્યચકિત બનાવે છે. વળી મને એવો પણ ભય ઉપજે છે કે કોઈ દિવસ એવો ન

આવે કે જ્યારે તે અધીય ધાસવાળાઓને લઇને સ્વામી મહારાજ ગચ્છંતી કરી ન જાય. કારણ કે હાલમાં તે પ્રલોભક પંજનો પ્રયોગ કરવાનું ક્ષેત્ર તેમણે વિસ્તાર્યું છે. આજ સુધી પોતાની પીઠપર કરતા, હવે તો તે ધાસવાળાઓમાંની ધણીએકની ઉઘાડી પીઠ ઉપર પંજનો પ્રયોગ કરવાનો પરમાર્થ કરતા સ્વામીજી નજરે પડે છે; અને વધારે આશ્ચર્ય તો એ કે સહેજ પણ શર-માયાં વગર કે આનાકાની કર્યા વગર તે પ્રયોગને અધીન થવામાં ધાસવાળાઓ પરમાનંદ માણે છે.

હવે આપણે આ સાધારણ વાત ઉપરથી મારા પોતાના વિચાર ઉપર આવીએ. એ ગોળમટોળશંકરના વિચાર ઉપરથી જ મારો વિચાર ઉપજ્યો છે, માત્ર તે મૂળ વિચારમાં સહેજસાજ ફેરફાર ને સુધારો કરેલો છે. એક એવો બંધખે-સ્તો-લાંખો હુંકો થઈ શકે એવો-ઝડપ પંજે બનાવશે કે તે પોતાની પીઠ ખંજવાળવાના કામમાં આવે એટલું જ નહિ પણ તે વડે બીજની પીઠ પણ-તે ગમે એટલે દૂર હોય છતાં-ખંજવાળી શકાય. કેમ, કેવી મળની વાત ! આવું એકાદ કારખાનું કાઢ્યું હોય તો પછી આખી દુનીયાંની ટંકશાળ તે માણસને ત્યાં ખાત્રી થાય કે નહિ ! મારી તો ખાત્રી છે કે, એ ચીજનો ઉઘાવ ખડુ જ જમરો થવાનો કારણ જગતની નસેનસ ને રગેરગમાં નિરંતર વહેતો વિચાર-તમે મારી પીઠ ખંજવાળો ને હું તમારી પીઠ ખંજવાળું-તમે મારી પ્રશંસા કરો કે ઝાટ-કણી કહાડો, ને હું તમારી પ્રશંસા કરું કે ઝાટકણી કહાડું-તેને ખરેખર અણીશુદ્ધ આચારમાં મૂકી શકે એવી કોઈ પણ ચીજ હોય તો તે આ ઝડપ પંજે છે.

પરંતુ નસીબ એ ડગલાં આગળ ને આગળ. મારા એવા એવા અપૂર્વ બધાય વિચારો કાં તો કાઠ પહેલેથી ચોરી લે છે

અગર તો કોઈકને તે મારા કરતાં વહેલા સૂઝે છે, તેને પરિણામે તે શોધનું માન મને ન મળતાં કોઈક બીજું જ ખાટી બન્યું છે. ગઈ કાલ જ મારા સાંભળવામાં આવ્યું કે દુનીયામાંની સમસ્ત જ્ઞાતિઓને એક જ સાધારણ નામથી વિભૂષિત કરવાનો મારો વિચાર તો આચારમાં પણ મૂકાવા માંડ્યો છે. એમ જણાય છે કે, કેટલાક વિદ્વાન પંડિતો શાસ્ત્રીઓ ને વેદાંતીઓની એક મહોટી સંખ્યા એકઠી થઈ, ને તેમણે એક સમાજ અથવા સંસ્થા સ્થાપી. એ સંસ્થાનું મુખ્ય કામ એ કે કોઈપણ પ્રકારનો નાતજાતનો તફાવત રાખ્યા સિવાય વિધાકળા હુન્નર ને ઉદ્યોગની કદર કરી તેને ઉત્તેજન આપવું. આપણા દેશનાં પ્રતિષ્ઠિત અગ્રણી પત્રોએ આ વિચારને વધારી લીધો છે ને તેનાં બહુ જ વખાણ કર્યાં છે. તે મંડળની કાર્યવાહિની સભાએ પદવીઓની પરંપરા સંસ્કૃત ભાષામાં રચી છે, અને પ્રતિષ્ઠા પામતા પંડિતોને તથા બીજાં પત્ર માણસોને તે પદવીઓથી પ્રસંગે પ્રસંગે વિભૂષિત કરવા, એવો તેમનો હેતુ છે. ખરેખર—આજલગી હું તે ક્યાં ગઈ હતી—તેમાંની કેટલીક પદવીઓ તેમણે કેટલાક પ્રતિષ્ઠા પામેલા સદ્ગૃહસ્થોને—કે જે સદ્ગૃહસ્થોને બીજે સ્થાને રહેજાણ હુંકી ને નાની પદવીઓ મળેલી હતી, તેવાઓને—સમર્પી પણ છે, તે નવીન પદવીધારીઓમાં એક તો મારા જાણ્યા પ્રમાણે ન્યાયાધીશ છે, બીજા રાજ્યકારિણી સભાના મંત્રી છે, ત્રીજા એકધારાશાસ્ત્રી છે, ચોથા એક પ્રોફેસર છે ને પાંચમા એક સંસારસુધારક છે !—બાકીનાનું મને કંઈ લક્ષમાં નથી. એ સર્વેમાંના પ્રત્યેકે આ માન અને આ માનપત્રો પૂર્ણ પ્રસન્નતાથી સ્વીકાર્યાં છે, કારણ તેથી વર્તમાનપત્રોમાં તેમનાં બહુગાં ફૂંકાયાં છે એટલું જ નહિ પણ દરેકના માનમાં લાગતાવળગતાઓ તરફથી તેમને અભિ-

નંદન આપવા સાર મેળાવડા ને સ્નેહસંમેલનો ને માનપત્રોની
 ધામધૂમથી મસ્કો લગાડયો તે વધારામાં. એ સદ્ગૃહસ્થોની
 શેઠાણીઓ—પત્નીશ્રીઓ—ના અભિમાન ને સુખમાં પણ એથી
 ઓછીધણી વૃદ્ધિ નહિ થઈ હોય, પોતાના પ્રાણના પણ પ્રાણ
 એવા પોતાનાં નામ પાછળ પદવીઓનાં પૂછડાં લંબાય એ કંઈ
 ઓછું માન ! હવે તો એમના સંબોધનમાં પણ એટલી વૃદ્ધિ
 થવાની (ખરેખર બહાલા ! આ બધું હું મારા પોતાના દષ્ટિ-
 ણિ-દુથી લખું છું.) પરંતુ એક જણ મારા કાનમાં ડુંક મારી
 જાય છે—પેલા મોટે ખાંચરેના માણસના મરણના સમાચાર
 લાવનાર માણસ નહિ હો—કે કેટલાક સાર્વજનિક પ્રસિદ્ધિ ને
 પ્રતિષ્ઠા પામેલા ગૃહસ્થોને પદવી—દાન કરી, સદર સમાજ
 પોતાનાં પ્રસિદ્ધિ પ્રતિષ્ઠા ને માન જમાવ્યા પછી—કારણ અહિયાં
 પણ પેલા પંજનો મહિમા છે—એક નવો જ બુટ્ટો ઉઠાવ્યો છે.
 એ બુટ્ટો મને તો મળ્લનો લાગે છે. કેટલાક ગૃહસ્થો, બુદ્ધિમા-
 નોના મંડળમાં પૂજ્યપદ (મરાઠી ‘ પૂજ્ય ’ મીંડું શબ્દ હો)
 શૂન્ય—પદ ભોગવે છે તેવાઓએ પણ પોતપોતાને સૂઝતે ને રચતે
 માર્ગે અમુક જાતની પ્રતિષ્ઠા મેળવેલી છે, તેવા પાત્ર જન રહી
 જાય તો ન્યૂનતા આવે એમ ધારી તે પદવી—દાનનું કાર્યક્ષેત્ર
 વિસ્તારવું એ આ નવો બુટ્ટો છે. તેના જવલંત દષ્ટાંત તરીકે
 એક લખપતિ શેઠીયા છે, આપણા ઇલાકાના નહિ હોં કે,
 જેઓએ લાખોવાર લેવી પડેલી નાદારી સામે અડગરીતે ટક્કર
 ઝીલી જનસમાજના અસંખ્ય પ્રહારો સહન કરવાની અપૂર્વ
 સહનશીલતા ને તે સામે બેધડક ટકી રહેવાની બહાદુરી બતાવી
 છે, એમ કહેવાય છે. બીજા એક તમાણુનો વેપારી છે, તે
 જાતનો ઢેડ છે પરંતુ તમાણુના વેપારના પ્રતાપે અત્યારે સા-
 ક્ષાત લક્ષ્મીના પર્યંકમાં પોઢે છે; ત્રીજા એક મીઠાઈ વેચનાર

કંદોઈ છે તેણે આપણા લક્ષ્મીનારાયણના મંદિર સામે એક મહાવિશાળ મન્યૂત સુશોભિત મંડપ બાંધ્યો છે. રથયાત્રાને દિને નીકળતી સ્વારીમાં, ભગવાનની પ્રતિમાની તે મંડપમાં પધરામણી થાય છે. ચોથો એક જમીનદાર છે. તેઓનું જ્ઞાન તો એટલું બધું છે કે, ‘બારનું ચોથ’ શું તે પણ જાણતા નથી; સદર સમાજને તેમણે ખાસ્સો મહોટો ફાળો આપ્યો છે, એ કંઈ ઓછી પાત્રતા નહિ. પાંચમા અથવા અનુક્રમમાં છેલ્લા છતાં મહિમામાં પહેલા, એક એવા સદ્ગૃહસ્થ છે કે તેમને જગત રહેજસાજ દિવાના તરીકે તો લેખે છે એમનાં પરણેલાં વિધવા-પત્નીના પરલોકગમનથી એઓ હાલ વિધુર થયા છે અર્થાત રંડાયલા છે અથવા ધરભંગ થયા છે, એઓનો વિચાર વળી પાછો ધર માંડવાનો છે. સ્વાર્થમાં પરમાર્થ સિદ્ધ કરવાનો તેમને બહુ જ જબરો લોભ કે મોહ છે, તેથી એક નાયનારી નાયકણુ જોડે લગ્ન કરી સુધારા પ્રત્યેનો પોતાનો શુદ્ધ સ્નેહ સિદ્ધ કરવાનો તેમનો વિચાર છે. તે સિદ્ધ કરવામાં તેમણે એક નાનીસુની સરત કરી છે તે એટલી જ કે સકલ સદ્ગુણસંપન્નની-ઈશ્વરમાં દુકંડી રીતે લખતાં ત્રણ, ૬ અક્ષરથી વિભૂષિત મહોટામાં મહોટી પદવી સમાજે તેમને આપવી. અત્યારની ઘડી લગી તો આ સર્વ બંધબારણની વાત છે. રહસ્યમય છે; પરંતુ થોડા વખતમાં જ તે ખુલ્લું થઈ જશે. આ સમાજે સમયેલી પદવીનાં પૂછડાં લગાડનાર મહાતમાઓના મુખારવિંદનાં દર્શન કરવાનું, તેમ જ પરિણામે જે પૂંછડાંઓ કાપી કાપી કાઢી નાંખે તો પછી તેમની પત્નીઓનાં સંતપ્ત મુખનું દર્શન કરવાનું મને બહુ મન થાય છે.

દરમ્યાનમાં જે પદવીજવર વિષે ચાર દહાડા પહેલાં આપને મેં લખ્યું હતું તે જ પદવી-જવરે મને પણ ઝપાટામાં લીધી

છે. ખરેખર એ ચેપમાંથી હું કેમ બચી શકું !! ખરેખર આપ મને પદવી-દાનને પાત્ર ગણુશો જ. મેં આપને આટલા બધા વિદ્વતાપૂર્ણ પત્રો લખ્યા છતાં પણ શું હું તેની અધિકારિણી થઈ નથી ? પરન્તુ તે પદવી મેળવવામાં પૈસાની હોળી કરવા જેટલી પૂંછ મારી પાસે નથી. તેથી પેલો પંન્ને એ જ સાધન મારે માટે બાકી છે. બહાલા ! હસી કહાડતા નહિ પરન્તુ પૂર્ણ ગંભીર મંથથી આપ વિચાર કરન્ને ને પછી મને જણાવન્ને કે આ બુદ્ધો કંઈ કસદાર છે કે કેવળ ખાલી ખં છે. પેલા સદ્ગૃહસ્થે મહોટો ખર્ચ કરી ૧૬૮૮ હિંદુ સ્ત્રીઓને જ-પુરુષોને નહિ-૧૨૯૫ હરવા માટે મહોટો બાગ બનાવરાવ્યો તે જેમ અત્યાર લગી જેવો ને તેવો શૂન્ય ખાલી ખં છે તેના જેવો તો આ બુદ્ધો નથી ને ? ખરેખર બહાલા ! મને કંઈ મહોટો ખિતાબ કે પદવી આપે કેમ આપવાં ન જ્ઞેધએ તે કહેશો, અથવા તેમ જ પસંદ ન હોય તો એક ચાંદ આપો. અને તેના બદલામાં તમને દિલ્લપસંદ એકાદ ખિતાબ કે ચાંદ હું આપું ? એમ શા માટે ન કરવું જ્ઞેધએ ? આજકાલ ઉભરાતા કવિઓ ને સાક્ષરો એવું નથી કરતા શું ! ખરેખર ! જગતમાં જેની પૂરેપૂરી ખોટ છે ને જગતને જેનો વધારેમાં વધારે ખપ છે તે પૂરું પાડનાર આ એક સહેલો શાણા ને વ્યવહાર ઉકેલ છે-ને તેને માટે ઉપકાર માનો પેલા ગોળમટોળ શર્માનો.

પત્ર ૪૩.

વૈધરાજ ! આપ આપની મેળે જ નીરોગ થાઓ ! સ્નેહ-
શૂન્ય જીવનની કરી-ચરી-અતાવનાર વૈધરાજ ! આપ પોતે
જ એ પથ્યનું સેવન ન કરો, આપે પોતે દર્શાવેલ નિયમનો
આપ જ ભંગ કરો તો પછી મારે આપને બીજું તે શું કહેવું ?
આપને આમ એકાએક શું થઈ આવ્યું છે ? શા કારણે આપ
અચિત્યા આટલા બધા મુગ્ધ થઈ ગયા છે ? ‘વિરહ, હૃદયને
વધારે પ્રેમાળ બનાવે છે’ એ કારણ છે કે પછી મારા પત્રોએ
આપનું બધું ચક્રર ફેરવી દીધું છે ? પેલી સુંદરીસ્થલી વિષે
ઈશારો, ઘોડે બેસવાની ને તરવાની કલા સંબન્ધે ઉલ્લેખઃ
દોલા-ઉત્સવનું વર્ણનઃ મારી પ્રિયસખી મધુરીના મોહનપત્રો—
પ્રિયતમ ! એ સર્વમાંથી કયી વસ્તુએ આપના હૃદયને મારી
પાછળ ઘેલું તૂર બનાવી દીધું છે !

હાથ ! હાથ ! આ તો સ્વપ્ન છે—સ્વપ્ન ને તે વળી દિવસે ને
તે પણ કેવું વિલક્ષણ ! આ છેલ્લા પત્રમાં આપે જે મારું વર્ણન
કર્યું છે તે વર્ણન ગયે પરમ દિને જે મેં આપને લખ્યું તે બીના
સાથે બરોબર તદ્દન મળતું આવે એ કેટલું બધું અસાધારણ !—
એની એ જ સાડી, તેનાં તે જ હીરાના ઇયરરીંગ, વળી પેલાં
માણિકનાં કંકણ, સૌભાગ્યચન્દ્રક, અને સુનેરી ચરમાં પણ
ખરાં કે જે માત્ર મરકરીની ખાતર મેં એકાદ મિનિટ આંખે
ચડાવ્યાં હતાં. પત્રનો સમય પણ ઘણું કરી તે જ છે કારણ
આપના પત્રમાં આપે મંગળવાર મધ્યાહ્ન એમ લખેલું છે.
ખરેખર ! ઠહાલા, એ બધી ખરે જ આશ્ચર્યકારક ઘટના છે.
શું આપને આવ્યું તે વખતે આપનો સૂક્ષ્મ આત્મા મુસાફરી

કરીને અત્રે આવીને મને આખેડૂબ એ જ વેશમાં ને રૂપમાં જોઈ ગયો હશે ! નહિ તર પછી સ્વપ્નમાં સત્ય વાતનો પ્રકાશ કેવી રીતે થાય !

હું હમેશાં સ્વપ્નમાં માતું છું. તેમાં ખાસ કરીને જે સ્વપ્નાં અજીર્ણવિકારને પરિણામે નથી આવ્યાં હોતાં તેમાં મને બહુ શ્રદ્ધા છે. ‘નવરા મગજનાં કારસ્તાન, કલ્પનાના જ વણી કહાડેલાં’ તંત્ર વિગેરે કહી આપ જ તે સ્વપ્નાંને તુચ્છકારી કહાડતા હતા. પરન્તુ જે અશ્રદ્ધાળુને ગળે પણ સત્ય ઉતરતું નહિ તે હવે હૃદયસુધી પહોંચી ગયું છે, કેમ ખરું કે નહિ ?

આજરોજ આપને મારો પત્ર મળશે તેમાંની વિગત સાથે આપને સ્વપ્નમાં જે જણાયું તે સરખાવી જોજો, ને પછી આંખો ઉપરથી અજ્ઞાનની અન્ધારી દૂર કરજો મારાં શાણા સ્વામીનાથ !

પરન્તુ સ્વપ્નમાંનો એક મુદ્દો બનેલા બનાવ સાથે મળતો નથી આવતો. આપનું એવું લખવું થાય છે કે ‘તેવા વેશમાં હું એવી તો મોહક ને મનહર દેખાઈ કે આપ દોડીને મને વળગી પડ્યા (સહેજ પણ નહિ. કારણ આપ તો આપના સ્થાન ઉપરથી લવ માત્ર પણ ખસ્યા નહોતા.); અને બીજું, મેં આપને ચુંબન કર્યું—(ખિલકુલ નહિ; મેં મારા પિંડને જ ચુંબન કર્યું !) આ જ સ્થાને આપે એક ટુંકી કવિતાની કડી લખી નાંખી છે કે જે લગભગ મારા પ્રાણ હરી લે છે. તેમાં આપે મને પ્રેમની પ્રતિમા બનાવી છે, ને બીજે પક્ષે સૂર્ય—પ્રકાશની ઉપમા આપી છે કે જેમ ઝાકળનું પાન સૂર્ય કરી જાય છે તેમ અધરામૃતપાનથી આપના આખા આત્માનું હું પાન કરી ગઈ. પરન્તુ એ કડીયો આપની નથી તેમ જ એમાંનું

કઈ પણ આપના સ્વપ્નમાં આવ્યું ન હોતું. એ તો આપની કલ્પનાજન્ય ટીકા છે ને તે સ્વપ્નને બન્ધબસ્તું બનાવે છે; કારણ માત્ર પંક્તિઓનો ભાગ કાઢી નાંખીયે તો શેષ રહેલો ભાગ નાનામાં નાની વિગતને પણ મળતો આવે છે.

ઠહાલા! શું મને ખરેખરી ગાંડીધેલી બનાવી દેવી છે? આવો જાહુગારો પત્ર શીદને આપે લખ્યો? તેનું વારંવાર પાન કંફે છું અને તેથી હું ફાટી પડીશ એમ લાગે છે. મીઠી મીઠી બાબતોથી તે પત્ર છલોછલ બરેલો છે—આપ એમાં, ‘અપ્સરાની રાજકુમારી’—મેં મારા મંગળવારના પત્રમાં વર્ણવ્યું છે તેમ—કહો છો. ‘એમ્લું રત્ન’ ‘મધુર’ ગુલાબ, ‘મોહક ચન્દ્રિકા’ એવાં એવાં સંબોધનો લખ્યાં છે એટલું જ નહિ પણ અંદર એમ પણ લખેલ છે કે ‘મારી પ્રાણપ્રિય પ્રિયતમા, તારી મૂર્તિ મારી નજર આગળ હમેશ તરતી રહે છે; તારા મધુર સ્વરનો રણકાર મારા કાનમાં હમેશાં ધ્વનિત થયાં કરે છે.’ અહોહોહો! આપનાં મધુરાં સ્મિતોનાં સ્મરણથી મારી આંખને ને આપના મધુરા સંગીતના સ્મરણથી મારા કાનને ઉજાણીનો અનુભવ થયો છે! પ્રત્યેકે પ્રત્યેક સંભારણું મારા આત્માને આનંદમાં તરખોળ કરી દે છે. ખરેખર આપ મારા જીવાત્માના અંગભૂત થઈ રહ્યા છો; અને મને એમ થાય છે કે આપની સંગતિના અભાવે હું નથી કઈ દરી શકતી કે નથી કઈ લહાવો લઈ શકતી. આ પત્ર લખતી વેળાએ પણ આપની સુંદર મૂર્તિ મારી આંખમાં જ છે અને આપનો નાજુક હસ્ત—પાશ મારી આસપાસ વીંટળાઈ જાય છે. તે વખતનો મૃદુ સ્પર્શ ને આપના મધુરા ઓઠપલ્લવનો અમૃતરસ હું અનુભવું છું.’ અધધધ! કેવાં મધુરાં ઠહાલનાં વચન!

આનંદના ભાનથી મારો આત્મા બહારે મારી જાય છે, તેથી હવે એક શબ્દ પણ વધુ લખવા શક્તિ રહી નથી. ખરે-ખર ! બહાલા, આપના દર્શન વગર આ દેહ ટકવો દુર્લભ છે. મારા પ્રેમ ઉપર અંકુશ ને નિયમન એટલા બધા લાંબા વખત સુધી મેં રાખ્યું છે કે હવે લાંબો વખત તે ટકી શકશે નહિ ને વાત મારા કાપ્યુમાં નહિ રહે. મરણનું શરણુ કે ગાંડાની ઇસ્પી-તાંલનો આશ્રય એ બેમાંથી એક જ માર્ગ મારે માટે હવે ખુલ્લો રહ્યો છે. બહાલા ! શું આપ નહિ પધારો ! આ રંક અબ-ળાનું રક્ષણુ નહિ કરો ! હૈયું ભરાઈ આવ્યું છે અને વેળાસર આવી આપ રક્ષા નહિ કરો તો નકી તે તૂટી-ફૂટી જશે પ્રભુ !

પત્ર ૪૪.

ત્રિયતમ;—ગઈ કાલ રાતનું મારું માથું એટલું બધું દુઃખે છે કે તેના સહસ્ત્ર કંકડા થઈ જશે એમ ભય રહે છે. તેને પરિણામે થોડા દિવસ કલમ હાથમાં પકડવાની આશા છોડવી પડી. પરંતુ કટ્યાણુ થજ્જે પેલા મલમના બનાવનારનું. તે મલમ લગાડતાં વાંત જ દર્દ નરમ પડ્યું. જે કાગળમાં એ મલમની શીશી પેક થઈને આવી હતી તે કાગળના કટકાએ એવી તો રમુજ કરાવી છે કે તે સમ્બન્ધી સહેજસાજ ચિત્રી કહાઝ્યા વગર એન નહિ પડે.

બહેરખબરના કોઈ જૂના ચોપાનીયાના એકાદ મહોટા પાનામાંથી વિલક્ષણ રીતે કાપી કાઢેલા એકાદ કટકામાં તે શીશી લપેટેલી હતી. જીંદગીની સાધારણ જરૂરીયાતો પૈકી કટલી એક પૂરી પાડવાનાં રામબાણુ ધલાજ્જે, મૂલ લઈને દર્શાવનાર, કટલીક પેઢીયો ને સદ્ગૃહસ્થોનાં નામ તે કટકા ઉપર નજરે પડતાં હતાં. તેનું આખું પાનું મળી શકતું નથી; અને જે કટકા મોબુદ છે તેનું ત્રીજું કોલમ એવી રીતે ફાટી ગયું છે કે તેને લીધે તેનું કામઠેકાણું દર્શાવનાર ભાગ જ કપાઈ ગયેલ છે. બીજા કોલમમાં ટપકાવેલ કટલીક પેઢીયો ને સદ્ગૃહસ્થે આપણા ઓળખીતા છે પણ બાકીનાનો પત્તો એવો અંધારામાં છે કે તે રામબાણુ ઔષધ સમ્બન્ધી કઈ પણ માહિતી મેળવવી હોય તો દરેક બાણીતા લક્ષ્મીની દરેક પેઢીતાં ભટકવું પડે. આ સાથે તે કટકા બીડું છું, તે વાચ્યાથી આપને તરત જ જણાશે કે લગ્ન-સુખથી માંડીને અમરતા પ્રાપ્ત કરવા જેટલો લાંબો પ્રદેશ તેમાં સમાઈ જાય છે.

રામદાસની કુંપનીનું ઠેકાણું શોધી કહાડી શકે તો તો નવા-
ઈની વાત. આજ કાલ કઈ પણ 'શ્રમવગર કીતાબ મેળ-
વવાનો' એવો વા ચાલ્યો છે કે, તે વખતે એ રોગનો ઇલાજ
બહુ જ ઉપયોગનો થઈ પડે. તે જ ઇલાજને માટે તેમાં રામ-
દાસ કુંપનીની જાહેરાત છે. તે વિષયમાં મને પોતાને કઈ
અંગત કારણને લીધે બહુ જ રસ પડે છે. એકાદ કીતાબ કે
ચાંદની મારે બહુ જ જરૂર છે. તે સંબન્ધમાં આપને હું હમેશાં
વિનવતી આવી છું છતાં તે મેળવી આપવા સહેજ પણ શ્રમ
લેવા આપે ક્યાં કાળજી રાખી છે જે ! !

તે કટકો ખરોખર દસમા નંબરની વિગત આગળ ફાટેલો
છે:— 'માત્ર કીતાબધારી રાજને માટે જૂના રીત રીવાજે સંગ્ર-
હવા સાર'—અને તે ઇલાજની માહિતી મેળવવાનું સ્થળ તેમાં
નજરે પડતું નથી. તેની શીકર નહિ; કારણ તે ઇલાજ બહુ
જાણીતો નથી; માત્ર એક મહોટા માણસને કહિકથી તે જાણમાં
આવવા પામ્યો છે. તે જો કે છે તો બહુ સાદો છતાં અનુકૂળ
થાય એવો નથી; ને માત્ર ત્રણ ટપામાં જૂના જમાનાની રીઠીની
પ્રાપ્તિ કરાવી આપે છે:—

૧ બે અથવા તેથી પણ વધારે સ્ત્રીઓ પરણવી.

૨ જ્ઞાતિરિવાજ પ્રમાણે પોતાના કુટુંબીજનને બાળવા કે
દાટવા સાર એક તદ્દન અસાધ્યદી જમીન રોકી રાખવી.

૩ જ્યારે એકાદી બાયડી રામશરણ થાય ત્યારે તે પટરાણી
કે અવરરાણી જે હોય તેના અવસાનના સમાચાર જાહેર કરવા.

ખરેખર આ પ્રમાણે પ્રાચીનતા પ્રાપ્ત કરવામાં તો—સુધરેલા
જમાના સાથેનું—કદામાં કટકુ વેર વળાતું હોય એમ ભાસ થાય છે.

બહાલા ! ગઈ કાલના કાગળના છેલ્લા ફકરામાં લખેલા સમાચારમાં થઈ ગયેલી ભૂલ સુધારવાના હેતુથી જ આ પત્ર આટલો વહેલો લખાય છે. જૂના જમાનાના ગણાવાના ક્ષિતિજ તો માત્ર ઠંઠો કે ઠંઠાઈ હોય એમ જણાય છે ને તેમ કરવા જતાં. નિષ્ફલતા પ્રાપ્ત થાય એ પણ તેટલું જ ખુલ્લું છે. જે પેઢી-માંથી તે મહોટા માણસે માહિતી મેળવી તે પેઢી, ને આપણને મળેલા અધુરા કટકામાં જે પેઢીનું ઠામ ને ઠેકાણું કપાઈ ગયેલ છે તે પેઢી એક જ હોય તો તે આખા લીસ્ટમાંથી શ્રદ્ધા ઉઠી જાય એવો ઘાટ બન્યો છે.

એવું કહેવાય છે કે જેમ રાવબહાદુર, રાવસાહેબ વિગેરે કીતાબો અપાય છે તેમ ‘ રાજા ’ નો પણ કીતાબ અપાય છે. એવી રીતે કીતાબ મેળવીને થયેલા ક્ષણિક રાજાઓની પત્નીઓ, વ્યાકરણ-પ્રયોગની મદદથી કે સભ્યતાની ખાતર પણ જાહેરમાં રાણી કહેવાઈ શકાય નહિ. રાણી, મહારાણી, નામદાર બાનુ, તત્ત્વભવતી રાણી આદિ શબ્દો સાર્થ છે ને જેઓ ખરેખર રાજા ને સત્તાધારીયો છે તેઓની પત્નીઓને જાહેર રીતે પણ લાગુ પાડી શકાય ને તેમ ઉપયોગ થાય છે એ ખરોખર છે, તેથી મહારાજાની વહુને મહારાણી, રાજાની વહુને રાણી, ને જમીનદારની વહુને જમીનદારિણી કહી શકાય. કારણ તે પ્રયોગમાં તે તે પુરુષને રાજ્ય, હકુમત, સત્તા કે જમીન હોય છે, અગર તો વંશપરંપરાથી તે કીતાબનો તેઓ ભોગવટો ભોગવતા આવ્યા હોય છે. પરંતુ જેને કોઈ ચોક્કસ કારણથી ‘ રાજાનો ’ કીતાબ આપવામાં આવ્યો હોય તેવા એક ક્ષણિક નામધારી ‘ રાજા ’ પોતાની કુલવધુને રાણી કે મહારાણી કહેવડાવી શકે

નહિ. જેમ આચાર્યની (Reverend) કે ' એનરેબલ ' ની પદવી પામેલાઓ પોતાની અર્ધાંગિનાને તે પદવીનો લાભ ને લ્હાવો લેવરાવી શકતા નથી તેમ. એ વાત એવી તો સરળ છે કે તે બાબતમાં આવો ભ્રમરડો મેં કેમ વાળ્યો હશે એ વિચારથી ખરેખર હું તો શરમાઈ જાઉં છું.

પત્ર ૪૬.

માથાની વેદના તો દૂર થઈ છે તથાપિ મને કંઈ કળ પડતી નથી ને હું તદ્દન નરમ બની ગઈ છું. આપનો વિયોગ મને કેવો સાલે છે, ને આપનો સંયોગ કેવો ચમત્કારિક ફેરફાર મારામાં કરી શકે એમ છે તેનો આપને લવમાત્ર પણ ખ્યાલ નથી. પધારો, પ્યારા પ્રિયતમ, બહેલા બહેલા પધારો, બહુ નહિ તો માત્ર એ દિવસ પણ આવી જાઓ, મારા પ્રભુ, ને દુઃખના દવમાં બળતી અબળાને ઠારો. ઘોડો ચોરાઈ ગયા પછી તમેલાને બારણું તાળું વાસવું એમાં કંઈ શાણપણ છે, પ્રભુ ? !

મારું મગજ તદ્દન શૂન્ય-ખાલીખં-બની ગયું છે તેમાંથી એકપણ તરંગ નિઃસરી શકે એમ નથી. ઘડી મન રમાડો થાય એવું કંઈ જાડી આવે તો ઠીક, એવા વિચારથી એક જૂના માસિકનાં પાનાં ઉથલાવું છું, તેમાં એક વિષય નજરે ચડ્યો છે. એક યુવકમંડળના સભાસદો આગળ, એક છટાદાર હૃદયદ્રાવક ભાષણ અપાયલું હશે તેનો એ ઉતારો છે તે વાચવાથી મને બહુ જ રસ પડ્યો, ને તેમાંય ' રૂઢીની ગુલા-મગીરી ' જે આપણા લોકોમાં આટલી બધો જડ ઘાલી એડી છે તેને લગતો ભાગ વાંચતાં તો અતિશય રસ પડ્યો. તે ભાગ કાપી કાઢી આ સાથે બીડ્યો છે. આપને પણ તેટલો જ રસ પડશે-કદાચિત્ તેથી વધારે પણ રસ પડશે એમ મારી ખાત્રી છે. કૃપા કરી જરૂર વાંચી જજો.

વળી એક બીજું રમુજ ચોપાનીયું પણ હાથમાં આવી ગયું. તેમાં પેલી ' સુંદરી-સ્થલી ' વિષે કંઈ અદ્ભૂત વાતો લખેલી છે. આજ રાજ તે પૂરું કરી આવતી કાલે આપને બીડીશ. આ પ્રકારનું વિષયાંતર મને કંઈક કાયદો કરશે એમ આશા છે:—

લિ० આપને સદા આહવાન ને રટણ કરનાર,

આપની કમળા.

ખીડેલો કટકો.

સદ્ગૃહસ્થો !

આપણા ઉત્તમમાં ઉત્તમ અને સમર્થમાં સમર્થ માણસો, રૂઢી અને ઠહેમના દાસ-ગુલામ-છે એ એક અતિશય નીચું જોવાયનારી ખીના છે. તેઓ પોતાના અંતઃકરણના નિશ્ચય પ્રમાણે ચાલવા અશક્ત છે, અને કહેવાની વાત એક ને કરતી વખતે ખીજું-ઉચ્ચારમાં ને ઉપદેશમાં એક, પણ વ્યવહાર ને આચારમાં ખીજું-એમ ચાલવાની તેમને ફરજ પડે છે- (સાંભળો, સાંભળો.)-કારણ કે રૂઢીરૂપી ચંડાળ વૈતાળ તેમની સામે ડાળા કહાડીને ધુરકયાં કરે છે. આપણે ગુલામગીરીની જાળમાં પીસાઈ પીસાઈ ખરેખર-ખરતા-ક્ષીણ થતા જાય છે. તે ગુલામગીરીને નિષેધવાની શક્તિ નથી કોઈ ધારાસભામાં કે તે નિર્મૂલ કરવાની સત્તા નથી કોઈ રાજ્યકર્તામાં. રૂઢીરૂપી દયાહીન જાલીમ, આપણી સમાજનું જીવન-સત્ત્વ ચૂસી લે છે. (સાંભળો, સાંભળો !) જ્યાં સુધી આ સહસ્રમુંડધારી રાક્ષસને, અમલ આપણે શિરે પ્રવર્તી રહ્યો છે, ત્યાં સુધી, ખાત્રીથી માનજે, અંધુઓ ! કે આપણી સઘળી ઉંચી આશાઓ ભાગીને ભૂકા થઈ જશે ને આપણે પરિણામે નિરાશાના ઉડા અંધારા ખાડામાં જ ગબડીને સળગવાના, પ્રગતિ માટેના આપણા સર્વે પ્રયત્નો નિષ્ફલ જ નીવડવાના, ને જે કંઈ છૂટો જવાયો જય ને યશ આપણને મળે છે તે સર્વનું પરિણામ પણ આખરે હાર ખાવામાં ને અપયશ રળવામાં આવવાનું. (સાંભળો, સાંભળો).

મંગળાચરણમાં આપણે બાળલગ્ન વિષે વિચાર કરીયે. બાળલગ્નની રૂઢી ઠેક મનુના વખતથી માન પામતી આવી છે ને

તે ભોગવવાનો ઇજ્જારો, આખી દુનીયામાં, જે કોઈ પાસે હોય. તો તે માત્ર, આપણી જ પાસે છે. (હસાહસ). જેઓ પુખ્ત ઉમરનાં થયાં નથી, જેમના દુધીયા દાંત બદલાયા નથી, તથા લગ્નની તોફ જેમને ગળે ઓળવવામાં આવે છે તેની જોખમદારી કે જવાબદારીનું જેમને ભાન પણ નથી એવી નાદાન વયનાં બાલક-બાલ-બાલકી-નાં લગ્નો, ધરડાં માથાપોને લઢાવા લેવ-રાવવા ખાતર, અગર તો મરણશરણુ થતાં સંબંધીઓની અંવ-સાન કાલની વાંછના-વાસના-સંતોષવા ખાતર, કરાતાં ઘોડી-યામાં રમતાં બાલકોનાં લગ્નો; ‘ આહો તેને પરણા નહિ ’ ને ‘ પરણ્યાં તેથી ગમે તેમ કરીને આહો ’ એ તો જેનું વિશિષ્ટ સૂત્ર ને લક્ષણ છે એવા પ્રકારનાં લગ્નો-(સાંભળો, સાંભળો)-સદ્ગૃહસ્થો, આવાં આવાં લગ્નો થાય છે. લગ્ન સંબંધની આપણી કલ્પના તદ્દન અપૂર્વ છે. એવી અપૂર્વ છે કે આખી પરદેશી બાલમને તે ગુંચવે છે ને મુંઝવે છે. આપણા નવ-લોહીયા જીવાનોના ગળે, તેમની કિશોર વયમાં જે લગ્નની ઝુંસરીરૂપી ઘંટીનું પડ ઓળવવામાં આવે છે, તેના શિવાય, આપણી પ્રગતિ-ઉન્નતિનો વધારે કદામાં કદો શત્રુ. અને આપણા સુખની આડે આવતી વજ્રમય ભીંત કોઈ પણ હોય એમ કલ્પી શકાતું નથી. જે વર-વધુ એક બીજાને, (ખરી રીતે) પરણ્યાં નથી, તેમનો જીવન પર્યંતનો અભેદ-અચ્છેદ-સંબંધ માનવો, એનાથી ઓછી હલકી અને વધારે નીચ ગુલામગીરીની એડી શોધી કહાડવી અશક્ય છે. જે લોકોનો એક પગ ચીતામાં પડ્યો હોય તેવા ધરડા ઈચરા સાથે નાની નાની દુધમલ બાળકીઓનાં લગ્ન કરવાં-એ કન્યાદાન-લગ્નની યજ્ઞવેદી ઉપર એક કોમલ બાલાનું બલિદાન-એનાથી વધારે દુષ્ટ ને વધારે જંગલી વેપાર, માનવ-વ્યવહારમાં કલ્પવો તે શક્ય

નથી. (શરમ). આપણાં ઘણાંખરાં લગ્નો-જેડાં-દુધપાણીની મેળવણી જેવાં નીવડે-ઉપરઉપરથી સુંદર ને સંતોષકારક ખરાં, પણ માત્ર સ્વાદમાં જ વાંધો-ઉપરઉપર જેતાં શાંત ને સુખી, માત્ર શયન-મંદિરમાં જ હોળી (હસાહસ) એવાં નીવડે તો તેમાં શું આશ્ચર્ય ? આપણાં લગ્નોમાં થતાં પાણિ-ગ્રહણ તે પાણિગ્રહણ નહિ પણ *કાંડીગ્રહણ નીવડે-નીવડે શું કરવા ! તે તેવાં જ છે. એ કાંડીગ્રહણ, કાંડીધર્મણની ગરજ નથી સારતું ? એ પાણિગ્રહણમાં, વર-કન્યાના હાથ વચ્ચે રખાતી દર્બની સળી, દીવાસળી નથી થઈ પડતી ? રહેજ રખસારાની જ વાર, ને પછી જીવો કે ભૂજી ભપકો-ભડકો, થઈ પડે છે કે નહિ ? અને એવું થાય એમાં કાંઈ નવાઈ ખરી ? (હસાહસ). જે ઉંમરે, બીજી પ્રજામાં છોકરાં રમતગમતની મજામાં ને અભ્યાસમાં જ મંડ્યાં હોય છે ને લગ્ન સંબંધી રહેજ ખ્યાલ પણ તેમને આવતો નથી, તે ઉંમરે આપણાં છોકરાંએ રંડાપો પામે એમાં કાંઈ નવાઈ છે ? (સાંભળો, સાંભળો). આપણાંમાં, માઆપો દીંગલા દીંગલી જેવડાં નાનાં નાનાં હોવાથી, તેમ જ વિધવાઓ પણ તેવી જ નાની નાની હોવાથી, બીજી પ્રજાઓ સાથેની સ્પર્ધામાં આપણે પણ નાના ટીચકુડીયા થઈ ગયા છીએ, એમાં શી નવાઈ ? (સાંભળો ! સાંભળો) જ્યાં સુધી લગ્ન સંબંધી આપણા રીતિરિવાજોમાં કંઈ પણ ફેરફાર નહિ થાય, કન્યાઓ સમજણના ધરમાં આવે તે પહેલાં તેમને પરણાવી દેવી જ જોઈએ એ નિયમ જ્યાં સુધી પળાશે; કન્યાની કુમારી-દશા કરતાં વૈધવ્ય દશાને જ જ્યાં સુધી પસંદગી આપવામાં આવશે,

ત્યાં સુધી સુધારાને કે પ્રગતિને લેશ પણ અવકાશ નથી અને ત્યાં સુધી આપણા દેશના ઉદ્ધારનો પણ ઉધારો જ સમજવો. (સાંભળો, સાંભળો.) આપણા ભારતવર્ષમાં લગ્નને નામે જે કારસ કરાય છે તે લગ્ન જેવી અતિ પવિત્ર અને ગંભીર ક્રિયાનું કેવું વિલક્ષણ પ્રહસન ! આપણી નાની નાની કુમળી બાળાઓને પોતાને પણ એટલી નાની ઉંમરમાં પરણીને પાટ ખેસવાની કેટલી બધી હોંસ હોય છે ! સુંદર સુંદર લુગડાં ને ભારે ભારે ધરેણાં, ચાંદલાપીયળ ને કુલવાડી ને એવા એવા કામણુગારા શણુગાર, રોશનાઈ, દોલ ત્રાંસાં ને વાજાનો કાઠ, તેમ જ વરઘોડો ને અત્તર પાન ગુલાબનો ઠંકારો,—એ બધી વસ્તુઓથી વધારે લલચાવનાર, એક બાળકના મનને બીજું શું હોઈ શકે ! “ અહોહોહો ! જોડીની કે ચોકડીની ગાડીમાં હું બેસીશ, ને મારી પાછળ મહોટો વરઘોડો નીકળશે, ” એવા એવા વિચાર તે નિર્દોષ નાદાન બાલકના નાનકડા મગજમાં ઉભરાય છે, પરંતુ ક્યાં ખબર છે તે બીચારીને કે આ બધી મોજ-મઝાનો અંત શામાં આવવાનો છે, તેમ જ ક્યાં ભાન છે તેને કે આમ હસાવી પટાવીને તેને ગળે જ-મભરની ઝુંસરી ઓગવવામાં આવી છે ?

હવે આપણે આપણી સ્ત્રીઓની દશા તરફ જરા નજર કરીયે. કોઈ પણ જાતની કેળવણીથી વિહીન, ધરના ઉંખરથી તમ્બુ ભર બહાર સંચરેલ નહિ એવી રીતે બંધીખાને પડેલ, બહેમમાં ભરખોળ અને રૂઢીબળથી દબાયેલ, એવી આપણી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ—ખરેખર આપણે શરમાવું જોઈએ—ખરેખર એક ગુલામડી કે દાસીની સ્થિતિથી રહેજ પણ સારી નથી ! કાં તો અદેખાઇને લીધે કે કાં તો યવન રાજાઓના અયોગ્ય અને

અસભ્ય હુમલાઓમાંથી બચાવવાની ઈચ્છાથી, ગમે એ કારણથી—આપણી સ્ત્રીયોને આપણે એવા અંકુશ અને નિયમના બંધનમાં બાંધી લીધી છે કે તેને લીધે તેમની, હાલ આપણે દેખીએ છીએ તેવી, અધમ દશા થઈ પડી છે. પોતાનું રક્ષણ કરવાને અસમર્થ અને પોતાનો હક્ક પૂરવાર કરી આત્મોન્નતિ સાધવાને અયોગ્ય એવો આપણા સ્ત્રી વર્ગ—માફ કરજે સદ્ગૃહસ્થો—પશુવર્ગથી પણ નપેતર છે, અને ખરું કહેવડાવે તો આપણે પોતે ઢોરના ધણી અને ઢોરના વેપારી બની ગયા છીએ. આપણી સ્ત્રીયોની અવદશા—અધમ દશા—આપણે પોતાને હાથે થઈ છે, અને એવી આપણી સ્ત્રીઓએ, આપણને ને આપણી જનસમાજને અધમ દશામાં આણી મૂક્યાં છે. (સાંભળો, સાંભળો.) પેલા કવિનું વચન અક્ષરશઃ સત્ય છે કે—સ્ત્રીનો પ્રશ્ન તે જ પુરુષનો પ્રશ્ન છે, તે બંને જણુ સાથે જ સ્વતંત્ર બની દિવ્ય રૂપે ઉંચે ઉડે છે, અગર સાથે જ નહાનાં ટીચકુડીયાં બની જઈ ગુલામગીરીમાં જકડાઈ રહી અધમ દશામાં ડૂબી જાય છે.

શું તે શબ્દોમાં રહેલી સત્યતા ને ભવ્યતા ! આપણે પોતે જ આપણી સ્ત્રીયોને બાવી (અધમ) બનાવી દીધી છે, ને ‘હાથનાં કર્યાં હૈયે વાગે’ તેમ જ, આપણું વાવેલું આપણે લણીએ છીએ. બીજે બંધ, સ્ત્રી, પુરુષને સુખ ને આનંદનું સાધન છે, તે આપણામાં ચિંતા ને પરિતાપનું મૂળ છે. જીવનની યાત્રામાં મુસાફરી કરનાર પુરુષને મદદગાર સહચર તરીકે નિર્માયલી પત્ની, આપણામાં અંતરાયરૂપ ને બોજ સમાન છે. સુખમાં તેમ જ દુઃખમાં પોતાના પ્રિયપતિ સાથે ભાગ પડાવનાર એવી એક આદર્શરૂપ પત્ની, આપણી સ્ત્રીઓમાંથી બનાવી શકશો ? આ સંસારમાં પાર્થિવ જીવનનું સ્વર્ગસદન બનાવનાર મણિ, મંદતા નિવેદતા

ચિંતા વિગેરેને નસાડી મૂકનાર સુખસરિતા ને અપૂર્વ આનંદની મધુર ઝરણી એવી અર્ધાંગના ક્યાં છે ? ક્યાં છે તે મહાભારતા-દિમાં અમર થયેલી ગૃહલક્ષ્મી ?

કાર્યેષુ મંત્રી કરણેષુ દાસી
મોજ્યેષુ માતા શયનેષુ રમ્મા ।
મનોનુકૂલા ક્ષમયા ધરિત્રી
ગુણેશ્ચ માર્યા કુલમુદ્ધરન્તિ ॥

વ્યવહાર કાર્યોમાં સલાહ આપનાર મંત્રી, ધરકામમાં સેવા ઉઠાવનાર દાસી, નાના પ્રકારનાં મિષ્ટ અને સ્વાદિષ્ટ ભોજનોથી પરમાનંદ પમાડનાર માતા, સંતાપથી તપેલાને આરામ આપનાર શયનાગારની રાણી રંભા, ગમે તેવા અનુકૂલ-પ્રતિકૂલ પ્રસંગોએ ક્ષમા ધારણ કરનાર સાક્ષાત્ પૃથ્વી ને સદા સર્વથા પતિની મનોવૃત્તિને અનુકૂલ વર્તનાર-એવી ભાર્યા પોતાના સદ્ગુણના પ્રભાવથી, પતિના તેમ જ પિતાના એમ ઉભય કુલનો ઉદ્ધાર કરે છે.

ખરેખર, આપણે જે પામીએ છીએ તે આવી વધૂઓ નહિ, પણ વંત્રિઓ, અને આવાં ધરો નહિ, પણ દુઃખનો ધરો. (સાંભળો, સાંભળો.) કારણ ત્યાં, આપણા પોતાના કુટુંબમાં જ, આપણે સ્ત્રી-પુરુષોને, ભાઈ-બહેનોને સાથે એસી ખાવા પીવાના અને હળીમળી વાતચીત કરવાના તથા ગંભીર સાથે જ્ઞાન મેળવવાના પૂરેપૂરા વાખ્યા, ત્યાં ને તેવી દશામાં આપણે, આપણાં ગૃહો વિષે તેમ જ તે ગૃહોને ઉજળળનાર ગૃહિણીઓ વિષે અભિમાનના એ બોલ ક્રેવી રીતે બોલી શકીએ ! આપણે જમી રહીએ ત્યાર પછી જ આપણી અર્ધાંગનાઓ જમે, ને તે

પણ જે બાણમાં કે પાત્રમાં આપણે ખાધું હોય તે જ ને તેવા જ ઉચ્છિષ્ટ ને બગડેલા પાત્રમાં તેઓ જમે (શરમ, શરમ)-એવો રીવાજ આપણે મૂગે મોઢે સાંખી રહીયે, અગર તેની સામે આંખ આડા કાન કરીયે-(આપણામાંના કેટલાક તે બાળતમાં બલાતકાર પણ કરતા હશે તેની કોને ખબર છે!!)-ત્યાં સુધી સામે મોઢે ને પુલેત્રી છાતીથી, આપણે કેવી રીતે, બીજી પ્રજાઓ આગળ આપણી ગૃહદેવીઓ ને ગૃહસંસાર સંબંધમાં બડાશ મારી શકીયે? આપણે ધરમાં પગ મૂકીયે કે તરત જ સ્ત્રીવર્ગે ઉઠીને ને કેટલીક વાર તો નમીને માન આપવું જ જોઈએ. (હસાહસ) આપણા સુખદુઃખની ભાગીયણ ને સંસારનાં પ્રત્યેક કાર્યમાં મદદગાર આપણી સહચારિણી સાથે વાત કરવાનો જો આપણને અધિકાર હોય તો તે માત્ર શયન-મંદિરમાં જ, ને તે પણ મધ્યરાત્રે. આપણી પત્ની, માંદગીને બીજાને પડી હોય તે સમયે, આપણા પ્રિયમાં પ્રિય સંબંધીની માવજત કરવા પણ આપણાથી ખેસાય નહિ. તેવી જ રીતે કદાચિત્ આપણે પોતે મરણ-પથારીયે પડ્યા હોઈએ તો પોતાના સર્વસ્વ ને સૌભાગ્યના રક્ષક પતિની પરિચર્યા કે સેવા ન કરી શકાય આપણી પત્નીથી; ને કદાપિ જો આગળ વધીને તેમ કરે તો તેની મશ્કરી કે નિંદા કરીને, તેને જ્ઞાતિ અને સમાજ ચાવી નાંખે. ચાવી સ્થિતિ જ્યાં હોય ત્યાં આપણે શા કારણથી અભિમાન લઈ શકીયે એ બતાવશો? આપણી વહુને, નામ દધને બોલાવતાં તો આપણને શરમ આવે, ને કામકાજ તો હજાર વખત પડે એટલે બોલાવ્યા વગર ચાલે જ નહિ, તો તેવે પ્રસંગે તેમના સંબોધનનો પ્રકાર કેવો સુંદર ને કેટલો બધો બહાલભર્યો? સદ્ગૃહસ્થો ! હું ધારું છું કે વાસણ સાફ કરનાર ચાકરને પણ બોલાવતી વખતે આપણે

વધારે માન આપતા હોયશું. (શરમ. શરમ.) આવું છે તો પછી, સદ્ગૃહસ્થો ! આપણા ગૃહસંસાર ને ગૃહિણી સંબંધમાં ઉંચું નાક રાખવાનો આપણને અધિકાર ખરો કે ? ખરેખર બંધુઓ ! જે પ્રકારનું વર્તન આપણે, આપણાં વહુવાર ને ઈતર સ્ત્રીજન તરફ રાખીએ છીએ તે પ્રકારનું વર્તન આપણને તો શું પરંતુ સમસ્ત માનવજાતિને કલંક લગાડનાર છે એટલું જ નહિ પણ અપમાનકારક છે. (સાંભળો, સાંભળો).

અને આપણી વિધવાઓ સંબંધી તો વાત જ શી કરવી ? તેમની દશાનો વિચાર કરતાં વાંત જ કળકળાટ છૂટે છે. બાલ-વિધવા, એ તો હિંદુસ્તાનની ભૂમિનું જ વિશિષ્ટ ફલ; દુનીયાના કોઈપણ ભાગમાં એનું નામ નિશાન નથી ! (સાંભળો સાંભળો.) અત્યારે જ આ ધડીયે હિંદુસ્તાનની બાલ-વિધવાઓની સંખ્યા સવા લાખની પણ ઉપર થવા જાય છે અને એમ સરેરાશ નીકળતી જણાય છે કે ત્રણ બ્રાહ્મણીઓમાં એક તો વિધવા જ હોય છે. આ પ્રતાપ કોનો ? ને શાનો ? બાળલગ્નની અતિ દુષ્ટ ને રાક્ષસી રૂઢિને, આ શોકકારક અનર્થનું માન નથી તો કોને છે ? (સાંભળો સાંભળો) બંગાળામાં, કળીયા (કુલવાન) બ્રાહ્મણોમાં, એક પુરુષ બાર બાર કે વીસવીસ સ્ત્રીઓ પરણે એ તો સાધારણ રીવાજ થઈ પડ્યો છે, સાંભળ્યાપ્રમાણે તેમાંના એક બે જણ તો ડઝન ને વીસથી સંતોષ ન પામતાં સો સો બાયડીઓ પરણ્યા છે. વિચાર કરો સદ્ગૃહસ્થો ! એનો અર્થ શો ? ન કરે નારાયણ, ને પેલો એક માણસ રામશરણ થયો તો પછી પેલી એકસો ય સ્ત્રીઓ વિધવા,—અરે કદાચિત્ એકસોયે બાલવિધવા ! ! (શરમ, શરમ.) નાનુકે કુમળા છોડ ઉપર કેટલો બધો ત્રાસ ! કેટલી કૂરતા ! કેટલી નિર્દયતા ! માનવ-

જીવનની શોચનીય ને શોકચ્ચસ્ત દશાઓ જોટલી હશે તે સર્વેમાં એક હિંદુ વિધવાની દશા તો બહુ જ કલેશકારક અને દયાજનક છે. તેના સુંદર કેશકલાપનું વપન કરાવવામાં આવે છે; સુંદર કિંમતી વસ્ત્રો તેમ જ અલંકાર ધારણ કરવાનો અધિકાર તેની પાસેથી જુટવી લેવામાં આવે છે. ઉપવાસ ને વ્રત-વ્રતાદિક તેની પાસે બલાત્કારે કરાવાય છે. તેના ઉપર શંકાની નબરથી જોવામાં આવે છે એટલું જ નહિ પણ તે ખીચારીનાં સગાં માઆપ ને ભાઈ ભાંડુ પણ, તેનું દર્શન અમંગળ ને અપશુકનીયાળ (શરમ)-ગણ છે. આવું કંગાળ જીવન જીવવા કરતાં મરણને, એક હિંદુ વિધવા સહસ્રગણું સાઈ ને આદરણીય ગણે છે. અગ્નિની જ્વાલાથી રીખાવવાની શિક્ષા તો નષ્ટ થઈ છે, પરંતુ તે બાપડીને કમનસીબે તેથી પણ વધારે રીખાવનારી રૂઢિની શિક્ષા ચોંટી રહી છે. એના ત્રાસથી હારી, આ વિધવા-ઓમાંની કેટલીએક, રૂઢિનાં જીલ્મી બંધન તોડી નિરંકુશતા ને અનાચારનો આશ્રય લે છે એમાં જોટલું આશ્ચર્ય નથી એટલું તાજીબીભર્યું તો આ છે કે, તેઓમાંની કેટલી મહોટી સંખ્યા, આવી અતિ કલેશકારક અને અતિ વ્યથાજનક દશામાં પણ પવિત્ર અને આદર્શમય જીવન ગાળે છે. (સાંભળો, સાંભળો.) સદ્ગૃહસ્થો ! આ વિષય ઉપર વધારે બોલતાં મારી જીભ ખચકાય છે. એ વિષય એટલો તો ભવ્ય, પવિત્ર, તાદ્દશ્ય ને સત્ય છે કે તે સંબંધી વિશેષ વિવેચન નિરર્થક છે. માત્ર આટલું જ કહીશઃ—જ્યાં સુધી આવી દુઃખપ્રપૂર્ણ દશામાંથી આપણી વિધવાઓને બચાવવા સાઈ આપણાથી બની શકતું સર્વ નહિ કરીયે, જ્યાં સુધી, જેવી આપણા વિધુર પુરુષોને ફરી પરણવાની સુગમતા છે તેવી જ પુનર્લગ્નની સુગમતા આપણી વિધવા સ્ત્રીઓને કરી આપવાને આપણે શક્તિમાન

નહિ થઇયે, તથા તેવી વિધવા-પુનર્લગ્નની સુગમતા કરી આપીને, આપણે પણ લાગણીવાળા હૃદય ધારણ કરનાર મનુષ્ય પ્રાણીઓ છીએ એવું ત્યાં સુધી જગતને આપણે નહિ બતાવી શકીએ ત્યાં સુધી બહેતર છે કે શરમ ને નામોશીના માર્યા આપણે આપણાં કાળાં મ્હોંડાં કાઢીને બતાવવાં નહિ ! (સાંભળો, સાંભળો.)

દેશીઓ અને બંધુઓ ! આમ છે તો પછી હવે અસુર થતા પહેલાં વેળાસર જાગવાનું, તથા આપણી સ્ત્રીઓ તથા આપણી પછીની પ્રજાને મહાસંકટમાંથી બચાવવાનું કામ આપણે નહિ ઉઠાવી લઈએ ? બાલલગ્નના ધોર યંત્રમાં કઈ કરોડો કુમળી કન્યાઓનાં બલિદાન હોમાય છે, રૂઢિના કચડી નાંખતા ભાર તજે દબાતી પીસાતી કઈ કરોડો કન્યાઓ કળા-પીટ કરે છે, અને કઈ કરોડો સ્ત્રીઓ અંધારા ખૂણામાં નાશ પામે છે. અજ્ઞાન ને બહેમના અંધારા બંધનાગારમાંથી કઈ કરોડો સ્ત્રીઓનાં કરુણરુદ્ધનો કર્ણ સાથે અથડાય છે. આમ છે તો પછી આપણી આંખ ને આપણા કાન, અરે આપણાં હૃદય ખુલ્લાં કરવાનો વખત નથી આવ્યો શું ? શું રૂઢિનાં લોહમય શૂંખલાઅંધનો તોડી ફોડી નાંખવાં જોઈએ નહિ ? શું આપણી કન્યાઓને કેળવણી આપીશું નહિ ? તેઓ ઉત્તમ ગૃહિણીઓ અને આનંદી સહચરીઓ અને એવી ઉત્તમ પ્રકારની કેળવણી તેમને નહિ આપીએ ? માનવ પ્રાણી તરીકેના-એક જ પરમાત્માનાં સંતાન તરીકેના જે હક્કો ને જે સ્વતંત્રતા ભોગવવા તેમને પૂરેપૂરો અધિકાર છે તે હક્કો ને તે સ્વતંત્રતા આપણે આપણી સ્ત્રીઓને નહિ આપીએ શું ? બંધુઓ ! હજી પણ શું તમે એ બાબતમાં બેદરકાર રહેશો ?

ભરતભૂમિનાં આજ્ઞાધીન સંતાનો ! તમારી પવિત્ર માતાનું
 રુદન સંભળાતું નથી શું ? સ્વદેશાભિમાનીઓ ને પરદુઃખ-
 ભંજન વીરો, જાગો ! તમારી નિદ્રામાંથી જાગો, એકત્ર થાઓ,
 કટિબદ્ધ થાઓ; એકત્ર થાઓ ને શ્દિના જીલમગાર રાક્ષસ સાથે
 ધર્મયુદ્ધ જમાવો ! પ્રગતિના નામની ખાતર, ન્યાયની ખાતર
 પરમાત્માના પવિત્ર નામની ખાતર, એક એકની બાંધ ઝાલો
 ને લડાઈના મેદાન તરફ કૂચ કરો. આપણા હૃદય-બલને,
 આપણામાં હિંમત ને જીરુસો વેગથી વહેવરાવવા દો. આપણા
 પ્રશ્નની ધાર્મિકતા—એ જ આપણું બલ છે ! ચાલો બંધુઓ
 ચાલો ! ઉતાવળે કદમ ઉઠાવો, આગળ ને આગળ વધો, અને
 આપણા વિજયવાવટામાં આપણા મંત્ર ઝગઝગવા દો કે:—જે
 લોકો ધર્મયુદ્ધમાં ભાગ લેતા નથી તેઓ કાયર બાયલા છે.
 (ચાલુ, કાન ફાટી નાંખે તેવા તાલીયોના અવાજો).

પ્રિયતમ,—

અહાહાહા ! વહાલા, પેલું પુસ્તક બહુ જ રમુજી છે. હું તે આખું વાંચી ગઈને એટલું હસી, કે પછી મારે હસવાનું આકી જ રહ્યું નહિ. કેટલાંક વર્ષ ઉપર જે સુંદરી-સ્થલી મેં જોઈ હતી તે જ ભૂમિ આ નથી, પરંતુ આ વર્ણ છે તે તો કોઈ બીજી જ દેશ છે ને વળી ચમત્કારિક છે. તે ચોપાનીયું હું આજ તમારા તરફ રવાના કરું છું; વાંચજો ને આનંદ પામજો, જરા નજર કરી જવા જેવું છે.

તે ભૂમિ સર્વ ભૂમિઓથી વિલક્ષણ છે. એમ જણાય છે કે ત્યાં રાજા, પ્રધાન, ન્યાયાધીશ, વકીલો, અમલદારો, વાસ્તવિક રીતે રાજ્યના સર્વ નોકરો સ્ત્રીયો જ છે.—ત્રિયારાજ્ય છે. પુરુષોનો ઉપયોગ ધરકામમાં ને છોકરાં ઉછેરવામાં કરવામાં આવે છે,—અલબત્ત, છોકરાંને જન્મ આપવાનું મહા ઉપયોગી કામ તો સ્ત્રીયો માટે જ બોટાયલું છે. વળી વધારામાં ત્યાં પુરુષોને ઓઝલ પડે રાખવામાં આવે છે,—આપણે અહિં સ્ત્રીયોને રાખે છે તેમ. પુરુષ સોળ કે સત્તર વર્ષનો થાય ત્યારથી એને ઓઝલ શરૂ થાય છે. તે પુરુષ જ્યારે પચાસ વર્ષનો થાય ત્યારે તે ઓઝલના બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે. કેટલાંક સાધારણ સ્થિતિનાં કુટુંબોમાં તો, પતિઓને, મહોટાં લોખંડનાં પાંજરામાં પૂરવામાં આવે છે. ગરીબ સ્થિતિનાં કુટુંબોમાં પતિને કેવળ શયનમન્દિરમાં પૂરીને જ પત્નીઓને સંતોષ માનવો પડે છે. આ પ્રમાણે પતિને પૂરવાની પ્રથા, જ્યારે સ્ત્રીવર્ગ નોકરી-ચાકરી ઉપર બહાર જાય ત્યારે જ છે. આ વિલક્ષણ ચાલ રાખવાના કારણમાં એમ જણાવવામાં આવે છે કે તેમ કર્યાથી પુરુષો બગડી જાય નહિ, અનાચાર કરે નહિ, પવિત્ર ને એક-

પત્નીવૃત્ત રહે તથા તેને પરિણામે કોઈ પણ જાતના ફંદમાં તેઓ ફસાય નહિ ! વળી પુરુષોને સંગીન કેળવણી આપવામાં નથી આવતી. તેઓમાંના કેટલાકને, બાહ્યાવસ્થામાં, છોકરીઓની નિશાળે મોકલવામાં આવે છે ખરા—કે જે નિશાળોમાં શિક્ષકો પણ સ્ત્રીઓ જ હોય છે.—તો પણ તે કેળવણી નામની જ હોય છે. આપણે અહિયાં, જેમ છોકરીઓને, દંપતીજીવનની નીતિ, પતિવ્રતપણું, વિગેરે શીખવવામાં આવે છે, તેમ ત્યાં દરેક દરેક છોકરાને, વિવાહવિષયક નીતિનું ધર્મશાસ્ત્ર શીખવવામાં આવે છે. એ અદ્ભૂત ધર્મશાસ્ત્રના શાસન પ્રમાણે, પતિએ, પોતાની પત્નીને પોતાના સર્વસ્વ તરીકે સ્વીકારવી જોઈએ. પતિએ ખાવું, તે પણ પત્નીએ ભોજન લીધા પછીથી જ—તે પહેલાં નહિ; અને તે પણ જે પાત્ર કે પત્રાવલિમાં પત્નીશ્રીએ ભોજન લીધું હોય તે જ ઉચિત્ત પાત્રમાં, તે પત્નીશ્રીના માનની ખાતર કે તેના પ્રત્યેના પ્રેમના ચિહ્ન તરીકે,—જેમ ગણા તેમ પતિએ ખાવું જોઈએ. જ્યારે સ્ત્રી, એક પુરુષની સમીપ આવે ત્યારે, તે પુરુષે, એકો હોય ત્યાંથી તરત જ ઉભા થઈને માન આપવું જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ ઉભા જ રહેવું જોઈએ; ને તે પણ એક પગ ઉપર, ને તે વળી અક્કડ કે ટટાર નહિ, પરંતુ સ્હેજ નમીને, વળીને, લળીને. આ શિક્ષાસૂત્રીનો સ્હેજ પણ ભંગ, પુરુષો તરફથી થાય છે, તો તેના અદક્ષામાં તેમને શિક્ષા પણ તેવી જ સખ્ત કરવામાં આવે છે. હવે માત્ર એક જ બાબત બાકી રહી છે. તે વિચિત્ર દેશમાં, સ્ત્રીઓને, દિલ ચાહે એટલી વાર પરણવાની છૂટ છે. તે સ્વતંત્રતા, તેમના પતિના મરણ પછી તો ભોગવી શકાય, પરંતુ વધારે ખૂબી તો એ છે કે, તેમના પતિની હયાતીમાં પણ તે સ્વતંત્રતા ભોગવવાનો હક્ક ત્યાંની સ્ત્રીઓ ધરાવે છે. ત્યાં પુરુષોને તેમના નસીબયોગે એક વારની

પત્ની મરી ગઈ તો થઈ રહ્યું. તેમને તો જીવનપર્યંત રંડાપો. પુરુષોથી બીજી વાર પરણાય નહિ. વળી પુરુષો રાંડે છે ત્યારે તેમને મૂછો મૂંડાવી નાંખવી પડે છે. પરંતુ, તે દેશમાં કોઈ કોઈ જાતિમાં કે ધર્મપંથમાં પુરુષો મૂછો વધવા દેતા જ નથી. તેવા મૂછવિહોણા પુરુષો રંડાય તો તેમના નાકનાં ડીચકાં રહેજ-સાજ કાપી નાંખવામાં આવે છે. કોઈપણ કારણે પુરુષોનાં માથાં મૂંડાવવામાં આવતાં નથી. તેનું કારણ એમ જણાય છે કે પુરુષોને શિક્ષા કરતી વખતે, તેમના માથાના ચોટલા કે લટીયાં ઝાલવાં સવળ પડે છે.

કહો ! પ્રિયતમ ! એ દેશ બહુ જ વિચિત્ર ખરો કે નહિ ? મારા મનમાં લગભગ પ્રશ્ન થઈ ગયો કે, ન કરે નારાયણ ને, કોઈ દેવ-દેવીના પ્રસાદથી, આપણે અહિયાં પણ ઉલટ સુલટ થઈ જાય, અમો અબળાઓને એટલી જ પ્રબલ સત્તા તમે પુરુષો ઉપર ચલાવવાની મળે, અને પેલા ત્રિયારાજ્યમાં ચાલે છે તેમ, તે સત્તાનો-અમલનો-ઉપયોગ, તમારા ગેરલાભમાં અમે કરીએ, તો તમે મરદોમાંના કેટલા જણ, એ પ્રારબ્ધનો સ્વીકાર કરો !! હાલમાં, અમે રંક ને લાચાર અબળાઓ-માંની ઘણીય, જે ધૈર્યથી, જે ત્યાગબુદ્ધિથી, અને જે ઉદાત્ત-ભાવથી, અમારા પ્રારબ્ધને શરણુ થઈએ છીએ, તમારા તરફેડા સહન કરીએ છીએ,-તેવા જ પ્રકારનું વર્તન, તમારા પ્રત્યે, અમારી તરફથી થાય, ત્યારે તેટલા જ ધૈર્ય, તેટલી જ ત્યાગ-બુદ્ધિથી, ને તે જ ઉદારભાવથી, તમારામાંના કેટલા બધા તે વર્તન મૂગે મોઢે સહી લે ? ખરેખર, મને આશ્ચર્ય જ થાય છે કે, કેટલા બધા-અથવા એમ નહિ-કેટલા થોડા ? કહીએ તો તે પ્રશ્નમાં જ તેનો ઉત્તર સમાઈ ગયો, નહિ વાર !

- બહાલા ! આમાં શું મહે રહેજ પણ અતિશયોક્તિ કરી છે ? ના ના ! લગારે નહિ ! પ્રિય સખી રંગી ગમે એટલા જૂના વિચારની છે, ને આપણી શ્દિ સંબંધી સર્વ તત્ત્વજ્ઞાન તેનામાં છે, તેં છતાં, તે પણ, આપણી સ્ત્રીયોની વર્તમાન દુઃખી દશા માટે વિલાપ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ તે એમ પણ માને છે કે એ સંબંધમાં, બની શકે તેટલો બહેલો સુધારો કરવાની બહુ જ જરૂર છે. તેની કહેવાની રીત મુજબ કહીએ તો, શ્દિના વૃક્ષ ઉપર જે પોપડા બાઝી ગયા છે, ને ફેટલોક નકામે હાથી બદે જે ફાલ આવી ગયો છે, તે સાફ કરવાની બહુ જ જરૂર છે. અહાહાહા ! પેલું છટાદાર બાપણ અજી પણ મારા હૃદય ઉપર બહુ જ જબરી અસર કરી રહ્યું છે.

પ્રિયતમ,—

તમારા છેલ્લા પત્રમાં એવું તો તોફાન હતું કે તેણે મારા અસ્વસ્થ હૃદયમાં ઉથલ-પાથલ કરી દીધી, અને મને નિરાશાના તેમજ ઉદ્વેગના સાગરમાં ડૂબાડી દીધી. પરંતુ મહારા સદ્ભાગ્યે કેટલાક જીવાનીયાઓએ મૂકેલું તરતું બોયું મ્હારે હાથ લાગ્યું, તેને લીધે હું બચી; ને ગઈ કાલે તો હું સુંદરીસ્થલીમાં હવા ખાતી હોઉં એમ મ્હને લાગ્યું. પરંતુ, આજે, અરેરે, હું ક્યાં આવી પડી ? મ્હને એમ લાગે છે કે હું નથી પૃથ્વી ઉપર કે નથી પાણીમાં, પરંતુ ગગનમાં હવામાં તરું છું, પાતળા વાતાવરણમાં જીવન ટકાવવા કાંકાં મારું છું. અરે પ્રભુ ! મ્હને કાણુ બચાવશે ? મ્હને લાગે છે કે, ઝહાલા, આપ પણ મ્હને બચાવી લેવા સમર્થ નથી,—જે તે બધી વાત ખરી હોય તો. તે વાત કેમ ખોટી હોઈ શકે ? તમારૂં સ્વપ્ન જીણામાં જીણી વિગતમાં પણ સાચું પડ્યું ન હતું ? તો પછી મ્હારું સ્વપ્ન પણ કેમ તેવું ન નીવડે ? પરંતુ એમ શું કરવા ? લાવોને હું મ્હારું સ્વપ્ન જ વર્ણવું, ને જે તમારામાં શક્તિ હોય તો તે ખોટું પાડો. ઠીક—કાલ રાત્રે, સુંદર ચંદની ખીલી રહી હતી, અને હું ખુલ્લી અગાશીમાં સૂતી. આપણા બંધીયાર ખંડમાં શરીરે પરસેવાના ઝેબેઝેબ વળ્યા ને માથું ફરવા માંડ્યું, ને હું એટલી તો અકળાઈ ગઈ કે ચંદ્રનાં શીતળ કિરણોને મ્હેં વધાવી લીધાં. મ્હને બહુ જ મીઠી ને સરસ ઉંઘ આવી, અને પાછલે પહોરે બહુ જ અસાધારણ સ્વપ્ન આવ્યું. એવા સ્વપ્ન માટે મ્હારે કોનો આભાર માનવો તે સમજાતું નથી:—પેલો આલ્હાદકારક ચન્દ્ર જે મ્હારા ઉપર શીતલ પ્રેમવૃષ્ટિ વર્ષાવી રહ્યો હતો તેનો, કે

નિદ્રા આવતા પહેલાં, નીલવર્ણા આકાશમાં મ્હેં મ્હારો મ્હ-
તારો-શોધી કહાડ્યો હતો તેનો ! તે સુંદર તારો, મ્હારા સહામું-
ન્યાળી ન્યાળીને ઝબુકતો હતો.—કેટલીવાર તે ખ્યાલમાં નથી-
પણ જાણે આંખથી ઈશિરા કરતો હોય-અને એટલે લાંબે
અંતરે રહ્યો રહ્યો મ્હારા કાનમાં કંઈ ઝીણું ઝીણું ગાન કરતો
હોયની તેમ-; પરંતુ એ સર્વની મતલબ હું સમજી શકી નહિ;
ને તે મતલબ સંબંધમાં અટકળ કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં કરતાં
તો હું ગાઢ નિદ્રામાં પડી. એ ગાઢ નિદ્રાને અંતે જે સ્વપ્ન આવ્યું
અહા, કેટલું બધું સુંદર, કેટલું કરુણાજનક, અને કેટલું તાદશ્ય,-
કે એ સંબંધી લખવાને શબ્દ કે શક્તિ નથી. ઠહાણા ! કહો, શું
દુઃખ જ મ્હારા નસીબમાં લખેલું છે ? શું મ્હારા જીવનનો અન્ત
લાવશે ?-અને તે પણ આપ, મ્હારા પ્રાણજીવન ! આપે તો તે
દિવસે પ્રેમથી જલકાતો ઘેસોતૂર પત્ર લખ્યો હતો તે ! અરે પ્રભુ !
મ્હારું સ્વપ્ન મ્હારું કાળજી વીંછળી નાંખે છે. એ સ્વપ્ન, ગંભીર
અર્થ અને ચેતવણીથી ભરપૂર હોય એમ ભાસે છે. એકદમ
ઝળઝળાટ થઈ ગયો, અને આપણા ચિત્તચોરક કૃષ્ણની માફક,
આપ, એક વૃક્ષ ઉપર વિરાજેલા નજરે પડ્યા. આપની આસપાસ
પરંતુ જમીન ઉપર, મ્હારા જેવી વીસેક જણીયો નૃત્ય કરતી
હતી; તે દરેક આપને ચાહાતી હતી, અને આપની તરફથી
એક પ્રેમભર્યા નિમંત્રણ માટે તલસતી હતી-પ્રાણ પછાડતી
હતી. તે દરેક દરેક એટલું બધું આપને ચાહાતી હતી, જતાં
આપ તો એ સર્વમાં મ્હને જ ચાહો છો, એવું હું નિઃશંક માનતી
હતી. કારણ આપ, મ્હારા, મ્હારા જ, મ્હારા પોતાના જ કૃષ્ણ
હતા, અને મ્હારી પક્ષી ખાતરી હતી, કે એ આમંત્રણનું માન,
અભિમાન અને આનંદ, આપે મ્હારે માટે જ એલાહેદાં રાખી
મૂક્યાં (reserved) હતાં. એવા સ્પૃહણીય ગૌરવવાળા સ્થાન

ઉપરથી, મહેં દુષ્ટાએ, મહારી બીજી સહીયરો પ્રત્યે પ્રસારવા-
ધારેલો તિરસ્કારસૂચક ભાવ, મહારી આંખોમાં ચમકાવવા
માંડ્યો. પરંતુ હાય ! હાય ! ત્હમે તો મહારા સામી નજર
સુદ્ધાંત કરી નહિ, એટલું જ નહિ પણ, પેલી એ ધાંધલીયણ,
કુભારજીઓને સાંન કીધી, કે તરત જ તે બંનેય જણીયો. ઉ-
છળી, ને આપની બંનેય બાજુએ આવીને બેઠી. અતિશય માન-
ભંગ થવાથી મહારા શરીરમાં ઝણઝણાટ છવાઈ રહ્યો, ને
હૃદય બળીને ખાખ થઈ ગયું. બાકી રહેલી સહીયરોનું નૃત્ય ચાલુ
જ રહ્યું, ત્યારે અતિશય દિવાની ને બહાવરી બની ગયેલી હું,
આપ અને આપથી વરાયલી એ વરાંગનાઓ તરફ એકી ટશે
બેઠ રહી, ને ચેતનહીન પુતળી માફક સ્તબ્ધ બની રહી. પરંતુ
દુઃખની પરાકાષ્ટા તો એ થઈ કે, એવી ને એવી દશામાં જ
સ્વપ્નનો અંત આવ્યો, કારણ મહારા લાડકડા પંખીએ ચીચીયારી
પાડી, ને હું ઝબકાને જાગી. અરે પરમેશ્વર ! મહારો માનીતો
મહારો પાળેલો પોપટ, મહારા હાથનો ઉછેર, તે તમારો સાગરીત
બને, ને મ્હને જ સતાવે ! એ આખું સ્વપ્ન ભેદથી ભરેલું
છે, તથાપિ તે ભેદમાં પણ બહુ જ રહસ્ય રહેલું લાગે છે.

પ્રિયતમ ! કોઈ પણ પ્રાણીને ગાંડું બનાવી દે એવું આ
સ્વપ્ન નથી ? મ્હને તો એમ થાય છે કે એનું એ સ્વપ્ન મ્હને
ફરીથી આવે, તે લંબાય, ને તેવી રીતે તેનું પરિણામ પણ
જણાય. એટલા જ માટે હમેશાં રાત્રે હું તેની તે જ જગ્યાએ,
સુષ્પ્તિ-ભલે ચન્દ્રની શરદી લાગી મ્હને ઉન્માદરોગ થાય તેની
શીકર નહિ, અને તે સ્વપ્નમાં અંતર્હિત ગંભીર રહસ્યનો ભેદ
પ્રકટવા ચન્દ્રને ને મહારા ગ્રહદેવતાને વિનવીશ.

બહાલા પ્રાણ ! મ્હને ખરેખર કંહો. શું આ સ્વપ્ન તે માત્ર
એક કલ્પના તરંગ જ હશે ?—કન્યાકાળમાં, શ્રીકૃષ્ણ ચન્દ્ર

અને તેની સહસ્ર ગોપીઓની આખ્યાયિકા સાંભળેલી તેના સંસ્કારનું પ્રતિબિંબ તો નહિ હોય ?

કઈક બુદ્ધિના ચમકારા ને મૂર્ખાઈના મિશ્રણવાળી ઉપમાઓ ને રૂપકોથી ભરત્યક, કુંભળાં મગજ જીરવી શકે નહિ તેવી તેવી, આખ્યાયિકાઓ ને વાતો, બાળક છોકરાંઓને કહેવી, એ કેટલી બધી મૂર્ખાઈ ! જેમાં ઝાડપાન વાતો કરે, પરીઓ પલટાઈ જાય, ને દેડકા ને ફૂલ બની જાય, રાક્ષસો, ભૂત, પ્રેત, ગંધર્વ, દેવ, યક્ષ, એવી કેવળ કલ્પનામય સૃષ્ટિઓ આવે, એવી વાતો બાળકોને કહેવી; બાળકો, તે વાતોમાં આવતાં કલ્પિત પાત્રોને ખરેખરાં માને, — એ કેટલું બધું અનર્થકારક છે ! ! ખરેખર, બાલકોને કેલવણી આપવાનો આ કઈ વિલક્ષણ જ પ્રકાર છે. બાલકોનાં મગજ જ્યારે તદ્દન કોમળ ને શુદ્ધ હોય, તે વખતે તેના ઉપર ચમત્કારિક કલ્પના ને ગપગોળાના સંસ્કાર ઠસાવવા, અને પછી તે છોકરાંઓએ, મહોટાં થતાં જાય તેમ, અસલ પડેલા સંસ્કાર ખોટા છે એમ માની ભૂસાડી નાંખવા; — પ્રથમ હોંસે હોંસે પડેલા પાઠ મિથ્યા છે એમ માની ભૂલી જવા, અને પાછળથી માત્ર સત્યના શોધક ને સત્યના પ્રેમી થવું જોઈએ — એવી એવી તેમની પાસે આશા રાખવી એ તે કેવું ! ! અસ્તુ !

તે ગમે તેમ હોય છતાં, પ્રિયતમ, એક પ્રશ્ન તો મ્હારે તમને પૂછવો જ પડશે ! તમારી તત્ત્વતઃ પ્રિયતમા હું છું ખરી ! ! અને તે પણ એકની એક ? બહાલા ! કૃપા કરી મ્હારી સર્વ કલ્પનાઓ અને આશંકાઓનો અંત આણો; વિશેષમાં માગી લઉં છું કે તમારી કલ્પનાશીલ કિંકરીને શિર અદેખામનું આળ મૂકશો માં : કારણ યોગ સમયપૂર્વે જ મ્હેં નહોતું લખ્યું કે ઈર્ષ્ય એ બીજું કંઈ જ નથી પણ પ્રેમની ઉચ્ચકલા છે.

પણુ ધારો કે તે સ્વપ્ન સત્ય હોય, તો પણ તેથી અદેખાઈ કરવાનું મારે શું કારણ ? શું દુનીયામાં એવાય માણસો નથી પડ્યા કે જેઓને, એ, ત્રણ ને ચાર ચાર સ્ત્રીયો હોય !— મહારી જાણમાં તો તેવા એક જ સદ્ગૃહસ્થ છે. તેમને ચાર સ્ત્રીયો હતી, ને તેમ કરવાનું અહુ વાજખી કારણ તેમણે આપ્યું હતું. તેમણે ભવિષ્યનો લાંબો વિચાર કરી, પરલોક-પ્રયાણ વખતે કઈવાંધો ન આવે તે હેતુથી, ચાર ઉચકનારાઓની પ્રથમથી જ વ્યવસ્થા કરી રાખી હતી. આવી અગમ બુદ્ધિ વાપરવાનું કારણ એ હતું કે, તે પોતે વૃદ્ધ હતા; ને કોઈ મરી જાય—તેમાંય કોઈ તાલેવંત મરી જાય ત્યારે તો ખાસ—લોભનો થોભ ન રાખનાર ઉચકનારાઓ મેળવવાની જે કડાફટ પ્રસંગોપાત્ત પડતી તેનો કડવો અનુભવ તેમને જીવાનીમાં પુષ્કળ મળ્યો હતો. પણ ‘નસીબ એ ડગલાં આગળનું આગળ’ તે મુજબ, તે ગરીબ ખીચારાની આવી દીર્ઘદર્શી યોજના પૂરેપૂરી પાર પડી નહિ. તેણે, પોતાના વસીયતનામામાં દરેક પત્નીને નામે મહોટી રકમ ચઢાવી હતી, તે છતાં પણ તે ચાર ખેરીપૈકી એ જણીયે તો પોતાના દેહપિંજરમાંથી ને પતિનિર્મિત અંધનમાંથી નાસી છૂટવાનું જ પસંદ કર્યું, અને તે ખનાવને વર્ષ વીત્યા બાદ જ, યમરાજનું તેડું તે ભલા સદ્ગૃહસ્થને આપ્યું—જે વખત દરમ્યાન, પેલી એ સ્ત્રીયોનું સ્થાન ને પદ લેનાર બીજા એ પ્રતિનિધિ તેમને મળી શક્યા નહિ.

મહને અહુ જ આશ્ચર્ય થાય છે કે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની સોળ હજાર સ્ત્રીયોને માંહોમાંહ કેમ મેળ મળતો હશે ! બહાલા ! હું સ્વાર્થી દેખાઇશ, કદાચિત્ત હોઇશ પણ ખરી,—પરંતુ તેમાં મહારો ઇલાજ નથી. જીવ જતાંય આપના પાસામાં બીજા કોઈને તો હું જોઈ શકવાની નહિ જ એ ચિત્ર, મહારા મન આગળ

વિલક્ષણ ને તરેહવાર પ્રસંગો ઉપસ્થિત કરે છે.—એવા તરેહવાર કે તેના ઉપર જો કોઈ પણ પ્રકાશ નાંખી શકે તો પેલા તમારા મિત્રો જ જોઓ પોતે જો નારીના ભત્તાર હોવા છતાં સુખે દંપતીજીવન નિર્ગમન કરે છે એમ મનાય છે. તે મિત્રોને થોડાંએક સંવાલ પૂછવા મહારં મન બહુ તલસે છે, પરંતુ દિલગીર છું કે તે પ્રશ્નો પ્રિય થઈ પડે એવા નથી, અને કદાચિત્ તમને તે ઉદ્ધત પણ લાગે. પ્રિય પ્રાણુ, સદાસર્વદા મહારા પોતાના, આ દાસીના એકલીના જ પિંડના પ્રિયતમ રહેજો, આપને વાસ્તે હાજર છે આ અધરામૃત—એવું મધુરુ કે કોઈએ દીધુંય નહિ હોય કે ચાખ્યુંય નહિ હોય. આપ કદિ તરસ્યા થાઓ તો તે તૃપા ખીજે કહિંથી ન છીપાવતા મહારા નાથ !—

લે. યાવજીવન,

તહમને જ મ્હાનાર,

તે તહમારામાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખનાર.

પ્રિયતમ,—

તે સ્વપ્ન મ્હને અતિશય દુઃખી બનાવે છે, અને પ્રત્યેક પ્રસંગ મ્હારી આશંકાઓ તથા ભીતિઓને દૃઢ બનાવતો હોય એમ લાગે છે. છેલ્લા બે મહિનાથી મ્હારી દશા બેઠી છે, ને મ્હારા અહ વાંકા થયા છે; મ્હારી આંખો આગળની અંધારી દૂર કરી મ્હારા કંગાલ ને નીરસ જીવનનું દર્શન તથા ભાન કરાવી, હવે તે કૂર અહોને શાંતિ વળી છે.

શું તે ખરેખર સ્વપ્ન જ છે ! મિથ્યા છે ! અને બુદ્ધિવગરની શંકાઓ કરી કરી, મ્હારે હાથે જ મ્હારા સુખનો હું સંહાર વાળું છું ? હું તે કેવી મૂર્ખા છું કે તે શંકાઓ દૂર કરવાની વિનંતિ કરું છું,—ને તે પણ ત્હમને ?—મ્હારા હૃદયમાં શંકાનું ઝેર વ્યાપી રહ્યું છે, અને કોઈ પણ પ્રકારે શાંતિને મ્હારે છેલ્લા રામ રામ કરવા પડશે એવી મ્હને બહુ જ ધાસ્તી રહે છે. સંશયાત્મા વિનશ્યતિ એ ભગવદ્વાક્ય છે. આપ ક્યાં નથી જાણતા કે શંકાનું શલ્ય એક વાર લાગ્યું તો તેનો ધા એટલો ઉંડો હોય છે કે તે કદાપિ રૂઝાતો જ નથી, ને જો કદાપિ, ન કરે નારાયણ, ને રૂઝાય છે તો પાછળ એવી કદ્રૂપી નીશાની મૂકતો જાય છે કે કોઈ પણ પળે, મૂળ ધાને સજીવન કરે.

ઠહાલા ! મ્હારું મગજ વિપરીત વિચાર કરતું હાય એમ મ્હને લાગે છે; સાધારણમાં સાધારણ સત્યોમાં પણ મ્હારી નજરે, મહાન દોષ જ જણાય છે. કહે છે કે; હર્ષ-સુખ-માં ભાગ લેનાર મળે તો તે બેવડાં થાય; પણ મ્હને એ કહેતી મૂર્ખતાની મૂર્તિ જ જણાય છે. જે સુખમાં ભાગ પડ્યો તે

સુખ અર્ધ—સુખ પણ નથી; તે સુખ, સુખ જ નથી;—અર્થાત્ સુખનો અભાવ છે એટલું જ નહિ પણ મ્હારે મન તો તે સવિ-
શેષ દુઃખ છે—મ્હારા હૃદયને તો તે સાક્ષાત્ ઝેર છે.

પ્રિયંતમ, હું નથી ધારતી કે મ્હને કોઈ પણ બચાવી શકશે. મ્હને ભય છે કે મ્હારું હૃદય છટક્યું છે—સદંતર છટક્યું છે. જો મ્હારાથી તમને અન્યાય થયો હોય તો બહાલા ! મ્હને માફ કરજો. જો મ્હે આપના પ્રેમને—આપને પોતાને ગુમાવ્યા હોય તો પ્રિય ! મ્હારી દયા ખાજો: અને પ્રાણાધાર, જેવી છે તેવી આ દ્રાસીને માટે હજી પણ લવમાત્ર લાગણી હોય તો પધારો—પધારો—એક-દમ ! નહિતર—આ પિંડ આપના સ્વામિત્વમાંથી સમૂલો સટકી જશે. આપને તેડી લાવવા, શંકાના વિષથી વિષમય થયેલું એવું મ્હારું હૃદય પાઠવું છું;—બહાલા ! જરૂર આવો—બહેલા આવો, તમ્હારા હસ્તપાશમાં લ્યો અને મ્હને બચાવો.

વળી પાછી એની એ લવરી—માર્યા રૂપવતી શત્રુ:—શ્રી સુંદર એટલે એના પતિની દુશ્મન. મ્હને નવાઈ લાગે છે કે એ વિચાર કોને સૂઝયો હશે ને કાણુ તે ઉપરથી કહેવત જોડી કહાડી હશે. મ્હને લાગે છે કે તે પ્રાણી નર જાતિનું હોવું જોઈએ ને તે પણ એકાક્ષી. જો એક સ્ત્રીનું સૌંદર્ય તેના પતિનું નજીબોદ કાઢનાર હોય, તો એક પતિની સંપત્તિ કેટલી બધી વાર તેની સ્ત્રીને સંતાપના સાધનભૂત થાય છે !—કારણુ શ્રી જાતિને આકર્ષનાર ને આંજી નાંખનાર, પુરુષોમાં જે કંઈ છે તે સૌંદર્ય નથી, પણ તેમની સંપત્તિ, તેમનાં કુળ, ને તેમની પદવીનાં જ એ કારમાં કારસ્તાન છે. ખાત્રીથી માનજો કે, એક સંપત્તિમાન પતિ, તેની પત્નીને જોડલો આપત્તિરૂપ છે, તેટલી બધી, એક રૂપવતી શ્રી. તેના પતિને દુશ્મનની ગરજ કદાપિ સારતી નથી. વાહ ! પ્રાસ પણ કેવો એસતો આવ્યો અને શું સુંદર કડી બની ! હવે પછીની દુનીયાં ભલે આ પ્રમાણુ ગાય:—

ભાર્યા રૂપવતી ખરે, પતિને શત્રુસમાન,

ધનવંતો ભર્તા અરે, સતીને દુઃખની ખાણુ.

અસ્થિર, મૂર્ખ તરંગી અબજા, તું તારી પોતાની જાતિની જ દુશ્મન છે ! પુરુષો ગમે એવા મહાત્મા હોય, ગમે એટલા શાણુ હોય તથાપિ તારાથી ભોળવાય નહિ, ને તારાં મોહખાણુની સામે ટક્કર ઝીલે એવા તો વિરલ જ ! અને તેમાં પણ, તારાં સુંદર અંગો ને મધુરાં સ્મિતોના પ્રબલ અમલના શિકાર બને નહિ એવા તો તેથી પણ વિરલ. રે ! મિથ્યાભિમાની તુચ્છ જીવ ! સોનારૂપાના કે હીરામોતીના શોખ શા માટે ? શું કરવી છે “વાહ ! વાહ !” કહેવડાવનારી ખ્યાલી ખ્યાતિને ! તેમ જ

જેનારનાં મન જ ફરી જાય એવા ઠાઠમાઠની પણ શી છે જરૂર ત્યારે ! ! સુંદરી ! પૃથ્વીમાં સ્વર્ગનો અનુભવ કરાવવા વિધાતાએ તને ધડી-તેની જ સાથે તું નર્કસમાન થઈ પડી.

પુરુષોએ લીધેલી પ્રતિજ્ઞાઓય શું પવન જેવી ચલ છે ? તો હું કરુણ સ્વરથી ગાઉં કે:—

(ધનાંત્રી)

મૂક નહિ નિઃશ્વાસ, ખહેની મૂક નહિ નિઃશ્વાસ.
ધૂર્ત પુરુષની જાત સદાએ, રાખીશ નવ કઈ આશ-ખહેં
જલમાં અર્ધા, સ્થલમાં અર્ધા, દહિદૂધીયાએ ખાસ-ખહેં
પત્નીપ્રેમમાં દહ નહિ તેનો, કરવો શો વિશ્વાસ-ખહેં

અરેરે ! હું મરી જાઉં છું મહારા પ્રિયતમ ! મહારી સર્વ શંકાઓનો અંત, મહારા જીવનના અંતમાં જ છે, એમ મહેને લાગે છે. મહેને થાય છે કે હું જન્મી શીદને ! પેલાએ મહારા અનુભવને જ કવિતામાં ઉતાર્યો છે.

“ રીઝાવી રીખાવે શાને, રીખાવી સતાવે શાને,
સતાવી જવાડે શાને, દયાના નિધિ ! ”

બહાલા ! મહારો અંત, કટકે કટકે થતો જાય છે.—આવી ને આવી દશામાં હું હવે જાજા દિવસ નહિ કાઢી શકું. મહારા જીવનના આધાર, ખીજાં કશું નહિ તો ત્યારા મધુરા નામ ખાતર પણ મહારં મરણ થાય તો સારં.

સારી આલમમાં સર્વોપરિ સત્તા કોણુ બોગવે છે, પૈસો કે પ્રેમદા ? આજ સુધી હું એમ માનતી હતી કે તે સ્પૃહણીય માન પ્રેમદાને છે, કારણુ પુરુષમાત્રને, જીવનયાત્રામાં માર્ગદર્શક ને સહકારી થવા સારૂ જ તેનું નિર્માણુ પરમાત્માએ કર્યું હતું. અંતે સાચું કહો તો, ભવસાગરમાં માર્ગ કાઢનાર સુકાની સ્ત્રી-પ્રેમદા-જ છે. લક્ષ્મીપતિની લક્ષ્મી થનગન થનગન નાચતી, ત્હેનાં મધુરા હાસ્ય આગળં ઉછળે છે; શાણુઓનું શાણુપણુ તેના હૃદયમાં વિશ્રામ શોધતું પળે છે, માનીઓનાં માન ગળે છે; સત્તા પીગળે છે ને આખરે તેના ચરણુમાં આવી ઢળે છે.

ખરેખર !—

બુદ્ધિ દ્વંદ્વના ગુણુથકી, પુરુષ ભક્તે મોહાય;
પ્રેમતણા સામ્રાજ્યમાં, અમર પ્રેમદા થાય.

બળદની સો બેડી, જેટલો ભાર વહી શકે તેથી વિશેષ ભાર ખેંચી જવાનું સામર્થ્ય સ્ત્રીના કેશની એક લટમાં છે, એ પણ તેટલું જ સત્ય છે.

એ તે આદર્શ સુંદરી, સર્વાંગે સંપૂર્ણ, પ્રભુની-દિવ્યમાં દિવ્ય કૃતિ ને બવ્યમાં બવ્ય સૃષ્ટિ,—જેને કંચનનું દર્શન કે સ્પર્શ રેખમાત્ર પણ ચળાવી શકતાં નથી.—અરે પણ ક્યાં છે તે દેવી ? ! દુનીયામાં ઠેરઠેર ને ઘેરઘેર ભરેલી છે તે તો નમાલી કુળ્લઓ; તેમના મિથ્યા ગર્વ, તેમને કંચનના ગુલામ બનાવે છે. સ્વનિયામક મહાશક્તિ જે કાન્તા, તે તો પદબ્રહ્મ થઈ છે, પોતાનો માથાનો મુકુટ, કંચનને સમર્પ્યો છે, ને તેને જ સર્વનો સ્વામી બનાવ્યો છે.

બહાલા ! આ તે હું શું અકકલવગરનું ભૂશી વાળું છું.
 અરે પ્રભુ ! મહારં ખસ્યું છે, તદ્દન છટક્યું છે. શંકાસર્પે
 મ્હને કારી દંશ દીધો છે, અને તેનું હલાહલ વિષ મગજ પર
 ચઢવા લાગ્યું છે. જે જે વસ્તુ ઉપર મહારી નજર પડે છે તે તે
 જૂદી જ જણાય છે. પ્રાણુધાર ! આ જીવ ચાલ્યો જાય ને પ્રભુ
 ,આ શરીરમાં નવા પ્રાણુ-નવું જીવન-પ્રેરે તો કેવું સારું ! !

પત્ર પર.

અરેરે ! વળી બીજું સ્વપ્ન, ને ભેદથી ભરચક ગયા મંગળ-
વારથી, ચન્દ્ર ને ગ્રહદેવતાની પ્રાર્થના કર્યા કરે છું કે,—‘ મહને
મહારા સ્વપ્નનું દર્શન ફરીથી કરાવો, ’—તથાપિ તે પ્રાર્થના
વ્યર્થ ગઈ છે. સ્વપ્ન તો આવ્યું, પણ જૂદું જ, અને વધારે
ભયંકર.—કેમ જાણુ, પ્રાર્થનાઓથી પંજવીને પેશ કર્યા
તેની શિક્ષા.

સરકસની પરીનો વેશ મહેં ધારણુ કર્યો હતો ને મહને
પાંખો આવી. ચન્દ્રલોક તરફ ખેંચાતી, સડસડાટ કરતી હું
ઉચ્ચે આકાશમાં ઉડી. હું ઉડી તે ઉડી, કેટલુંયે ઉડી, એટલી
બધી ઉચ્ચે ગઈ કે પૃથ્વી તો આંખે પણ દેખાય નહિ, ને વાદ-
ળાંની સપાટીએ પૃથ્વીનું સ્થાન લીધું. હવા ઠંડી થઈ ગઈ,
મહારી આંખો ઝાંખી ઝપ બની ગઈ. ચન્દ્ર વધારે ને વધારે
મોટો દેખાયો અને મહને એમ પણ લાગ્યું કે હું પણ વધતી
જાઉં છું. પરંતુ હું તો તદ્દન થાકી ગઈ, મહારાથી ક્ષણ પણ
વધારે ટકી શકાયું નહિ, પાંખો ધબકરતી હેઠી પડી, ને ‘ રામ
રમી ગયા ’ એવો વિચાર વીજળીવેગે મહારા મનમાંથી
પસાર થયો. પરંતુ વાહ પ્રભુ ! શું ત્હારી બલિહારી ! મહારું
અવતરણ, બલૂનમાંથી, છત્રી હાથમાં રાખી ઉતરતી, એક
નાજીક કોમળ કાન્તા સમાન, મંદ ને સુંદર થયું, અને
આંખમાં નિદ્રા છતાં સહીસલામત મહારા પગ જમીનને
અડક્યા. અડકતાં વાંત જ પાંખોનો લોપ થયો, ને મહારો વેશ
પલટાઈ ગયો. અહાહા ! તે ચમત્કાર કેટલો સુખકર, છતાં
કેટલો ભયંકર !

મહારા પ્રાણુ, એ સ્વપ્નનો સંકેત શો, તે કૃપા કરી જાણાવો. આપના વિશાલ હૃદય-પ્રદેશમાં, જે ઉચ્ચી પ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરવા હું ભાગ્યશાળી થઈ છું, તે સ્થાનથી શું હું બ્રષ્ઠ થઈ છું?—અને એવો વેગવાન અધઃપાત થયા છતાં મહારા અંગના અસંખ્ય ખંડો થયા નહિ ! ! !

“ઓ પ્રભુ ! આ તે કેવું દુઃખ ! જીવનભરમાં આવું સાલ્યું નથી. મહારાં હૃદય વીંછળાઈ જાય છે, છાતી ફાટી જશે એમ થાય છે. અરેરે ! તે રહે છે ! બહાલા, તે હૃદયનું રુદન તમને સંભળાતું નથી ?

પત્ર ૫૩.

અરેરે, મહારં સૌભાગ્યસુખ એટલી સીમાએ પહોંચ્યું કે ભાગ્યે જ લાંબો સમય ટકી શકે. હા ! હવે સમજણ પડે છે કે નાનપણમાં કિલ્લેબંધીની રમત રમતી હતી તે નિર્થક ન હતી. ગંજીફાના પાનાંના કિલ્લા બનાવતી 'તી સારામાં સારા, પરંતુ તે ટકાતા'તા, વધારેમાં વધારે તો, મિનિટ એક જ ! તે જ પ્રમાણે, આ બે વર્ષ દરમ્યાન, મહેં કલ્પનાના કોટ ચાણ્યા, અગણિત અને ઉચ્ચા,—ક્યાં ને કેવા ? હવાઈ કિલ્લા બહુ જ સુંદર તેટલા જ માયાવી, હાલ હાય ! તે સર્વેય કડઝભૂસ કરતા ધરણીપર હળ્યા, ને કચડી નાંખતા કાઠમાળ નીચે મૂકેને જૂંદી નાંખી. રે દૈવ ! રે મહારાં સ્વર્ગ—સુખનાં સ્વમાં, તે ય ઉડી ગયાં.

એ તે મહારા પ્રારબ્ધનો પ્રતાપ, ને સારી આલમનો શાપ.

નિર્દય વિધિ ! જેણે મહારા પ્રાણ સાથે સંયોગ થયો ન થયો ત્યાં વિયોગ કરાવ્યો, અંતે મહારા સુખના સુવર્ણપાત્રમાં હાલ-હાલ વિષ ભેળવ્યું:—ખરેખર ! ગત જન્મમાં હું અભાગિની અધોરપાપિણી હોઈશ. પેલા શાપ ! તહેમનું સ્મરણમાત્ર મૂકેને ભડકાવે છે. આપણા સંબંધ બંધાયો ત્યારે, તહમારાં તેમ જ મહારાં સગાં સંબંધીમાંથી કેટલાં બધાં, બૂંડું બોલતાં હતાં ! અને હજી પણ ક્યાં જંપે છે ? એનું નામ તે દુનીયાં—અદેખી, ઈર્ષ્યાખેર, મેલી મસ્તાની. આહ દુનીયાં ! દુનીયાં ! રે ક્રોધ ! હું બળું છું ! સાક્ષાત જ્વાલામુખીના મુખમાં હોમાઉં છું. તેની પ્રચંડ જ્વાલાઓ હવણું જ શમાવશે મૂકેને પોતાના ધગધગતા અંતરમાં !

પત્ર ૫૪.

શુ ! ઉત્તરમાં એક અક્ષર પણ નહિ ? આ ઉડી જતા પ્રાણ અટકાવવા ખાતર પણ એક અક્ષર નહિ ! મ્હને આકળવિકળ કરી નાંખનાર ચમત્કારિક સ્વપ્નના સમાચાર લખ્યે કેટલા બધા દિવસ થયા ! છ દિવસ ! એા નાથ ! અને લગભગ તેટલા જ પત્રો મ્હારી મનોવેદનાથી ભરપૂર ગાંડધેલા લખ્યા છે— છતાં પણ !

શું છેલ્લે સરવાળે દુનીયાં આવી જ છે ?—છલકપટથી ભરપૂર ! સત્ય શુદ્ધ હૃદય, પ્રેમ, સુખ, એ સર્વને સ્થાન જ નથી ? ન્યાય પણ નહિ, પ્રામાણિકતા પણ નહિ ! શું જે જે જણાય છે તે સર્વ માયા છે ?—મોહ છે ! રાક્ષસીદંભ છે ? શું જીવન તે અસારતામાત્રનો મહાસાર છે ? શું સધળે, અહંતા અને સ્વાર્થ જ છે, આભાસ અને આડંબર જ છે ?—એ શિવાય અન્ય કંઈ જ નહિ ?

અરેરે ! નથી સહેવાતો આ આઘાત હવે તો ! આંખ મીચી વિશ્વાસ મૂકવો, ને તેને જ હાથે તેનો ધાત !—મારા હૃદયના મર્મભાગોને ભેદી નાંખે છે તે ! બહાલા ! મ્હારા મન-ઉપવનના માલી ! ચાલી, ચાલી, તમારી બહાલી, અરેરે ! સદાને માટે.

પત્ર પપ.

ખરેખર, થોડી જ વાર પહેલાં, ધરના આંગણામાં, આપણે
 બંનેએ વાવેલા પેલા નવા નાળીયેરીના ઝાડના શિખર ઉપર હું
 બેઠી હતી. તેની ડાળીઓમાં હું છૂપાઈ-લપાઈ-રહી. તે ઝાડ
 વધવા માંડ્યું, એટલું વધ્યું, એટલું વધ્યું કે ઠેક ગગનને અડક્યું.
 ત્યારબાદ શું ખુખીથી ને ધીમે ધીમે વળ્યું ! તેનું શિખર ભે
 સીધું સટ ગગનદર્શી જ રહ્યું; છતાં એવી ખુખીથી વળ્યું કે તે
 વળે છે એવું ભાન સુદ્ધાંત મ્હને ન રહ્યું. તમારા મકાનના
 ખુલ્લા આંગણા ઉપર જ્યારે હું આવી લાગી ત્યારે જ મ્હને જ્ઞાન
 થયું કે આ વળ્યું. ત્યાં ખરેખર શું મ્હારા જીવામાં આવ્યું !
 તમારા ધરધણીની છોકરીઓ તમારી મનમાનીતી અપ્સરા-
 ઓને અને તમને એવા ગાઢ સંબંધમાં દીઠાં કે તેથી મ્હારું
 કાળંબું ચીરાઈ ગયું. એક શબ્દ સરખોય બોલી શકું તે
 પહેલાં તો તે ઝાડ એકદમ થઈ ગયું સીધું સટ, ને ઢુંકટય, ને
 લાવી નાખી મ્હને મ્હારે મૂળને સ્થળ. આ શાણું નથી પણ
 સાચું છે. કારણ હમણાં જ હું નાળીયેરી ઉપરથી ઉતરી
 છું ને મ્હારા હાથ ઉપરનાં ચામડાં અજી પણ તેની સત્યતાની
 સાક્ષી પૂરે છે. મ્હારી આંખ આગળનો પડદો દૂર થયો છે;
 બહેમને લેશ પણ અવકાશ નથી રહ્યો. જ્યાં જ્યાં તમારાં
 સાધુ (!) ચરિતો:—અને તમારી અપ્સરાઓ કોણ હતી તે
 જણાવું !—તે દિવસે તમારી સાથે ઝાડ ઉપર બેઠી હતી તે જ
 એ ચૂડેલો !—બીજી કોઈ નહિ હોં કે. હાય ! હાય ! તે સર્વ જ
 સત્ય છે. તદ્દન સત્ય !—અરેરે ! મ્હારું સત્યાનાથ વળ્યું !
 મ્હારું સર્વસ્વ ગયું ઓ પ્રભુ !

પ્રિયતમ,—

હજી પણ હું તમને ‘ પ્રિયતમ ’ લખું છું; કારણ મ્હારે મન તો તમે મારા પ્રિયતમ જ છો, જે કે તમારે મન હું ઉતરી ગઈ છું ને તેવી નથી રહી. છેલ્લા એ ત્રણ દિવસ પત્ર લખી શકી નહિ, તેનું કારણ એ કે મ્હારો વાસ તદ્દન જૂદી જ અનેરી દુનીયામાં હતો; ત્યાંના સહવાસીયો પણ અનેરાં હતાં ને મ્હારો સંસાર પણ અનેરો—વિલક્ષણ જ ચાલતો હતો. અરેરે ! તેનો વિચાર સરખો કરી શકવા હું સમર્થ નથી. મ્હને પાછું ભૂત આવશે કે શું ? હવે જે તે ભૂત ફરીથી આવ્યું તો સંભવ છે કે હું તદ્દન ગાંડી બની જઈશ ને પરિણામે આ સંસારમાં પાછી આવી શકીશ નહિ. પ્રભુ એ દશામાંથી મ્હને બચાવો ! ત્હેનો ત્રાસ મ્હને અતિશય છે. અરે પ્રભુ ! ગાંડપણ કરતાં તો મરણ વધારે સારું, તથાપિ મ્હારે માટે તો ગાંડપણ જ વાટ જોઈ ખેંચી રહ્યું લાગે છે, અથવા તેનો પ્રવેશ મ્હારામાં થઈ ચૂક્યો છે. મ્હારું મસ્તક ભમે છે ? મ્હેં તે એવાં શાં પાપ કર્યા હશે ! આ દેહમાં શક્તિ છે તે દરમ્યાન આવા જીવનનો અંત લાવું ? હાશ ! તેમ થાય તો કેટલી બધી નિરાંત વળે ! જે એટલી ખાત્રી થતી હોય કે તેમ કર્યાંથી આ જીવન-પ્રકરણનો અંત ચિરકાલીન આવે છે, અગર અચ્ચલ નિદ્રામાં લીન થવાય છે, અથવા તો એવી નિદ્રા આવી જાય છે કે આ નમાલી દુનીયાથી દૂર સુદૂર આવેલા અરુન્ધતી*ના ગ્રહમાં જવાય છે—તો—આ જીવનને કની

* અરુન્ધતી—સતીત્વ અને પાતિવ્રત્યમાં, હિંદુ સ્ત્રીઓની આદ્રશ સતી. ‘ સપ્તઋષિનું ’ નક્ષત્ર ગણાય છે. તેમાં પ્રમુખસ્થાને વિરાજતા વસિષ્ઠ મુનિની પત્ની.

એક માટીના રમકડા માફક પટકી દઉં—પરંતુ જીવનનો અંત
 આણું ને ત્યાર બાદ ડુક્કરનો, કે કુરકુરીયાનો, કે પેલી નેહેશ
 બીલાડીનો અવતાર લેવો પડે તો—હા ! એ વિચાર જ મ્હને
 સ્તાંભાવે છે. સર્વ શક્તિમાન પરમાત્મા ! તું જ—તું જ છે
 એક આધાર તેમ જ આશા—અમે અબળાની !

પત્ર ૫૭.

વળી પાછી રાંડ બીલાડી ! હે પ્રભુ ! પથારીમાંથી બહાર પગ મૂકતાં વાંત જ કોઇ પણ સચેતન પ્રાણીનાં પ્રથમ દર્શન થયાં હોય તો તે રાંડ બીલાડીનાં જ. શકુને પોતાનો ભાવ બજવ્યે પણ ખરો. મ્હારી લાડકી સાહીબેન, તમારી આપેલી ભેટ જડતી નથી—આટલા બધા દિવસ તેના સ્થાનમાં તે સહીસલામત હતી; પરંતુ, આજે આખું ઘર શોધી વળી છતાં, તેનો પત્તો નથી.

તે હતી તો નાનકડી ને નજીવી, છતાં તેની ખોટથી આંસુ ખળતાં નથી, ખૂટતાં નથી; ને અપશુકન મ્હારા મનને બેચેન બનાવે છે. તે રાંડ બીલાડી, મ્હારી જનમની વેરણુ નીવડી છે; અને અત્યાર સુધીમાં ભૂલે ચૂકે એક પણ પ્રસંગ એવો નથી બન્યો કે જેમાં, તે બીલાડીના પ્રાતઃદર્શને કંઈ ને કંઈ ભાવ બજવ્યો ન હોય. એ તો ભૂતકાલ ને વર્તમાનની વાત થઈ, પણ ભવિષ્યનો વિચાર કરતાં તો કમકમાટી છૂટે છે. ભવિષ્યના ઘોર ગર્ભમાં આથીય વધારે માઠો ભાવ બજવવો શો બાકી હશે ! પરંતુ શા માટે મ્હારે એને દુશ્મન કહેવી જોઈયે ! શાંત રીતે વિચાર કરતાં તો એમ લાગે છે કે એ બીલાડી દુશ્મન નહિ પણ સખી, શાણી ને દીર્ઘદર્શી કે બનનાર માઠા બનાવની અગમચેતી આપે છે; અને માફું બને છે તે પ્રતાપ તો મ્હારાં પાપનો ને કર્મનો.

પત્ર ૫૮.

ઠહાલા ! પ્રીતમ ! માઠામાં માઠો બનાવ બન્યો. હાય ! હાય !
 મ્હારો લાડકડો ગયો !—ગયો—ઉડી ગયો ત્હેના પાંજરામાંથી,
 મ્હારો પ્રેમી પોપટ ! એ ગયો એટલે મ્હારું શું ન ગયું ?—
 અગર શું રહ્યું ! સર્વ કાંઈ ગયું ! ગયું ત્હેનો વિચાર કરું તો
 ગાંડીતૂર બની જઈ. મ્હારા ઠહાલા ! ઠહેલા પધારો, જરૂર
 પધારો, ગઈ ગુજરી ભૂલી જાઓ, બાંધી લ્યો તમ્હારા મુંજ
 પાશમાં, ને આપો શાંતિ, આ ઠહેબાકળા મનને. અરે રે !
 મ્હારું મગજ તપે છે—ભડકે બળે છે. મ્હારું ખાનપાન હમણું
 શું છે ?—મ્હારું પોતાનું માંસ, ને મ્હારું પોતાનું જ રક્ત ! આવી
 મુંઝવણ, આવો ઉદ્વેગ, આખી જીંદગીમાં અનુભવ્યો નથી.
 અરે રે કઈક તો દયા લાવો ! કઈક તો કૃપા કરો ! એકવાર—
 માત્ર એક જ વાર—પધારો ને તમ્હારી પ્રિયતમાને સુધાપાન કરાવો;
 તો આ દાસી સર્વ કાંઈ ભૂલી જશે ને જીવનપર્યંત તમ્હારી ઠહાલી
 થઈ રહેશે. જરૂર પધારો ઠહાલા, વેગે આવો; હું તદ્દન હાથથી
 જઈ ને અસૂરૂં થાય તે પહેલાં જરૂર આવો.

પત્ર પદ.

હાઆઆશ ! આખરે તમારો પત્ર આવ્યો ખરો ! તહમે સ્વારીમાં ફરવા નીકળ્યા હતા, તેથી આટલા બધા દિવસને અંતરે ! તેમ છતાં પણ તે પત્ર કેવો ને કેટલો અર્ધ-હૃદયથી લખાયેલો છે !—જે પત્ર મહારા હૃદયમાં ને જીહ્વાએ કારાઈ રહ્યો છે. તેનાથી તદ્દન વિપરીત ! મહારાં સ્વપ્નાં તહમે મશકરીમાં ઉડાવે છે, અને મહારા ‘ઠહેમના ગર્ભભાગમાં કાવ્યની છાંટ છે’ એમ લખવાની પણ ધૃષ્ટતા દાખવે છે. અરે પ્રભુ ! મરણ-પથારીયે પડી છું, ને તે પણ તમારી ખાતર, તેવી દશામાં આ પ્રહાર ! ચન્દનવૃક્ષ ઉપર, અરે શિરીષપુષ્પ ઉપર, આ કુહાર ! રે નિર્દય માનવી ! શું મહારં ખૂન કરવા જ જન્મ લીધો હતો ! શું ખૂનામરકી એ જ તમારી ઉભણી ને લહાણી છે ! “અચિત એકાદ બે અઠવાડીયામાં” આવશો, તે જ્ઞાને માટે, કોના કાળે ! મહારા પ્રેમનો બદલો બહુ સારો દીધો તમે ! આપણું સાથે રહીને જે સુખના દિવસો વીતાડ્યા, અમનચમન કર્યા—હં અં, એ તો સર્વ માયાનો ખેલ હતો; કેવળ સ્વપ્ન જ—જેમાંથી હવે હું પૂરે-પૂરી જાગી છું. હું તહમારા બંધનમાં છું—તમારી બંધીવાન છું—એમ હું માનતી હતી આજ લગી. તહેને દીધી છે તહમે હવે મુક્તિ. હવે હું થઈ છું સ્વતંત્ર, મહારા લાડકડા પક્ષીની માફક. ઓ પ્રભુ ! નમીનમીને માગું છું, ઉપાડી લે મહેને, આ ને આ ક્ષણે, અને આપ શરણુ, તહારા પવિત્ર ચરણે. કારણ છૂટી તૂટી ગયા છે મહારા સર્વ પાર્થિવ પાશ, અને, અને જે પાઠ નિર્માણ ક્યો હતો વિધિએ, આ જન્મમાં, તે હવે થયો છે તદ્દન ખલાસ ! હાશ ! હાશ ! હા ! ખલાસ !

પત્ર ૬૦.

ધર્મરાજનો દૃત આવી પહોંચેલ છે ! એક પ્રચંડ બલવાન
 મૂર્તિ, દાઢી મોટી, ને હાથમાં સુંદર પાશ. તે પાશનું શુંચળું ઉઠિ-
 લાય છે હવે મ્હારે માટે !.....અહો હો ! તેની એક ગિડતી
 નજર, લોહચુંબકની શક્તિથી આકર્ષે છે મ્હને !.....તે મ્હારાં
 અંગે અંગમાં, આનંદનો ઝણઝણાટ કેવો પ્રસારે છે !.....
 અહા હા હા હા ! હું બંધનમાત્રથી મુક્ત થઈ છું !.....મ્હારા
 મિત્ર તમે મ્હારો ત્યાગ કર્યો છે !.....મ્હારો લાડકડો સિધાવી
 ગયો છે !.....ગઈ કાલ આખી રાત્રિ, નથી દેખાયો મ્હારો
 મિત્ર ચંદ્ર.....અને મ્હારા ગ્રહ, સમાઈ ગયા છે બીજા ગ્રહ-
 ગણમાં !.....હાશ, મ્હારી ઘડી પૂરી થઈ છે ! હાં ! પાશ
 વીંટળાય છે મ્હારી આસપાસ.....હું જાઉં છું !.....પ્રણામ,
 ધરતીમાતાને તથા પદાર્થ માત્રને ! વહાલા કૃષ્ણ ! પ્રણામ !...
 હું જાઉં છું કાયમની—જા-ઉં-છું !.....

ઉપસંહાર.

તદનુસાર, મહારી ઝાલી કમળા અત્યારે વસ્તુતઃ અવિદ્યમાન છે; લીધેલી લાંબી રત્ન ખલાસ થવા આવી છે; એટલે કામ-પર ચઢવા, હું પણ તેનાથી વિશેષ ને વિશેષ દૂર જઈ છું—એ દાઝ્યા ઉપર ગહામ. વળી અત્રે એક બીજી વિલક્ષણ કમનસીબીની કથા કહીશ તો અપ્રાસંગિક ગણાશે ? કુશળશંકર—તે સુંદરીયુગલમાંની એકના પતિ જેને વિષે પૂર્વે આવી ગએલા પત્રોમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તેઓ—પ્રત્યેનો કમે કમે વધતો મહારો પરિચય આખરે બ્રાતૃભાવમાં પરિણામ પામ્યો; ને મહારા ઔરસભાઈ સમાન હું, તેમને ચાહાતો હતો. વળી એના એક ખરેખરા આપત્તિ પ્રસંગે મહેં જે સેવા ને સાહાય્ય કર્યા હતાં તેને માટે તેઓએ મહારા ઓશિંગણ રહેવું જોઈએ.—તેમને અચિંત્ય એક એવો ભેદી ઉન્માદનો રોગ થઈ આવ્યો કે ત્યાર પછીથી તેઓ સર્વ કંઈ ભૂલી ગયા એટલું જ નહિ પણ એક ત્રાહીત સાથે વર્તે તેમ મહારી સાથે વર્તવા લાગ્યા. એ સર્વે કમનસીબીને માથે કળશ તો ત્યારે મૂકાયો કે જ્યારે કેટલાક દુષ્ટ હૃદયવગરના ચિકિત્સક નિંદાખારોએ, મહારા તે મિત્રના ઉન્માદરોગની ચિકિત્સા કરી, ને મહારા મિત્રને મહેં દોહ કર્યો છે એવી શંકામાંથી મહારા મિત્રનું મગજ ચસકી ગયું એવો આરોપ મહારે શિર ઓરાદ્યો. પરમાત્માની વિભૂતિરૂપ ઓ દેવતાઓ ! તમારાથી કંઈ પણ છૂપું નથી ! પરસ્પર એકમેકનાં હૃદય જોવાની-સમજવાની શક્તિ આપવ. જેટલી કૃપા અમો પામર પ્રાણીઓ ઉપર કાં ન કરી ?—પણ કદાચિત્ એમ હશે કે તે શક્તિને અભાવે જ આ સંસાર વંધારે સુખી છે !—આ સંસાર જેમાં મૂર્ખ મનુષ્યો ને અસ્થિર

અખળાઓ, સ્વાર્થની વેદિ ઉપર ઝડબુટાને-દ્વેષયશુદ્ધિને-
 એટલીબધી વાર હોમે છે, ને ભોગવિલાસને પરમેશ્વરવત પૂજે
 છે કે તેના પરિણામે અધોગતિના અતિ ધોરતર યાતનાકુંડમાં
 તેઓ સરી પડે છે. કમલા, મહારી ંહાલામાં ંહાલી પ્રિયા,
 મધુરમાં મધુર મધુ, પ્રજ્ઞ હૃદાયે રક્ષણ કરે અને ત્હારા કાયા
 સુતરને તારે બંધાયલા આ દાસને પાછી સ્વાધીન કરે.

કૃષ્ણ.

અંતિમ વચન.

વાંચનાર ! આ સર્વ જ, સ્વપ્ન હોઈ શકે ખરું ! તેવું માનવું એ મહારે માટે તો તદ્દન અસંભવિત છે. કારણ કમલામાં અને તહેની ચમત્કારિક કૃતિમાં મહેને પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે, અને જે વીરરમણી પ્રત્યે, મહારું હૃદય, અત્યારે, પૂર્વ કરતાં પણ અધિક માનથી ઝુકે છે, તે અગમ્ય અંગનાને કોઈક દિવસ શોધી કહાડવાની આશા છે; તેમ જ આ પત્રોએ પ્રકટ કરેલાં પાત્રો, સર્વ નહિ તો થોડાં તો ખરાં જ, મહારા પુરાણ મિત્રો ને સ્નેહીઓમાં નથી, એવી કલ્પનાને ક્ષણ પણ અવકાશ નથી. કમલા ! સૌંદર્યની સામ્રાજી ! પુષ્પોમાં વાસંતી ! તહારા મધુરા નામ સાથે, તથા તહારી અખંડપ્રવાહિની લેખિનીનાં મધુરતર ફળો સાથે મહેં છૂટ લીધી છે તે ક્ષમા કરજે. તહારા કુશળ માટે પ્રભુને અંતઃકરણથી પ્રાર્થના કરું છું; ને મહારા હૃદયમાં કઈક એવું જાન થાય છે કે પરમાત્માના દરબારમાં તે પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર થાય છે. સ્વસ્તિ ! સુખી કમલા ! સ્વસ્તિ ! ધારણ કરેલ વેશ નિભાવી રાખવાને હવે અવકાશ નથી.

આર. વેંકટ સુબ્બા રાઉ,

પ્રકાશક.

॥ ૐ શાન્તિઃ ॥

સાક્ષરજીવન.

કર્તાની ત્રણ રંગની છેલ્લામાં
છેલ્લી જળી સાથે.

વિદ્વાન્

પ્રો. બળવંતરાય કે. ઠાકોર બી. એ. ના

ઉપોદ્ઘાત તથા ટિપ્પણ સાથે,

સત્તર વર્ષપર લખાયેલો અપૂર્વ

લેખ.

કર્તા,

સ્વ. શા. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી,

બી. એ. એલએલ. બી.

મૃત્યુ રૂપોયા બે.

રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકુળદાસ ચાલ

નં. ૨-૩૬, સેડહસ્ટી રોડ, ગિરગામ, મુંબઈ નં. ૪.

કેટલાક અભિપ્રાયો.

“...attracted the attention of several thinkers...In addition to the deep learning displayed by the late Mr. Tripathi...Prof. B. K. Thakore...displays an equally sound erudition...The notes...written by the Professor...assist the student.”

—*Modern Review, Nov. 1919.*

“...ધણી વિચારકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું....સ્વ. મિ. ત્રિપાઠીની પોતાની ગહન વિદ્વતા ઉપરાંત...પ્રો. બ. ક. ઠાકોરની પ્રસ્તાવનામાં એમનું વિશાળ જ્ઞાન એટલું જ પ્રત્યક્ષ થાય છે...પ્રોફેસરે પુસ્તકના છેવટમાં લખેલું ટિપ્પણ અભ્યાસીઓને સારી મદદ આપે એમ છે.”

—મોડર્ન રીવ્યુ, નવેમ્બર ૧૯૧૯.

* * * *

“ સદ્ગત સાક્ષરશિરોમણિ ગોવર્ધનભાઈનો આ લેખ સાક્ષરજીવનના આદર્શનો અને તેના ઉચ્ચગ્રાહનો ઉત્તમ ખ્યાલ આપે છે. શૈલી પ્રૌઢ, સમર્થ અને આકર્ષક છે. માનસિક વિકાસ અને ઉન્નતિ ધ્વજનારે આ પુસ્તક તેના ઉપોદ્ધાત સાથે વાંચવા અને વિચારવા લાયક છે.”

અમદાવાદ, } કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.
તા. ૩ જી, નવેમ્બર, ૧૯૧૯. } (ખી. એ.)

રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ

નં. ૨-૩૬, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

“સરસ્વતીચંદ્ર નામની નવલકથાના સદ્ગત પ્રાતઃ-સ્મરણીય લેખક ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીની આ કૃતિ વિષે કાંઈ પણ પ્રશંસાના શબ્દો ઉચ્ચારવા તે મોરનાં ઈંડા ચિતરવા બરાબર છે. આ પુસ્તકની જેને ‘કલાસિક’ કહે છે તે કોટિનાં પુસ્તકોમાં ગણત્રી થાય તેમ છે...આ પુસ્તક અધુરું છતાં તે લેખકની પ્રતિભા, વિચારની પરિપક્વતા અને ભાષા સામર્થ્ય બતાવી આપે છે અને ઉત્તમોત્તમ વિચારોનું મનન અને અધ્યયન કરનારાઓ માટે તે ધણુજ આદરણીય છે...શુજરાતના જાણીતા સાક્ષર પ્રો. બલવંતરાય કલ્યાણુરાય કાકોરને હાથે કિમતી ઉપોદ્ધાત જોડવામાં આવ્યો છે જે લેખકના વિચારોના મૂળ મુદ્દાઓનું ટુંકમાં ખ્યાલ આવે તેવી રીતે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.”

—સાંજ વર્તમાન તા. ૨૯-૧૦-૧૯૧૯

“(આદર્શ) સાક્ષરજીવન કેવું હોય તે આપણને સમજાવ્યું છે. સાક્ષરજીવનની...શૈલી...નૈસર્ગિક, સરળ તથાપિ પ્રૌઢ છે.” —સાહિત્ય, નવેમ્બર ૧૯૧૯.

રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ નં. ૨-૩૬, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

ગુલામગિરીનો ગજળ.

[આઠ ચિત્રો તથા કર્તાની જમી સાથે.]

ગુલામગિરીના ત્રાસથી પીડિત લોકોના

જીવનનું કદરૂપાલયું ચિત્ર આલેખતી

નવલકથાનો અનુવાદ.

મૂળ અંગ્રેજી લેખક,

મિસીસ હેરીએટ બીચર સ્ટો.

અનુવાદક,

અ. સૌ. વિમળા સેતલવાડ.

મૂલ્ય રૂપીયા બે.

કેટલાક અભિપ્રાયો.

".....Mrs. Vimala's translation certainly does not detract from the deserved merits of the original. Accompanied as it is with the life story of Mrs. Stowe and good illustrations we are sure that the book would find many

રમણીયરામ ગોવર્દનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ આલ

નં. ૨-૩૬, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

readers...The translation is a judicious reproduction of the ideas of the original writer in simple Gujarati. ”

—Modern Review, Dec. 1918.

“ મૂળ પુસ્તકના ઉત્તમ ગુણ મિસીસ વિમલાના ભાષાંતરમાં સારી રીતે દૃષ્ટિએ પડે છે. મિસીસ સ્ટોનાં જીવનચરિત્ર તથા સારાં ચિત્રો આ પુસ્તકમાં આપેલાં હોવાથી, અમ્હને વિશ્વાસ છે કે સારા પ્રમાણમાં વંચાશે ...તરજીમો પણ વિવેકથી કરવામાં આવ્યો છે અને મૂળ કર્તાના ઉત્તમ આશયો સરલ ગુજરાતીમાં સારી રીતે સચવાયા છે. ”

—મેડર્ન રીવ્યુ, ડિસેમ્બર ૧૯૧૮.

“ સૌ. વિમળા સેતલવાડે આ પુસ્તકનું ભાષાંતર કરી ઈંગ્રેજી ભાષાથી અપરિચિત ગુર્જર પ્રજા સમક્ષ અગ. ત્યનું વાંચન રજી કર્યું છે...તેની ભાષા પણ મધુર, સરલ, અને આડંબર વિનાની હોવાથી સ્ત્રીવર્ગ પણ તે હાંશે હાંશે વાંચી શકે તેમ છે. ”

—પ્રજામિત્ર.

રમણીયરામ ગોવર્દ્ધનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ
નં. ૨-૩૬, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

“અંકલ ટોમ્સ કેપ્લીન નામની નવલકથા પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં અત્યંત આદરણીય ગણાય છે અને બાઇબલ પછી બીજા નંબર તેને આપવામાં આવે છે. એ પુસ્તકમાં ...ગુલામગિરીની પ્રથાને તેના સત્ય સ્વરૂપમાં રજુ કરી સમસ્ત દુનિયાની સહાનુભૂતિ એ ગંભીર પ્રશ્ન તરફ આકર્ષી છે અને પ્રત્યેક પ્રજાને સ્વતંત્ર થવાના જન્મ-સિદ્ધ હક્ક છે એ સિદ્ધાંતને સમર્થન કર્યું છે. આ ઉપયોગી પુસ્તકનો અનુવાદ કરી તેને પ્રજાનાં હસ્તકમાં મુકવાનું કાર્ય અત્યંત તુતિસ્પાત્ર ગણાવું જોઈએ. અ. સૌ. ખ્રેન વિમળાએ શુદ્ધ અને સરળ ગુજરાતીમાં તેનો અનુવાદ કર્યો છે...તે માટે તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે. અનુવાદના આ ગુણને લીધે ગુજરાતનાં થોડું બહુલાં સ્ત્રીપુરુષો પણ એ પુસ્તક સરળતાથી વાંચી શકશે. સિવાય કથાના પ્રસંગને લગતાં પણ સંખ્યાબંધ ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે.

—હિન્દુસ્થાન, ૧૨ ઑક્ટોબર ૧૯૧૯.

રમણીયરામ ગોવર્દનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ નં. ૨-૩૬. સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

“જ્ઞેન વિમળાનું ગુજરાતી...સરળ છે અને... ભાષાંતર પણ વાચકની આંખમાંથી અશ્રુપાત કરાવી શકે તેમ છે. મૂળ તો પુસ્તકની વસ્તુ જ ઉત્તમ છે...અને જ્ઞેન વિમળાને તેમના સફળ પ્રયત્ન માટે અમે સહુ અભિનન્દન આપીએ છીએ...ગુર્જર સાહિત્યના આ મોહમય સમયમાં જ્ઞેન વિમળાએ એક ભાષા-તર રૂપે પણ એક ભાવનાનું અર્પણ કર્યું છે તે ખરેખર સ્તુત્ય છે...જ્ઞેન વિમળાનું પુસ્તક ગુર્જર પ્રજાને વાંચવા યોગ્ય છે. ભાષા-તર સફલ છે.”

—સમાલોચક, ડીસેમ્બર ૧૯૧૮.

“ગુજરાતી ભાષામાં વાર્તાઓના જે ગાળ્યા ગાંઠ્યાં વાંચવા જેવાં, વાંચી સંગ્રહ કરવા જેવાં પુસ્તકો છે તેમાં એક ઉમેરો...છે. પુસ્તકની ભાષા તરબુમિયા નથી, તેમ...વિદ્વત્તાનો આડંબર નથી. ગુજરાતનો સાધારણ વાચકવર્ગ વાંચી સમજી શકે તેવી તે સરળ છે...જ્ઞેન વિમળાનો આ પ્રયત્ન સફળ નિવડ્યો છે, અને અમેરિકામાં કે બીજા દેશોમાં જ્યાં જ્યાં ગુલામગીરી પ્રવર્તતી હતી ત્યાં ત્યાં રાક્ષસી કૃત્યો થતાં હતાં તેનો ખ્યાલ... આળ્યા સિવાય રહેતો નથી. ચિતાર કશ્ણામય છે અને વાંચતાં વાંચતાં આંખમાંથી આંસુ નીકળી પડે છે.”

—અલક્ષત્રિય ત્રિમાસિક, જાન્યુઆરી ૧૯૧૯.

રમણીયરામ ગોવર્દનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ નં. ૨-૩૬, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

“આવા નામાંકિત પુસ્તકનો ગુજરાતી જ સમજતાં વાંચકવૃંદને મારે અનુવાદ કરી આપવાનું માન સૌ. વિ. મળા સેતલવાડને ઘટે છે...તેમની લેખનશક્તિ, તેમની સરળ પણ અલંકારિક ભાષા અને મૂળ કર્ત્રીના વિચારો અનુવાદમાં ઉતારવાના મુશ્કેલ કાર્યમાં તેમણે મેળવેલી સફલતા...લક્ષમાં લઇએ તો ખરેખર મન અબ્બયળીમાં પડે છે.”

—સ્ત્રીહિતોપદેશ, જન-યુઆરી, ૧૯૧૯.

“અમેરિકામાં જે સમયે ગુલામગિરી પુર જસમાં ચાલતી હતી તે સમયનું આ એક આબેહુબ ચિત્ર છે... કથા રસના પ્રવાહમાં અને પ્રાસંગિક ચિત્રના આલેખનમાં કયાંય ક્ષતિ...નથી...ભાષાની પ્રૌઢતા પણ તેટલી જ આકર્ષક છે. વાર્તા તરીકે ‘ગુલામગિરીનો ગળ્પ’ આદિથી અંતસુધી કશ્શ્વરસથી ભરેલી છે અને અનેક પ્રસંગોએ વાચકની સહૃદયતા તેનાં નેત્રોમાં આંસુ ચમકાવ્યા વિના રહેતી નથી.”

—પ્રજ્ઞાન-ધુ, તા. ૬ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૯.

રમણીયરામ ગોવર્દનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ નં. ૨-૭૬, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

ઉપાકાન્ત.

આઠ ચિત્રો તથા કર્તાની છબી સાથેની

જાણીતી સાંસારિક નવલકથા.

લેખક,

સ્વ. રા. ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેદીયા, બી. એ.

ગુજરાતના આ જાણીતા લોકપ્રિય વાર્તાકાર સ્વ. રા. ભોગીન્દ્રરાવ દિવેદીઆને કોણુ ઓળખતું નથી? એમની અનેક નવલકથાઓ પ્રેમથી અને રસથી ગુજરાતી પ્રજા વાંચે છે. ઉપાકાન્ત એમની જાણીતી અને લોકપ્રિય નવલકથા છે. આ તેની નવી બીજી આવૃત્તિ છે. તેમાં આઠ સુંદર ચિત્રો છે. વણા વખત પછી આ નવી આવૃત્તિ તૈયાર થઈ છે.

મુદ્રય રૂપીઆ બે.

રમણીયરામ ગોવર્દ્ધનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ
નં. ૨-૩૬, સેન્ટ્રલ્સ્ટ્રીટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

મારી વીસ વાર્તાઓ.

[આઠ ચિત્રો તથા કર્તાની જીવી સાથે.]

સુન્દર વાર્તાઓનો સંગ્રહ.

લેખક,

રા. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ.

બી. એ., એલએલ. બી.

વીસ વાર્તાઓ—૧. અબલાઓનો એકો. ૨. કારા-
ગૃહની કિશોરી. ૩. માલતી મંડપ. ૪. નગરશેઠની ચતુરાઈ.
૫. મનંતરાય અને દિકરી. ૬. ડોઈ કહેશે એ શું કરશે ?
૭. એલએલ. બી. નો અભ્યાસ. ૮. એક દુઃખદાયક દૃશ્ય.
૯. એક ફકીરની કહાણી. ૧૦. સ્વદેશી માલ કેમ આંચો ?
૧૧. એક છોકરીના મનનો ઉભરો. ૧૨. જમાઈરાજ. ૧૩.
કોલેજની રજામાં. ૧૪. બુનું કે નવું ? ૧૫. વસ્ત્રનાં નવાં
શિક્ષક. ૧૬. પરીક્ષાનું પરિણામ. ૧૭. બટુકનો બાપ
કોણ ? ૧૮. લેફ્ટનન્ટ મહેતા વી. સી. ૧૯. કમનસીબની
કહાણી. ૨૦. ઇન્દિરા.

મૂલ્ય રૂપીઆ બે.

રમણીયરામ ગોવર્દનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ
નં. ૨-૩૬, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

કેલાક અભિપ્રાયો.

“.....throughout the whole book there is not a single dull page...The stories certainly furnish delightful reading.”

—The Modern Review, July 1919.

“આખા પુસ્તકમાં એક પણ પાનું નિરસ નથી... વાર્તાઓ ખરેખર આનંદ જ આપે છે.”—

—મોડર્ન રીવ્યુ, જુલાઈ ૧૯૧૯.

* * * * *

“મિ. કેશવપ્રસાદે એક લેખક તરીકે અત્યાર અગાઉ નામના મેળવી છે...ગુર્જર પ્રજા સમક્ષ નવી નવી ભાવના, ઉચ્ચ અભિલાષાઓ અને સ્વાદિષ્ટ પકવાન પીરસવાની શક્તિ તો (તે) ધરાવે છે જ અને આ પુસ્તક વાંચનારને તેનો ખ્યાલ સહેજે આવી શકે તેમ છે.....આ વાર્તાઓ આવી સરસ રીતે લખવા માટે અમે મિ. કેશવપ્રસાદને ધન્યવાદ આપીએ છીએ.”

—પ્રજામિત્ર.

રમણીયરામ ગોવર્દનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ નં. ૨-૭૬, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

“વીસ વાર્તાઓના ઉત્સાહી લેખક ગુજરાતના વાંચકવર્ગને અન્નાલયા નથી...તેથી ધણા વાંચકવર્ગનું મન રંજન થયું છે...આ વાર્તાઓ કૃતેહમંદ રીતે લખાઈ છે અને વાર્તાઓમાં ઠાવકા હાસ્યરસની પણ ઠીક જમાવટ કરવામાં આવી છે.”
—સાંજવર્તમાન.

“આ વીસ વાર્તાઓ...આપણને ગમ્યા વિના રહેશે નહીં...વાર્તાકારે એવા સામાન્ય ખનાવો કામમાં લઈ તેની ટુંકી વાતો લખી છે; ને એવી રીતે કે નિબંધની કરકરી પંડિતાઈ બાબતે ઉપર રહેવા દઈ, વાર્તાની મોહક, લોહ્યુંબકવત્ ભભકવડે વાંચનારનાં દિલ ઝીતી લીધાં છે.”
—સાહિત્ય, ઑગસ્ટ ૧૯૧૯.

“આ સંગ્રહને આવકાર દેતાં આનંદ થાય છે..... આ ચોપડી વિશેષ આકર્ષક થઈ પડવા વડી છે.....રા. કેશવપ્રસાદની લખાવટ શુદ્ધ સાદી અને વ્યવહાર છે. ચલણી ગદ્યને માટે આવી લખાવટ જ ઉત્તમ છે..... આ સંગ્રહમાં વાર્તાઓના વિષય, રસ અને સંજોગોની વિવિધતા પણ પુષ્કળ છે.”

—પ્રો. ખગવંતરાય ઠાકોર, બી. એ.—સમાલોચક,
ઑગસ્ટ ૧૯૧૯.

રમણીયરામ ગોવર્દનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોટળદાસ ચાલ
નં. ૨-૩૬, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

“ રા. ભાઈ કેશવપ્રસાદ દેસાઈએ જૂદા જૂદા માસિકોમાં લખેલી વાર્તાઓનો એક સામટો સંગ્રહ આપવામાં આવ્યો છે અને તે યોગ્ય થયું છે. તેઓ એક વિચારશીલ લેખક છે અને ઉંચા પ્રકારની નિરીક્ષણ શક્તિ ધરાવે છે. વંળી તેમના લખાણમાં કેટલુંક મર્માળું હાસ્ય દૃષ્ટિગોચર થાય છે....ઉંચી કળા અને કારીગરી દાખવી તેમણે આપણા સામાજિક જીવનના વિધવિધ પ્રશ્નોનું નિરૂપણ અને ચર્ચા બહુ રમુજી રીતે કર્યાં છે અને તે સમાજ ચિત્રો બહુ ખેંચાણુકારક માલુમ પડ્યાં છે. એટલે સુધી કે વસુના નવા શિક્ષક, લેફ્ટેનન્ટ મ્હહેતા વી. સી. વગેરે પાત્રો ગુજરાતી સાહિત્યમાં કાયમનું સ્થાન લેશે. આવી સુંદર કૃતિ યોજવા માટે ખરેખર રા. દેસાઈને ધન્યવાદ ધટે છે. ”

—બુદ્ધિપ્રકાશ, ઑક્ટોબર ૧૯૧૯.

રમણીયરામ ગોવર્દનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકલદાસ ચાલ
નં. ૨-૩૬, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ ગિરગાંમ મુંબાઈ નં. ૪.

લલિતનાં કાવ્યો.

(લેખકની છબી સાથે.)

લેખક,

રા. લલિત ઉદ્દે રા. જન્મશંકર મ. યુચ.

રા. જન્મશંકર મહાશંકર યુચ, ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં કામળ ભાવમિશ્રિત કાવ્યોના લેખક તરીકે આજ વર્ષેથી લલિતના ઉપનામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ કાવ્યો ગુર્જર પ્રજામાં હોંશે હોંશે વંચાય છે અને રા. લલિતનું નામ ગુર્જર પ્રજાના હોઠે રમી રહ્યું છે.

[આવૃત્તિ બીજી]

મૂલ્ય રૂપીઓ એક.

“ Lalit's performances are sure to live long. ” —Modern Review, Decr. 1918.

“ લલિતનાં કાવ્યો લાંબા કાળ સુધી જરૂર વંચાશે. ”

—મોડર્ન રીવ્યુ, ડિસેમ્બર ૧૯૧૮.

રમણીયરામ ગોવર્દનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ
નં. ૨-૭૬, સે-ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઇ નં. ૪.

“આજ છ વર્ષના સમયે જ્યારે એની પુનરાવૃત્તિ પ્રકંઠ થાય છે તે વખતે ગુજરાતને વચ્ચે એ કાવ્યોની કસોટી કરવા દીર્ઘ સમય મળેલો હોવાથી અને એ કસોટીમાં રા. લલિતનાં કાવ્યોએ સાચું સ્થાન મેળવેલું હોવાથી...ગુજરાતને આ કાવ્યો ગમશે...એ નિઃશંક છે...લલિતનાં લાલિત્યપૂર્ણ કાવ્યો ગુજરાતનાં બાળકોથી માંડીને સાહિત્યભક્તોને મુખે ગવાય છે એ જ એ કાવ્યોની મહત્તા છે.”

—હિન્દુસ્તાન, તા. ૧૭ ઓક્ટોબર ૧૯૧૮.

“રા. લલિત-રા. જનમશંકર મહાશંકર બુદ્ધ એક કવિ, એક ગાયક અને એક કીર્તનકાર તરીકે એટલા જાણીતા છે. તેમનાં સરલ તેમ જ મીઠાં કાવ્યો જન-સમાજમાં પ્રેમથી વંચાય છે, ગવાય છે.”

—ગુજરાતીપંચ, તા. ૧૦ ડિસેમ્બર ૧૯૧૮.

રમણીયરામ ગોવર્દનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ નં. ૨-૩૬, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

નવાં પુસ્તકો !

તૈયાર છે !

રા. જગનલાલ પંડ્યાકૃત—

૧ કાદમ્બરી-સચિત્ર રૂ. ૨-૧૨-૦

૨ એક અપૂર્વ લગ્ન રૂ. ૦-૮-૦

૩ સચિત્ર અક્ષરબોધ રૂ. ૦-૮-૦

૪ મનોરંજક વાર્તાવલિ રૂ. ૧-૦-૦

૫ હાસ્યજનક વાર્તાલાપ રૂ. ૦-૬-૦

૬ ક્રાઈસ્ટનું અનુકરણ રૂ. ૦-૮-૦

રા. ચન્દ્રશંકર પંડ્યાકૃત—

૧ નેહાંકુર રૂ. ૦-૩-૦

૨ પાંચ પ્રેમકથા રૂ. ૦-૬-૦

સૌ. વસન્તાબા પંડ્યાકૃત—

૧ નિર્ગુણલક્ષ્મી અને સદ્ગુણલક્ષ્મી

તથા અન્ય લેખો રૂ. ૦-૧૦-૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની,

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ.

રમણીયરામ ગોવિંદરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ

નં. ૦-૩૫. ૨ નાદરટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

